

ЫҖЛДЫЗ

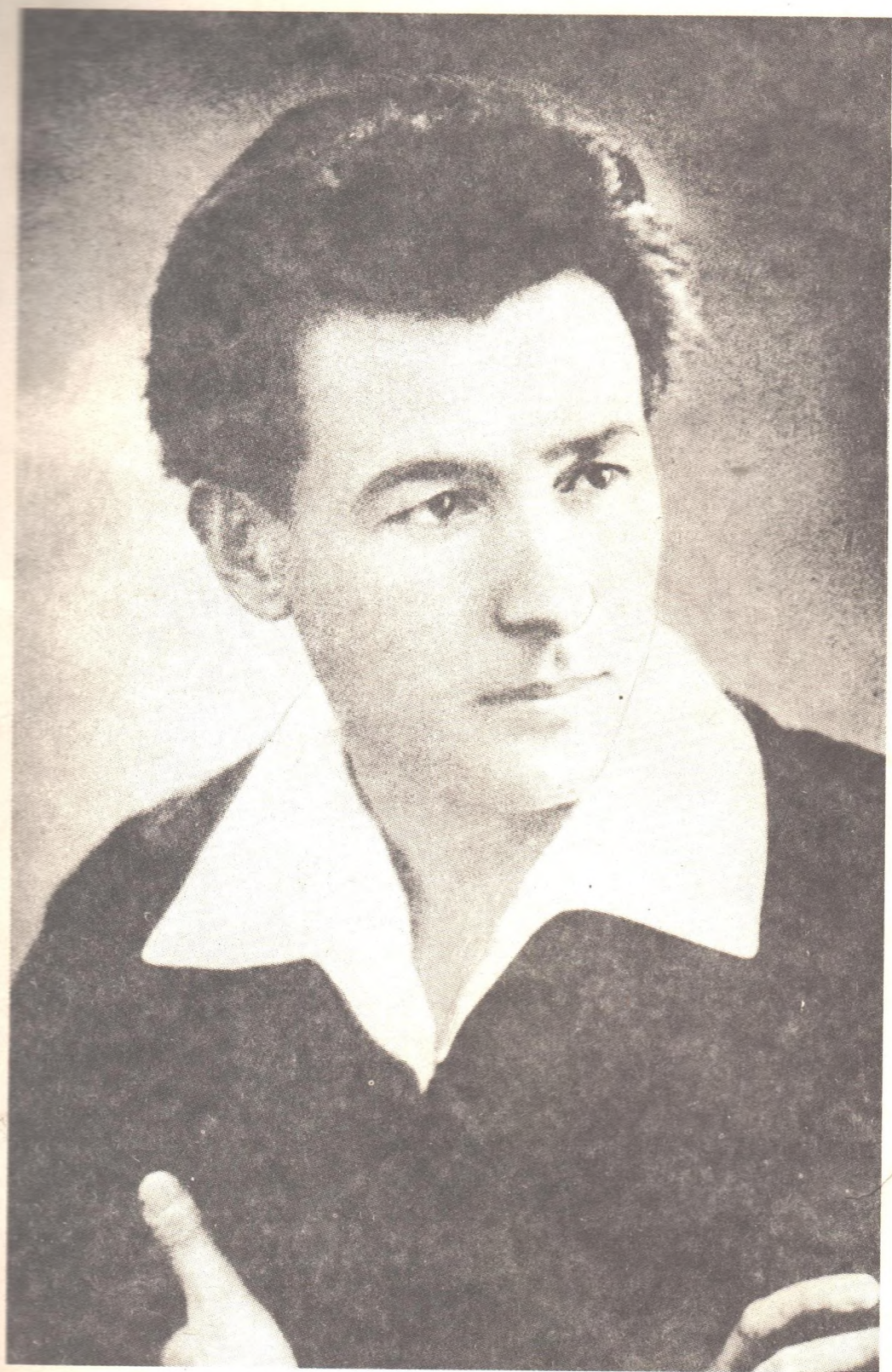
ISSN 0207-642 X

5

1990

АБДУЛЛА ЛЯТИФ-ЗАДЕ

ИҲҮЛДҮҮЗ

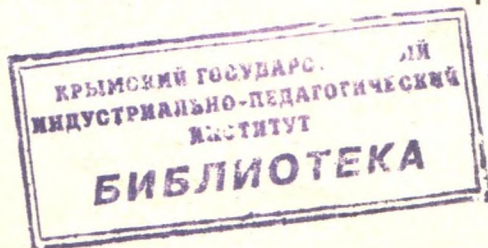
ЭКИ АЙЛЫКЪ
ИЧТИМАИИ-СИЯСИИ
ВЕ ЭДЕБИИ-БЕДИИИ
ЖУРНАЛ

Озбекстан ССР Языджылары бирлигининъ органы

5
1990

СЕНТЯБРЬ
ОКТЯБРЬ

ОН БИРИНДЖИ
СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Баш редактор

АЙДЕР ОСМАН

Редколлегия:

Миразиз АЗАМ

Сервер АРИФОВ

Аблязиз ВЕЛИЕВ

Зиядин ДЖАВТОБЕЛИ

Борис ТИХОМОЛОВ

Зарема ТРАСИНОВА

Нузет УМЕРОВ

Эмин УСМАН

Риза ФАЗЫЛ
(месуль секретарь)

Миад ХАКИМОВ

ЧЕРКЕЗ-АЛИ

Урие ЭДЕМОВА

Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты

МУНДЕРИДЖЕ

ЭШРЕФ ШЕМБИ-ЗАДЕ. Козьяш дивар. Поэма-дестан	3
АЙДЕР ОСМАН. Саба ола, хайыр ола. Повесть	24
СЕИТУМЕР ЭМИН. Ана топракъ. Шиирлер	74
ДЖЕВАИРЕ. Дженнет кошеси эди. Шиирлер	80

БАБАЛАР ШУРЕТИ ИЗИНДЕН

НАДЖИЕ БАТАЛОВА. Ветеран акъкъында сёз. Очерк	82

МЕДЕНИЕТИМИЗ ТАРИХЫНДАН

СЕИТГЪАЗЫ ГЪАФАРОВ. Исмаил бей Гаспринский	87
КОНСТАНТИН ГЕРДОВ. Багъчасарай асырлар девамында	107

КЪРЫМТАТАР ШИИРИЕТИ АНТОЛОГИЯСЫ

Орта асырлар шиириети	116

ЯЗЫДЖЫНЫНЪ КЪАЙДЛАРЫ

Къырылгъан къанатлар алтында	123

ЭДЕБИИ КАЛЕНДАРЬ

Абдулла Лятиф-заде. Догъгъанына 100 йыл тола	131
ОСМАН АМИТ. Догъгъанына 80 йыл толды	134
САИД АХМАД. 70 йыллыгъы мунасебетинен	136
Къучакълар толу селямлар. (Тыш мемлекеттен мектюп)	138
Бекленильмеген севинчли корюшюв. (Редакциягъа мектюп)	141
Партизан Сейдали. Йыр	142

КОЗЬЯШ ДИВАР

Поэма-дестан

II

Дагъ истеген — дагъ япар,
Багъ истеген — багъ япар,
Я озюнинъ рахметли
Джандан азиз, кыйметли

Бабасынынъ сонъ арзу,
Васиетин унуткан
Огъулар эль козюне,
Насыл бакъар догърудан?

Эмирханнен Умерхан
Тувгъанларнынъ зарынен,
Темирханнынъ евми-кунъ
Къыставынен, зорынен:

«Кеч олса, кеч олсын да,
Хайырлысы олсын», — деп, —
«Барсын, къарттан улускъа
Бир ядикяр къалсын», — деп,

Тутуналар ахыры,
Къурмагъа бир эн дивар.
Къартал къая джарына
Бойдан-бойгъа кенъ дивар.

Бу ишке деп, шеэрден
Секиз ташчы кетиртип,
Олгъан колюк-кедикни
Къурулышкъа бегитип,

Бисмиллянен башлайлар
Ольчемеге, чызмагъа.
Джар боюна юз къулач
Терен эндек къазмагъа.

* * *

Пакъыл киби, бу койге
Келе къала шу саба
Шагирдинен бирликте
Мешур Муслим шейхбаба,

Тюше алла-мусафир
Бир софунунъ эвине,
Услулыкънен эльтиден
Билип ала огюне

Кой ичинде эр кимнинъ
Недай нефес алгъанын,
Келинлернинъ, къызларнынъ
Къайдай дерти олгъанын.

Эшите учъ келиндеш
Ортасында даваны,
Аслыханнынъ устюнде
Олгъан тартыш-къавгъаны.

Билип ала Турканнен
Чолпанайнынъ къахрини,
Эрге тийип, ич эвлят
Коралмагъанларыны.

Анълай ызым-сезимден
Оларнынъ пек байлыгъын.
Сезе молла бу иште
Тавлы къазанч барлыгъын.

Сабасына, девирни
Башлайым, — деп, — байлардан,
Зияретни аселет
Башлай Турканайлардан.

Киргенинен къапыдан
Башлай сена-дуагъа.
Эр кошеде невбетнен
Ятып-ятып турмагъа.

Джан-джехдинен уруна
Келинлернинъ козюндже,
Джин, шайтанны къувмагъа
Шуфлеп-пуфлеп, озюндже.

Дуалы сув ичире
Джез алемі устюнден,
Сасыкъ тютси тютетип,
Эвни богъа тютюннен.

Китап ача, фал бакъа,
Севиндире, къоркъута.
Усталыкънен — сонъундан —
Насиаткъа тутуна:

«Дердинъизни коремен
Козюнъизде, къызларым.
Бар къабаат тек сизинъ
Озюнъизде, къызларым.

Аранъызгъа сокъулгъан
Аллякъ, айяр бир джады.
Дердинъизнинъ джемийси —
Шу джадынынъ иджады.

О албасты туракеч,
Ич де эвлят коръмезсиз.
Башкъалардай баланынъ
Шырынлыгъын бильмезсиз.

Сезалмазсыз ичте де
Амилелик джефасын.
Сюралмазсыз омюрлик
Аналыкънынъ сефасын.

Эгер мурадынъызгъа
Истесенъиз ирмеге,
Эр кес киби, аналыкъ
Къуванчыны коръмеге,

Азрет Али акъкъына
Къыркъар алтын берирсиз.
Истегинъиз насыл тез
Аль олгъанын корерсиз».

Келиндешлер юректен
Шукюр этип аллагъа,
«Кёр истеги — эки козь».
Япышалар моллагъа.

Шейхбабанынъ огюне
Къумач пешкир джаялар.
Экиси де севинип,
Къыркъар алтын саялар.

Шейх озюни сыкъмайып,
Алтынларны алгъан сонъ,
Джиддий тавур такъынып,
Кисесине салгъан сонъ,

Дей: «Энди сиз, къызларым,
Манъа къулакъ салынъыз.
Эки эпли ташчыны,
Тез-тез сатып алынъыз.

Эр кунъ танъда, экиси
Сес-солукъсыз чыкъсынлар,
Бир кунъ эвель къалангъан
Таш диварны йыкъсынлар.

Лякин олсын эр аткъан
Адымлары ишке бап.
Ич бир кимсе сезмесин,
«Не шиш янсын, не кебап».

Къалгъанында, сонъ сизинъ
Ич ишинъиз олмасын,
Учъ кунъ бою дивар тек
Эшилмейип къалмасын.

О ягъыны мен озюм
Не япарым, япарым,
О джадыны ёкъ этмек
Чаресини тапарым»...

* * *

Шейх айткъандай, келинлер
Бар кучълерин салалар,
Эки ачкозь ташчыны,
Сатып эльге алалар.

Шу геджеси «паранынъ
Кучю — мына будыр», — деп.
Янъы исар эшиле,
Яр ашагъа гумбурдеп.

Сабасына, халкъ буны
Корип, шашып къалалар.
Акъшамгъадже исарны
Кене къалап алалар.

Экинджи кунъ геджеси
Кене омрай бу исар.
Энди: «Ёкъ, — дей халкъ, — бунда
Бир илле бар, бир иш бар».

Кими коре бу иште —
Гунахярлыкъ азабы,
Кими коре — душманлыкъ,
Кими — танъры гъазабы.

Сабасына диварны
Кене мухкем къалайлар.
Корюльмеген бу алны
Яманлыкъкъа ёрайлар.

Меракълана бу ишнен,
Энди бар халкъ, бар авул.
Келишелер геджеге
Чыкъармагъа къаравул.

Лякин: «Къа, ким?» — дегенде,
Ич бир кимсе индемей.

Къоркъуп алла къахринден,
Ич бириси «мен!»— демей.

Бираздан сонъ: «Мен чыкъам»,—
Дей кекелеп, бир киши.
Кимдир дейсиз?.. Диварны
Йыкъкъанлардан бириси...

Учюнджи кунь, эльбетте,
Дивар кене эшиле.
Энди: «Бу бир келим»,— деп,
Эр кес бум-буз кесиле.

Иш токътала, ташчылар
Къалгъыйлар къыр астында,
Агъа-ини учь догъмуш,
Йыкъкъыкь дивар къатында,

Не япмагъа бильмейип,
Къоркъуп, шашып туралар.
Ахыр, халкънынъ сёзюнен,
Шейхкъа баш уралар.

* * *

Шейх исе, халкъ, мени эп
Ибадетте тапсын,— деп,
Халкъ огюнде урьметим,
Даа да пек артсын,— деп,

Учь кунь эдель, энкъастан
Аштан, сувдан вазгечип,
Яткъан экен чыкъмайып,
Ханесинде «хай!» чекип.

Дёртюнджи кунь сабасы
Чыкъса, абдест алмагъа,
Беклей оны учь йигит,
Эв огюнде, азбарда.

Молла озюн ич бир шей
Бильмегендай корьсетип,
Къулакь сала оларнынъ
Сёзлерине иш этип.

Джар башында юз берген
Ишке «шашып» отура.
Эмирнинъ эр сёзюне:
«Тёвбе! Тёвбе!»— деп тура.

Олгъан ишни эшитип,
Терен ойгъа далгъан сонъ,
Эвлиялар рухуна,
Дуа этип алгъан сонъ,

Дей: «Бу — танъры хышымы.
Сизлер шимди барынъыз.
Джемий халкъны кене де,
Тез-тез ишке салынъыз.

Шу ерчикни бир даа
Котерсинлер озь ара.

Орта ерде къалдырып,
Абдестликдай бир ара.

Сиз барынъыз, мен кирип,
Бакъып келямуллагъа,
Йылдызнаме акътарып,
Сыгъынайым аллагъа.

Не бермеген ярадан,
Бельки, чаре тапармыз.
Бу келимнинъ тюбюнден
Бир шей этип чыкъармыз.

Иш биткен сонъ, эр кеске:
«Сабагъадже токътанъ»,— день.
«Дертке дерман тапмасакъ,
Ишлеримиз бохтанъ»,— день.

Сонъ, шу ерден сылджымай,
Тек озюнъиз къалынъыз.
Яры гедже авгъан сонъ,
Келип мени алынъыз».

12

Акъшам ола, кунь къона,
Къызыл чабакь аллана.
Уфукь къангъа бояна,
Елькъанатлар джанлана.

Салкъын тюше, чыкъ къаппай
Чечеклерни, отларны.
Джылкъыджы къарт чыкъара
Къулан чёльге атларны.

Йылдызлы кок озенге
Джая пуллы орьтосин.
Багъчаларда бульбуллер
Тёшей асрет тюркюсин.

Бульбуллерге эш олып,
Чегерткилер чырыдлай.
Тосат-тосат ель эссе,
Ешилъ ашлыкь шувулдай.

Арзу къоша мехринъе,
Темиз ава къокъусы...
Кимге тиер бойле яз
Геджесининъ уйкъусы?

* * *

Джар башында, къурназ шейх
Буюргъан иш биткен сонъ,
Олип-талып ташчылар,
Койге къайтып кеткен сонъ,

Шейх айткъандай, учь догъмуш,
Тек озьлери къалалар.
Беклеп яры геджени,
Бир четте тын алалар.

Яры гедже. Кой чым-чырт.
Эр бир махлюкъ уйкъуда.
Тек Аслыхан юкъламай,
Тек о гъарип къайгыда.

Тынч геджеден байылып,
Отлар биле буюкъкъан.
Аслы исе козь юммай,
Яврусына сыйыкъкъан.

Яткъан ерде юреги
Негедир пек окътала.
Бакъып ята козь алмай,
Диварда бир нокътагъа.

— Къайда къалды, аджеп?— деп,
Ойлай байгъуш эрини.
Гонъю бир шей сезгендай,
Пек арызлай Темирни...

Темир исе, бу аньда
Етелеклеп бир деве,
Ашыкъа джар башындан
Софу къартнынъ эвине.

Тёр пенджере огюнде:
— Эй, шейхбаба, шейхбаба!—
Деп, хурулдап юкълагъан
Муслим шейхни уянта.

Эснеп чыкъкъан молланы
Девесине минсетип,
Къаранлыкъта айванны,
Алпан-талпан юрсетип,

Алып чыкъа кестирме
Ёлчыкътан джар башына.
Молла тюшип, элини
Къойып исар ташына:

«Эвлятларым, бу ишке,
Мен де яман шаштым,— дей.
— Сизлер келип кеткен сонъ,
Йылдызнаме ачтым,— дей.

— Тюшюнгеним акъ чыкъты,
Догъру ёлдан сапкъансыз.
Башынъызгъа беляны
Озьлеринъиз тапкъансыз.

Билер-бильмез олгъансыз
Джын-шайтанлар аleti.
Эвинъизнинъ ичини
Туткъан танъры лянети.

Союнъызда къайсыдыр
Къадын ёлун шашыргъан.
Эшшеддаду бин Вешваш
Деген джинге баш ургъан.

Догърусыны айтмакъ кучъ,
Эвель алла, сонъ алла.
Айтып башлап, къайтмакъ кучъ,
Веля — гъалиб — иллялла.

Энди тез-тез атмакъчюн
Башынъыздан къаргъышны,
Къурбан бермек керексиз
Къыскааякълы бир киши.

Эгер о — бу деп, къоркъуп,
Дёрт бир якъкъа бурсанъыз,
Оладжакъ иш олгъан сонъ,
Бургъучланып турсанъыз,

Эшшедуллилля, шу кунъ
Чарпынырсыз, олерсиз.
Гунянынъ эджирин
Джеэннемде телерсиз...

Ярын саба илькиде,
Къыскааякълы джинсинден,
Ким де кельсе шу ерге
Озь аягъы, ырзынен,

Кимлигине бакъмайып,
Чыкъып тез-тез огюне,
Алып теслим этинъиз,
Ташчыларнынъ элине.

Ташчылар да бойсунып,
Танъры эмри, кучюне,
Къаласынлар тирилей
Оны дивар ичине...

Шимди исе, тайпынмай,
Шу ерчикте турынъыз,
Тек, худайым сакъласын,
Ачылмасын сырынъыз.

Сыр ачылса, ярадан
Эр джезагъа къадирдир...
Эр бендининъ юреги,
Худайыма садырдыр.

Мен уджреме къайтайым,
Сиз уюнъыз намазгъа.
Хулос къальбнен башланъыз,
Ярадангъа ниязгъа.

Эвель алла, сонъ алла,
Акъ шефкъаты деренди.
Огъулларым, иншалла,
Мевлям бизге керемдир».

Бу сёзлерден йигитлер,
Дыр-дыр титреп къалалар.
Бир сёз айтмакъ къаякъта,
Зорнен нефес алалар...

Вакъты иле туякънен
Тавда ёлбарс авлагъан,
Къыш кунълери таякънен
Чельде бори къувлагъан,

Иигитлерни къоркъута
Бугунъ танъри гъазабы.
Синъирлерни сарсыта,
Ёкъ джеэннем азабы...

Айгиди, сиз, хурафат
Зеэринен сархошлар!
Айгиди, сиз, молла, шейх
Къурбанлары байгъушлар!

* * *

«Мен къайтайым,— дей молла,—
Сизлер замет этменъиз.
Энди тек шу ерчиктен
Бир адым чет кетменъиз.

Акъ таалагъа эманет
Къалдыраман сизлерни.
Раббим евми-махшерде
Ярлыкъасын бизлерни!»—

Деп, Муслим шейх бир озю
Къайта койге ашыкъып,
Шырын, татлы уйкъудан
Къалгъанына тарсыкъып.

Койде тюшип деведен,
Давул къую огюнде,
Пысып бара мышыкъдай,
Чолпанларнынъ звине.

Яваш-яваш оксюрип,
Чолпанайны уянта.
Онъа джемий ишлерни,
Бирер-бирер анълата:

«Ярын саба эвден баш
Чыкъарманъыз, сакъын!— дей.
— Кунъдешинъиз джадынынъ
Куню, саати якъын»,— дей.

* * *

Къырда исе, учъ догъмуш,
Не олгъанын билалмай,
Айнеджи шейх сёзюнден
Озьлерине келалмай,

Акъ эмрине бойсунып,
Отуралар намазгъа.
Хулjos къальбнен башлайлар
Дуа-сена, ниязгъа...

Айгиди, сиз хурафат
Зеэринен сархошлар!

Айгиди, сиз молла, шейх
Къурбанлары байгъушлар!

13

Дюнъя деген джефа экен,
Яхшыларгъа джурюм ёкъ.
Дюнъя деген сефа экен,
Яманларгъа олюм ёкъ.

Бир эвде — ур патласын
Оюн-кульгю, той-дюгюн.
Дигер эвде — фелякет,
Къайгъы, матем евми-кунъ.

Бири — отъмек тапалмай,
Бир кере еп тоймагъа.
Дигери — ер тапалмай,
Парасыны къоймагъа.

Кимисининъ — козю ёкъ
Халкъ гъамыны коръмеге.
Кимисининъ — акъкъы ёкъ
Эджелинен ольмеге...

* * *

Шу гъамлы яз геджеси,
Яры гедже авгъанда,
Учъ догъмушны тёпедде,
Джин-шайтанлар бувгъанда,

Яшын яшнап, кок гурълеп,
Къуя чилле ягъмуры.
Селли ягъмур тазерте
Койнинъ эр бир ягъыны.

Дерсинъ, бу сель кимгедир,
Кокнинъ сонъки бахшышы.
Бу гудюрди кимгедир,
Кокнинъ лянет, къаргъышы.

Ийип кельген сагъанакъ,
Ерни яхшы ювгъан сонъ,
Сонъ явушып къыблагъа,
Яваш-яваш тынгъан сонъ:

«Айя-айя-айясы,
Къачан тиер файдасы?
Яз тиймесе, къыш тиер,
Бейбарсымнынъ файдасы.

Къочанайым юкъласын,
Къырмызы гуллер къокъласын.
Ят багърына синъген сонъ,
Анайчыгъын ёкъласын...»—

Деп, огълуны юкълатып,
Аслыхан: «Ах, балам!»— деп,
Чыкъа тышкъа яваштан,
«Уянмасын анам»,— деп.

Тез-тез тюше котерип,
Гугюмлерин кьолуна,
Талийини кульдирген
Сырлы чешме ёлуна...

Сырлы чешме дерееде,
Тап озеннинъ къатында.
Аслыларнынъ эвельки
Джампик эви артында...

— Алла, алла, Аслыхан,
Саба къаранлыгъында,
Не аджеле ишинъ бар,
Узакъ чешме янында?

Балалыгъынъ тюштюми
«Пат!»— деп, бирден эсинъе?
Яман бир тюш коръдинъми
Ёкъса, гедже тюшюнъде?

Ёкъса, Сырлы чешменинъ
Сувы дертке девамы?..
Эсинъдеми эткенинъ,
Ёкъса ки, бир руямы?

Не ишинъ бар геджелей,
Койнинъ бу сарп ёлунда?

Акъыл етмей ичте де,
Къыз баланынъ сырына...

* * *

Тез-тез юрип Аслыхан
Ете чешме башына,
Гугюмлерин пышылдап,
Къоя текне ташына.

Каранлыкъта чешменинъ
Шылдыр-шылдыр акъкъаны,
Сувнынъ мермер текнеден
Сызып, ерге саркъкъаны

Джанландыра Аслынынъ
Къальбинде бир акъшамны —
Темир севги арз эткен
Унутылмаз дакъкъаны.

Темирханнынъ: «Бакъ, калям,
Санъа бир къач сёзюм бар.
Энди бизге, менимдже,
Айрылыкъ ёкъ, олюм бар.

Разы олсанъ, къальбим — сен,
Джаным — сенсинъ, Аслыхан.
Козюм ачып кореджек
Ярым — сенсинъ, Аслыхан.

Ай ярыгъы — девлеттир,
Къыз арувы, Аслыхан.
Къайтармекен юзюмнинъ
Къызарувы, Аслыхан?!—

Деген сыджакъ сёзлерни —
Къальби джоша, эзиле —
Бу ерчикте шимди де
Эшиткендай сезиле.

Яшайышнынъ леззетин
Илык шу ерде таткъанын,
Севгилисин шу чешме
Янчыгъында тапкъанын.

Шимди гъарип ис эте
Энъ буюк бир акъдайын.
Энъ севимли къулларгъа
Насип олгъан бахтдайын.

Джошкъунлыкътан богъулып,
Козьлерининъ яшына,
Таяй къызгъын янагъын
Сувукъ мермер ташына.

Бахттанмы, гъамданмы,
Энип, къалкъа кокреги.

Айгиди, сен, козьяшдай
Темиз, пакъ къыз юреги!..

* * *

Бираздан сонъ Аслыхан
Тез-тез келип озюне,
Гугюмлерин толдырып,
Тюше кельген изине.

Сырлы чешме сувуны
Эвге келип, къыздырып,
Кире тёрде одагъа
Сачларыны тоздырып.

Чеклеп ичтен къапыны,
Курсючикке союна.
Челеклерге сув ашлап,
Яш баладай ювуна.

Сувда корип суретин,
Озь-озюне сукълана.
Бакъып пембе тенине,
Гъурурлана, зевкълана.

Бир вакъытта хастаджан,
Назик, начар бу къызчыкъ,
Акъранлары ичинде
Корюмсиз бир наргюзчик,

Шимди къанча севинсе,
Севинмеге акъкъы бар.
Келиндешлер огюнде
Керильмеге вакъты бар.

Мемелери, беллерсинъ,
Кийик яйла гульчиги.
Индже, назик бельчиги,
Дерсинъ, джейран бельчиги.

Сом кумюшдай омузлар —
Бир коръмеси юзь алтын.
Алтын макъас джамызлар —
Устемеси бинъ алтын.

Янбашлары толукъан,
Къарынчыгъы тегерек.
Санки дерсинъ, алемге
Коктен энген бир мелек.

Баштан-аякъ гуль къокъуп,
Чыкъа Аслы ювунып.
Кефин киби бем-безд
Силеджекке бурюнип.

Кие кетен эн кольмек,
Ал келинлик фистанын.
Йипек къайтан тутулгъан
Мор чабувлы къафтанын.

Джыйышына, тарана,
Кузьгючиги огюнде,
Недайдыр бир енгиллик
Сезип бугунъ юзюнде.

Темирлерге уйлелик
Одыр-будыр азырлай.
Отъмек, согъан, сарымсакъ,
Пенир, къакъач, къазыдай

Ниметлерни сала бир
Буюкче ип торбагъа.
Ала бир де къошкъулакъ,
Толдырып баш бозагъа.

Опи яваш Бейбарсны,
Орьселене, ашыкъа,
Къушлукъкъадже кечикмей
Бармагъа джар башына...

Не ичюндир, къызынынъ
Бугунъ раатсыз олгъанын,
Арекети, юрюши
Башкъалашып къалгъанын

Сезип тургъан анасы,
Аслыхангъа ялынып:
«Сен ят, къызым, раатлан,
Сесинъ къалгъан къарылып.

Юзюнь, козюнь къызаргъан,
Сувукъ тийген, бир сёзсюз.
Бир кунъ ятсанъ, турарсынъ
Сарымсакъдай тендюрюст.

Сен ят, сенинъ еринъе
Мен барарман, къызчыгъым!
Сёзлеримни къайтарма,
Январаман, къызчыгъым!»—

Деп турса да, заркъылып,
Аслыхан: Ёкъ, анайым,
Мен арувман, багъышла,
Бугунъ озюм барайым.

Шу эшилген исарны
Корейим озь козюмнен.
Эвге алып къайтайым
Темирханны озюмнен.

Бу белядан сонъ онынъ
Башы яман къабакътыр.
Барып гонълюн котерсем,
Анайчыгъым, саваптыр.

Сиз, Бейбарсчыкъ уянса,
Битай, торун — экинъиз,
Бизни къаршыламагъа
Сув боюна келинъиз»,—

Деп, чар-чабик башына
Марамасын япынып,
Джар башына ёл тута,
Янгъан откъа къабынып.

Тез-тез оте окъунып,
Мезарлыкънынъ къатындан.
Санки дерсинъ, гъарипни,
Кимдир къува артындан.

14

Эй, гонъюльчен, окъуйыджым,
Талийдашым, аддашым!
Уйкен олсанъ — агъам, аптем,
Кучюк олсанъ — къардашым!

Тувгъан тильнинъ тюпсиз, зенгин
Къазнасыны саралап,
Бу эсерни, тек санъа деп,
Башладым мен къаралап.

Козь — юрекнинъ кузьгюси,— деп,
Бакъып халкънынъ козюне,
Джуля бердим дестаныма
Халкъымнынъ чын сёзюнен.

Эмирлерге къошып сени,
Коп ерлерде юрсеттим.

Мумкюн къадар, адамларнынъ
Чешитлерин корьсеттим.

Таныш эттим китапнынъ баш
Къараманы А С Л Ы Н Е Н.
Фаджианынъ энъ аятий,
Энъ инсаний фаслынен...

Шимди исе, дестанымнынъ
Сонъки бейтин язмаздан,
Санъа бир къач теклифим бар,
Сонъ нокътасын къоймаздан.

Дестанымны бу ергедже
Окъугъан сонъ, бельки сен,
Безип, эснел: «Не де узун
Бир шей...» — дерсинъ ичинъден.

Ола билир, макъсадымны
Ильмейип ич назаргъа,
Элинъдеки китабымны
Ыргъытырсынъ кенаргъа.

Я да, окъуп башлагъан сонъ,
Эсерни ильк бетинден,
Тап сонъуна чыкъмагъандже
Быракъмазсынъ элинъден.

Аслыханнынъ такъдирине
Гонълюнъ сызлар, хорланыр.
Темирхангъа джевабыны
Окъуп, козюнъ торланыр.

Тез-тез окъуп бильмек истеп,
Аслынынъ сонъ кунълерин,
Сабрынъ тюгер, окъумагъа
Дестаннынъ сонъ сёзлерин...

Окъуйджым, бу эсерни
Насыл къаршы алсанъ ал.
Истер окюн, истер севин,
Истер мени сёгип сал.

Аджджы, татлы эр сёзюнъни
Динълемеге азырман.
Мектюп язсанъ, санъа джевап
Бермеге де разыман.

Амма барып, «китабынъда
Фелян-фистан ёкъ» — десенъ.
«Очоч-Мочоч, Чачор-Мачор,
Мачав-Чачав ёкъ» — десенъ,

Не япайым, окъуйджым,
Элимден шу кельгени.
Демек, токъал акъылымнынъ,
Шунча экен бильгени...

Къыскъасы, бу акъта насыл
Олса-олсын меслегинъ,

Шимди, достым, меним сенден
Екяне бир истегим —

Сонъунадже окъуп чыкъып,
Шу быралкъы эсерни:
«Тилимиз пек зенгин экен!» —
Десенъ, манъа етерли.

Эбет зенгин, акъраны аз,
Рус тилиндай гурьликте,
Татлылыкъта, саделикте,
Назикликте, тюзлюкте.

Бу зенгин тиль — халкъымызнынъ
Къальп севинчи, фигъаны.
Тюркий тиллер гульзарынынъ
Энъ чечекли фиданы.

Меним ишим — шу фидандан,
Сюсю гуллерин термек.
Сонъ, олардан демет япып,
Къайтып, халкъыма бермек...

Мында бар кузь гузеллиги,
Далгъаларнынъ океси.
Саарь вакъты тазелиги,
Геджелернинъ бусеси.

Ешилъ ашлыкъ шувултысы,
Ыс къокъусы бар мында.
Мукъаддераты бу тильнинъ —
Яш келинлер багърында.

Мында, асрет аналарнынъ
Беддуасы, дуасы.
Мында Бейбарс, Бораларнынъ
Икътидары, деасы.

Джайыкъбаштан эскен ельнинъ
Талгъынлыгъы — бу тильде.
Яралангъан шаин къушнынъ
Чылгъынлыгъы — бу тильде.

Бу тильден кучъ, гъыда алгъан
Бозийгитнинъ джоравы.
Меньли-Сулув къартанайнынъ
Чорасына джылавы...

Бир чокъ медений халкъларда
Олгъан киби, бизим де,
Иште, бойле къазнамыз бар
Элимизде бугунъде.

* * *

Бу тиль, достым, меним, сенинъ,
Халкъымызнынъ анъына,
Юрегине, зеинине,
Дамарына, къанына

Синъген сабий чагъымызда
Анамызнынъ сютюнен.
Ай-неннининъ татлы, ширин
Эзгисинен, бейтинен.

Севингенде, къуванчыны,
Халкъ, бу тильде бильдирген.
Тарсыкъкъанда, яныгъыны,
Кене шунен сёндирген.

Бинъ йыл бурун, халкъ бу тильде
Табынгъан алласына.
Къальбини, бу тильде ачкъан
Ашыкъ-машукъасына.

Секиз юзь йыл бундан алдын,
Къырымлы Махмуд Къасым,
Кефеде, бу тильде язгъан
«Юсуф ве Зулейха»сын.

Еди юзь йыл эвель, бу тиль,
Халкъара тиль танылгъан.
Дипломатлар бизим тильни
Огреньмеге ынтылгъан.

Бинъ алты юзь сенелери,
Шаире Лейля бикеч,
Къомшуларда, дегиль къадын,
Эр шаирлер ёкъ экеч,

Якъын шаркънынъ тюркий шаир
МУШАИРЕЛЕРИНДЕ,
Бейт токъувда, пек чокъларын
Чыкъармагъан огюне...

Бир кунъ бойле бир ярышта,
Саделикни ред эткен,
Хайям киби, ялнъыз шарап
Мезелерни медх эткен

Оппа, мамур шаирлерге,
Кулькю, шакъа, къората
Арасында, Лейля бикеч
Юзьлерине къарата:

«Ийшу-нуше нимет долу
Софрая гозъ атмагил,
Аят зевкъы, ферахлыгъы
Гельмез, ялнъыз бу иле.

Бакъ, сен ляле гиби сюсю,
Нарын чичек, шукранле,
Бутюн омрю гыдаланыр,
Факъат согъан, сув иле»—

Деп, медх эткен къанааткяр,
Сюсю, нарын л а л е с и н .
Саф эдебий тилимизнинъ
Гурьлетип шелялесин...

Сонъ, буларны биле турып,
Насыл этип, джошмайым?
Насыл этип, гъурурланып,
Севинмейим, ташмайым?

Сен де, буны эшиткен сонъ,
Насыл этип, джошмазсынъ?
Юрегинъ таш дегиль исе,
Севинмезсинъ, ташмазсынъ?

Озь алымджа, мен шунинъчюн,
Гедже-кунъдюз урунып,
Шиириме сёз джевхерин,
Шу къазнадан къыдырып,

Эр сатырым яшкъа-къарткъа,
Анълайышлы олсын,— деп,
Бу асыл тиль яш несильнинъ
Димагъына толсын,— деп,

Кениш к ъ ы п ч а к ъ дерьясынен,
Толу нефес аламан.
Чюнки, мен де, шу дерьянынъ
Бир тамчысы оламан.

* * *

Омюр — бир ёл. Гултадж — хамут,
Къайгъы — къуванч, эрк — зулум.
Кульгю — козьаш, бешик — табут.
«Юрме, къулум!»—«Юр, къулум!»

Омюр — токълыхъ ве ихтиядж,
Ёкъуш — эниш, матем — бахт.
Бу — исбаткъа ич де мухтадж
Олмагъан бир акъикъат.

Тек кульгюннен аят кульмез,
Козъаш ёлдаш олмаса.
Кузь гъонджеси яшав коръмез,
Яз гуллери солмаса.

Догъгъан олер, чыкъкъан энер,
Кульген агълар, бу — къанун.
Падшалыкълар кульге дёнер,
Къуллар узер бугъавын...

Бу къанунны азм эталмаз
Догъмаз бурун ольгенлер.
«Ер алласы»— деп чокъ йыллар
Сталинни бильгенлер.

Бу къанунгъа къаршы чыкъар
Конъюнктурджы джумранлар.
Баргъан ери сокъур олса,
Бир козюни къымгъанлар...

Бир языджы эсеринде
«Акътабан»ны кишнетсе,
Шииринде «далгъа» я да
«Денъиз» сёзюн ишлетсе,

«Бакъ, сен, халкъъа ватаныны
Хатырлата бу эриф!»—

Деп, донослар язып башлар,
Бойле типлер когерип.

Базартеси радиодан
«Орнынъ ёлы» йырланса,
«Шу Ялтадан таш юкленсе»,
«Дертли къавал» агъласа,

Шу дакъкъасы башлар Джумран
Анонимка язмагъа.
«Мында душман къолу бар»— деп,
Халкъкъа чукуур къазмагъа.

Я да дейик, бир тарихчы
А. Медиев акъкъында
Бир макъале язса, сексен
Сенелиги вакътында,

«Чар Думасы депутатын
Макътай душман ялагъы...»
Деп, Органгъа донос ёллар
Бу ялтакълар ялтагъы.

Олар ичюн Медиевдай
Улу зат да — мунафыкъ.
Медиевге Ле н и н берген
Мусбет ад да бир капик...

Бу къавмнинъ джемий иши —
Миллий рухны богъувда.
Медениет, эдебият
Ишимизни йыкъувда.

Оларгъа тек видждансызлыкъ,
Пуштлыкъ олса олгъаны.
Донос ичюн копче сахта
«Достлыкъ» олса олгъаны.

Бу тарафта, истер яшлыкъ
«Миллий рух» не, бильмесин,
Озь Ватаны, озь тарихы,
Озь тиличюн кюймесин,

Бу къавмнинъ оларнен ич
Алякъасы, иши ёкъ.
Тек озь эви аман къалсын,
Тек озь къарны олсын токъ...

Бугунъ Ватан асретлиги
Бизни якъып-йыкъкъанда,
Адалет акъикъат ичюн
Акъллы талап чыкъкъанда,

Темиз сувны буландырмакъ
Бойлелернинъ ниети...

Бу — оларгъа Сталиннинъ
Ташлап кеткен иллети.

15

«Бир яман инджир кесер,
Эки яман чылбыр кесер,
Учъ яман эль беришсе,
Тиллеринен зынджыр кесер».

Чилле танъы бозарып,
Къаранлыкъны богъгъан сонъ,
Ягъмурдан сонъ кызарып,
Алтын кунеш догъгъан сонъ,

Яваш-яваш ташчылар,
Джар башына джыйыла.
Шегирдинен молла да
Келип джапкъа къурула.

Агъа-къардаш — учъ тувгъан
Ач, уйкъусыз, медарсыз,
Девлетлининъ сёзюнден
Къоркъуп кетип, къарарсыз,

Асабланып юрелер
Тильсиз дивар боюнда,
Козълерини бакърайтып,
Койнинъ узакъ ёлуна...

Чокъ кечмеден авлакъта
Пейда ола бир къадын.
Дерсинъ, байгъуш, сабадан
Излеп чыкъкъан мурадын.

Шай дер экеч, адамнынъ
Этин-тенин титретип,
Шейхбабанынъ шагирди —
Кутюк киби торс эриф

Башлай титис сесинен
Кетирмеге салават.
Шейх да ачып, къолларын:
«Эй, муслимин, джемаат!

Вакъыт кельди худагъа
Борджунъызны бермеге,
Гунянъызнынъ устюни
Къурбан берип ортьмеге.

Билер-бильмез олгъансыз
Джин-шайтанлар алет.
Коюнъизнинъ ичини
Туткъан танъры лянети.

Ичинъизде къайсыдыр
Къадын ёлун шашыргъан,

Эшшеддаду бин Вешваш
Деген джинге баш ургъан.

Энди тез-тез атмакъчюн
Башыңыздан лянетни,
Къурбан бермек керексиз
Келеяткъан иллетни.

Эй, муслимин, бойсунып,
Танъры эмри, кучюне,
Шу къадынны къаланъыз,
Шу таш дивар ичине.

Эгер «ых-мых»,— деп турып,
О якъ-бу якъ бурсанъыз,
Оладжакъ иш олгъан сонъ,
Бурчанланып турсанъыз,

Эшшедулилла, шу саат
Чарпынырсыз, олерсиз.
Гунянызынъ эджири
Джеэннемде телерсиз.

Эвель алла, сонъ алла
Багъышласын сизлерни!
Евми-махшер кунюнде,
Ярлыкъасын сизлерни!»—

Деп, геджеки сёзлерин
Бугунъ кене текрарлай.
Эмир исе къоркъудан
Ташчыларны зыкъарлай.

Агъа-ини — учъ догъмуш,
Къулакъ — шейхте, козь — ёлда,
Къоркъуп, къатып туралар
Учурым джар боюнда.

«Келеяткъан бу къадын —
Бааръмекен, кузьмекен?
Озь джанына къаст эткен
Келинмекен, къызмекен?»—

Деп, Темирхан, озюндже
Чешит ойгъа далгъанда,
«Барып, Аслым олмасын»,—
Деп, шубэге къалгъанда,

Танып бирден ёл бою
Келеяткъан Аслыны,
Ура ерге озюни,
Джоятып акълыны...

Эсин бираз джыйгъан сонъ,
Гъарип къоркъа, шашыра,
Етип кельген эялы —
Аслысына атыла.

Гольбугъадай окюрип,
Агълай, куле, оксюне,

Бир агъыз сёз айталмай,
Баса оны коксюне.

Охшай, опе сачларын,
Янакъларын, козьлерин,
Ерге чёкип, кучакълай
Аякъларын, тизлерин.

Аслы исе эрине
Не олгъанын билалмай,
Шакъалыгъын, чынлыгъын
Ич фаркъына баралмай:

«Вай, напайым, анайым!»—
Деп утанып, къызарып,
Ер ярылса, тап ерге
Киреджекдай бозарып:

«Темир, Темир, неге шай
Окелендинъ пек, джаным?
Ал озюньни элинъе,
Этме, джаным, кель, джаным!

Акъай деген, эр даим
Озь кучюне саиптир.
Кимден-кимден, девлетли
Шейхбабадан айыптыр»,—

Деп бакъса да, Темирхан
Текмиль джойып акълыны,
Ташчыларнынъ къолуна
Теслим эте Аслыны...

Озю кулип, делирип,
Давур салып этрафкъа,
Чыкып кете Меджнундай,
Башы бакъкъан тарафкъа...

* * *

Ах, Темирхан, башынъны
Алып чыкып кеткендже,
Джандан татлы Аслынъны
Шайтип къурбан эткендже,

Япышып шу молланынъ
Сакъалына, сачына,
Салмайсынъмы сопанен:
«Ма, санъа!»— деп, башына?

Демир, челик бир къалкъан
Олмайсынъмы Аслынъа?..
Ах, Темирхан, Темирхан,
Языкъ сенинъ адынъа!..

* * *

Къалавджылар бу мудхиш
Фаджианы козетип,

Къоркъуп, танъры хышмындан,
Япышалар къадынъга.
Сюйреп алып келелер
Таш диварнынъ къатына.

Аслыхан: «Эй, агъалар,
Бираз сабыр эйленъиз!
Темирханъга не олды?
Къайда кетти? Сёйленъиз!

Бу не зый-чув, къыямет;
Менден ничюн гизлейсиз?
Мени къайда тарткъычлай,
Не япмагъа истейсиз?

Шейх азретим, бу насыл
Эджель-къаза башыма?»,—
Деп турса да заваллы,
Богъулып козь яшына,

Къулакъ асмай Муслим шейх,
Къурбанынынъ сёзюне.
Шегирдине баш сильтей,
«Яш» кетирип козюне.

Шегирд бирден атылып,
Къапкъач этип Аслыны,
Эфсаненинъ ачтыра
Энъ ахыргъы фаслыны.

«Анам! Бабам!»— дедиртмей,
Заваллыны къоркъутып,
Ачыкъ къалгъан аранынъ
Ортасына отуртып,

Ташчыларгъа буюра,
Кениш дивар урмагъа.
Тири, сап-сагъ адамгъа
Таштан табут къурмагъа...

Къайнагъалар эралмай
Ич бу ишнинъ аслына,
Утаналар бакъмагъа
Келинлери Аслыгъа.

Шейх исе, бу пытракълы
Иштен, эмиш, къыйналып,
«Заметине» Эмирден
Элли алтын акъ алып,

Окъуп кетюв алдындан,
Бир къач суре, бер алла,
Шегирдинен бирликте,
Къомшу койге ёл ала.

«Факъырлыкъ — яман шей, синълим,
Энъ тувгъанынъ ят болыр.
Янъгъызыкъ — яман шей, синълим,
Догъру сёзюнъ мат болыр».

Темирханнынъ делирип,
Окюриклемесинден,
Титис чырай шегирднинъ
Джекириклемесинден,

Эсин джойгъан Аслыхан,
Келип тез-тез озюне,
Бакъа йыртыкъ къафтаны,
Сыдырылгъан тизине.

Дёгмелери узюльген
Коксюн орьтип, догърулап,
Олып кечкен шейлерни,
Бирлей-бирлей хатырлай,

Сезе гъарип, бу иште
Бир дубара олгъанын.
Тургъан ерде, бу мудхиш
Фаджиагъа къалгъанын.

Лякин акъкъу ичинде
Къузгъун олгъан бу апсын,
Къыскааякълы башынен
Бир озъчюги не япсын?

Темир келир,— деп турса,
Темиринден нишан ёкъ.
Башкъасына ишанса,
Ишанмагъа инсан ёкъ.

Чаресизден Аслыхан,
Дешет сарып ичине,
Ташчыларгъа ялвара,
Топлап сонъки кучюни:

«Эй, сайгъылы агъалар!
Ишке конюк акъайлар!
Меним киби къальби къан,
Гонълю сёнюк акъайлар!

Джаным, алла ашкъына,
Бираз сабыр эйленъиз!
Мен гъарипнинъ сонъ нида,
Ферьядыны динъленъиз!

Ишанынъыз сёзюме,
Меним ич бир сучым ёкъ.
Не япайым, озюмни
Акъламагъа кучим ёкъ.

Догъдым, осьтим, кимсеге
Бир яманлыкъ япмадым.
Дегиль адам ынджитмакъ,
Къырмыскъа ынджитмадым.

Мени яман корьгенге,
Яхшы козьнен къарадым.
Эр яманда инсанлыкъ,
Незакетлик арадым.

Лякин омюр лезетин,
Энди-энди таткъанда,
Он гулюмнинъ биринджи
Гулю энди ачкъанда,

Бирден балта урдылар
Фиданыма, нейлейим.
Ичимдеки дертлерни,
Ах, кимлерге сейлейим?

Айырдылар ярымдан,
Багъры яныкъ анамдан,
Озегимден узулип,
Тюшкен татлы баламдан.

Энди эджель шербети,
Янашамда акъкъанда,
Шу ахыргъы кунюмде,
Шу ахыргъы дакъкъамда,

Агъаларым, тек бир арз,
Бир истегим бар сизден.
Шуны эда этинъиз,
Итеменъиз коксюмден.

Эки дюнья къысмети —
Джанларынъыз акъкъына,
Омрюнъизнинъ зийнети —
Балларынъыз акъкъына,

Къалагъанда лятимни,
Устюмизде кунь барда,
Сонъ эбедий мекаяным —
Шу сувукъ таш диварда

Къалдырынъыз баламны
Эмизмеге бир ара.
Бир ара да козюме,
Тышны корип турмагъа.

Джаным-козюм ялварам,
Ынджитманъыз гонълюмни.
Сонъгъылыкъкъа корейим,
Бахты къара огълумны.

Акъ сют берип, къундакъта
Оксюз къалгъан яврума,
Сонъки кере охшайым
Басып, ана-багърыма».

Аслыханнынъ бутюн бу
Фигъаныны эшиткен
Эмирханнен Умерхан
Тесирленип керчектен:

«Ара къалсын, къалмасын,
Алла эмрин туттыкъ биз.
Шейхбабанынъ айткъанын
Бир къалдырмай куттик биз.

Онынъ бу таш мезарда
Къанатлары тез сынар.
Чыдай-чыдай заваллы,
Тек бир-эки кунь чыдар»—

Деп, разылыкъ берелер
Ташчыларгъа озъара,
Эки дане арачыкъ
Къалдырмагъа диварда.

Къалавджылар бойсунып,
Буйругъына оларнынъ,
Ортасында шу джинли,
Шу лянетли диварнынъ

Къалдыралар баласын
Эмизмеге бир ара.
Бир ара да, козюне,
Тышны корип турмагъа...

Ташчыларнынъ башлыгъы,
Эски къыпчакъ дининдже,
Ата-деделеримиз
Адетиндже-урфиндже,

Ич кимсеге сездирмей,
Бакъып алды-артына,
Къоя дивар ичине,
Тири мевта къатына,

Аслы озю кетирген
Ашайт толу торбаны,
Тазе боза сюзюльген
Къошкъулакъ ве фильджанны...

Шу арада анъсыздан,
Кунь ярыгъын талдалап,
Ийип келе бир булут,
Кочкин къардай ормалап,

Яшын яшнап, кок гурьлеп,
Де джошып, де сийреклеп,
Таңда тынгъан сель ягъмур,
Кене къуя челеклеп.

Санки дерсинъ, яс тута,
Бар табият Аслыгъа,
Бу дешетли укюмге
Козьяш төке, тарсыкъа.

Кечке таба таш мезар
Текмилъ бите къаланып.
Эр кес къайта коюне,
Усть-башлары ысланып.

Къырда исе, талийни
Илип алып бойнуна,
Аслы къала пайнозю,
Дёрт таш дивар къойнында.

Турайым,— десе, туралмай.
Юрейим,— десе, юралмай,
Бундай дешет олюмнинъ
Себебини билалмай,

Козъ огюне кетирип,
Огъулчыгъы Бейбарсын,
Билип къыскъа омрюнинъ
Сонъ кунълери къалгъанын:

«Ах, яраббим, яраббим,
Не этмишим бар меним?
Эвлядымдан айырып,
Манъа шунча зармединъ?

Омюрдашым, эялым
Акъайымдан айырттынъ,
Багъры яныкъ, чаресиз
Анайымдан айырттынъ.

Барем энди тура-тур,
Бейбарсымны корьгендже,
Яш джанымы къыймай тур,
Темирханым кельгендже...

Темир, къозум, къайдасынъ?
Кель, арсланым, яныма!
Бакъ, душманлар недайын
Къаст эттилер джаныма.

Къуртар аджиз Аслынъны
Бу джебирден, азардан
Чыкъар оны, шу къоркъунч,
Шу къаранлыкъ мезардан!»—

Деп къайгъырып, Аслыхан
Озюн-озю туталмай,
Океленип коп агълай,
Козьяшыны юталмай.

Умютлери къыркъ-парча.
Ола чылгъын ялкындай.
Аювдагъгъа урулып,
Парчалангъан толкъундай.

* * *

Ягъмур тына, кунъ къона,
Ель эксильте джуръатын.

Гедже джая этрафкъа
Къуршун тюсю къанатын.

Сувукъ олюм тынчлыгъы
Эне бирден эр ерге.
Аслы гъарип къоркъудан
Бата сувукъ къан-терге.

Тёпе сачы тиклене,
Эки козю алара.
Къара къундуз сачлары,
Да дегенде чалара.

Бу дешетке тёзалмай,
Юречиги сыкъыла.
Шай, отургъан еринде,
Эси кете, йыкъыла.

17

Эвде исе, анасы
Ёлдан алмай козюни,
Ичи-багъры дерт толып,
Беклей тура къызыны.

Аван ягъмур сакинлей,
Уйле ава, къызы ёкъ.
Акъшам ола, олардан
Кене ызым-сезим ёкъ.

Шашкъанындан заваллы,
Къолгъа алып Бейбарсны,
Бара къудаларына
Сорап Темирханларны.

Эмир олип уйкъудан
Къалгъан эмиш серилип,
Къартны корип эшикке,
Туркан чыкъа керилип:

— Сиз, къудапчем, къайтынъыз,
Ич раатсыз олманъыз.
Оларгъа деп, бош ерде,
Уйкъунъыздан къалманъыз.

Олар анда экеви,
Бекчиликке къалгъанлар.
Шерм-аягъа тюкюрип,
Къыйыр-чийыр олгъанлар.

Къызчыгъынъыз юзюнинъ
Пердесини ташлагъан,
Халкъ огюнде кимнендир
Къанджыкъланып башлагъан.

Къыскъаякълы башыман,
Не айып да, не айып!
Буны сизге айтаман,
Юрегимден мугъайып,—

Деп, шарт къапай къапысын,
Къуданасы огюнде.

Къарт: «Ифтира!»— дегендже,
Кърип кете эвине.

«Янгъызгъа джала коп болыр,
Къорукъчысы ёкъ болыр.
Къайда барса, байгъушнынъ
Эшиткени «ох!» болыр.»

Ана мискин, не япсын?
Яна, кюе, окюне,
Башын алып ашагъы,
Къайтып келе эвине.

Эмчек истеп агълагъан
Торунчыгъын зар-зорнен,
Тынчландыра куль-комеч
Чайнап берип агъзынен.

Озю исе, къан агълай
Бу дюньянынъ къахрине.
«Ич раатлыкъ корьмейджек
Экеним,— деп,— омрюмде».

Куньбатыда ёргъун ай
Къыргъа янбашламаздан,
Куньдогъушта янгъындай,
Къызарып танъ атмаздан.

Сарып ала яваштан
Торунчыгъын къолуна,
Тюше ана пайнозю
Къартал къая ёлуна.

Чамур демей, сув демей,
Бата-чома къакъларгъа,
Кете гъарип индемей,
Къызы кеткен къаларгъа.

Кунеш догъып къалгъанда,
Ете къая башына.
Олип-талып отура
Къалавнынъ бир ташына.

Къулакъ сала, динълене,
Эшитмей ич сес-седа.
Бичаренинъ къоркъудан
Ичи-багъры толса да,

«Даа эрте. Бир ерде
Юкълайдырлар уятсызлар.
Гедже бекчи чыкъкъан сонъ,
Къушлыкъкъадже ятсынлар»,—

Деп, заваллы, озь гонълюн
Озю алып тургъанда,
Бала исе уянып,
Шынъшыяткъан арада:

«Юкъла, огълум, ось, огълум,
Уянаджакъ кунюнь бар.
Бушген сонъ, душмандан
Алынаджакъ кининъ бар»,—

Деген мунълы айненни
Келе бирден теренден.

Озю кулип, севинип,
Ана къалкъа еринден.

«Айланайым, къоркъмайып,
Джарда яткъан къызымдан!
Огъл корип, къуванып,
Ненни айткъан къызымдан!

Огълчыгъым, кель тез-тез,
Анайчыкъкъа барайыкъ.
«Ничюн ташлап кеттинъ?»— деп,
Кулачыгъын бурайыкъ.

Кель, анасы, кель, кель, кель!
Бейбарсчыкъкъа мемий бер!
Кель бабасы, кель, кель, кель!
Бейбарсчыкъкъа джиджий бер!»—

Деп, айланып чыкъса да,
Ана исар чевресин,
Расткетирип оламай,
Не къызы, не киевин...

Бильмей гъарип, оларны,
Къызы корьмегенини.
Анасынынъ кельгенин,
Аслы бильмегенини.

Бильмей гъарип, къызынынъ
Бахты чокътан къайткъанын.
Айненнини Аслыхан,
Озю ичюн айткъанын...

Пек ёрулып, торунын
Бир кенаргъа яткъызып,
Эльчигине бир кесек
Тава локъум туттырып,

Ачувланып:— Аслыхан,
Къайдасыз шу, къызчыгъым?—
Деп айтмагъа етишмей,
— Анайчыгъым, джанчыгъым!—

Деген чылгъын, богъукъ сес
Эшитип озь къатында,
«Вай, къайдасыз, балам?»— деп,
Чевирилсе артына,

Тюше бирден козюне,
Диварда бир арада,
Аслы ортъкен гульгули,
Акъ сачакълы марама.

Къоркъуп тез-тез тикильсе,
Ичерсине диварнынъ,
Коре оюкъ ичинде
Озь севимли эвлядын.

Къара къундуз сачлары
Къардай аппакъ агъаргъан.
Къан тамлагъан гуль юзю,
Зафран киби сараргъан.

Заваллы: «Вай, балам!»— деп,
Кийик-кийик багъырып,

Ийил кельген козь яшын
Юрегине акъызып,

Энди-энди барып бу
Фаджиянынъ аслына,
Тике эки козюни
Эвлятчыгъы — Аслыгъа.

Бар кучюнен диварны
Эшмек ичюн уруна.
Бешер пудлыкъ ташларны
Сылджытмагъа ыдрына.

Шай ыдрына эмишлер,
Мабюслер тар зинданда,
Демир пармакъ артында,
Эфярлангъан аньларда.

18

Аслы корип анасын:
«Анайчыгъым, ольдим де,
Яш башымнен, тирилей
Мезарыма кирдим де...

Не этмишим бар меним?
Бакъ алыма, анайым!
Тарлыкъ этти кенъ дюнья
Эвлядынъа, анайым!..»—

Деп, озюнинъ не азап,
Не хорлукълар чеккенин,
Темирханнынъ делирип,
Башын алып кеткенин,

Шейхнинъ исе, «джады!»— деп,
Джекириклеп тургъанын,
Чолпанларнынъ бу иште
Пармакълары олгъанын.

Бирер-бирер аньлата,
Агълай-агълай заваллы.
Эр сёзюнен даа пек
Шашмалатып ананы.

«Бугунъ энди сайылы
Саатлерим къалгъанда.
Ачкозь эджель панджасын
Богъазыма салгъанда.

Пек истеймен, анайым,
Бебийимни корьмеге.
Юзьлеримни онынъ пак
Тенчигине сюрмеге.

Берип ана разылыкъ —
Ризалыгъы яврума,
Сонъки кере басмагъа
Суvуяткъан багърыма.

Эки дюнья акъкъычюн,
Бир шей этип баламны,
Тез-тез алдырт, анайым!»—
Деп ялвара заваллы.

Ана гъарип орьсенлеп,
Сёзлерине къызынынъ,
Алып келип яткъызгъан
Ерчигинден торунын:

«Бейбарсымны мен кимге
Ташлар эдим, къызчыгъым?
Бебийимни озюмнен
Алып кельдим, къызчыгъым!»—

Деп, баланы узата
Аслыхангъа тешиктен.
Санки дерсинъ, къабирге
Авуштыра бешиктен.

Эр ананы озюне
Таби эткен «падиша»,
Чочайтырып агъызын,
Анасына япыша.

«Къайда къалдынъ?»— дегендай,
Агъламсырап, юткъунып,
Кокрегини сувура,
Уртын сютке толдырып.

Бильмей сабий, не киби
Фаджиа юзь бергенин.
Анасыны, шу бугунъ
Сонъки сефер корьгенин...

Тоюргъан сонъ къарныны,
Эркелене, эглене.
Анасына козь тикип,
Озь тилинде сёйлене.

Аслы гъарип, яныкътан
Озюн-озю туталмай,
Океленип эп агълай,
Козьяшыны юталмай.

Охшай, опе огълунынъ
Къара комюр козьлерин.
Татийлерин, чомпурын,
Чапийлерин, юзьлерин...

Ана исе, не япсын?
Зорнен тутып озюни,
О — бу айтып, гонълюни
Алмакъ истей къызынынъ:

«Аслы, къызым, сабыр эт,
Ал озюнъни элинъе.
«Сабыр тюбю — сары алтын».
Бахтынъ кулер кене де.

Ялвар-ялкъар аллагъа.
Акъ керемдир, эшитир.
Озюнъ сезмей къалырсынъ,
Имдадынъа етишир.

Ах, яраббим — яраббим,
Не дейджегим бильмейим,
Бундай мушкуль ишинънинъ
Манасына эрмейим.

Екъмы, раббим бир инсан,
Эвлядымны къуртарсын!
Екъмы, бир джан, Аслымны
Бу зиндандан чыкъарсын!

Темир, балам, къайдасынъ?
Кель, къуртар озь Аслынъны!
Багъры янып куль олгъан
Эки козю яшлынъны!..

Сен яраттынъ, иляим,
Энди озюнь ярлыкъа!
Акъшам Туркан къапысын,
Шарт урмады, къырлыгъа.

Ах, о къахпе келинлер,
Озьлеринден булсынлар!
Явур къызы, явурлар,
Даим къысыр къалсынлар!

Бу белялар джемийси,
Тек оларнынъ тепмеси.
Кунъджиликнинъ белясы,
Зеэр юрек этнеси...

Сагъ янындан отькенлер,
Сол янындан отьмесин!
Сени «джады» дегенлер,
Мурадына етмесин!»—

Деп, бичаре окюнип,
Агълай, сызлай, къаргъана,
Къызчыгъынынъ огъурсыз
Такъдирине зарлана.

Аслы динълеп отуруп,
Анасынынъ такъмагъын,
Марамасын уджунен
Силип козюн яшларын:

— Анайчыгъым, джанчыгъым,
Тут озюньни, агълама.
Нафле ерде окюнип,
Ич кимсени къаргъама.

Дюнья деген джефа экен,
Яхшыларгъа джурюм ёкъ.
Дюнья деген сефа экен,
Яманларгъа олюм ёкъ.

Ойлан да бакъ, анайым,
Сени сёгер, сыкъарлар,
Сен агъызынънен къуш тутсанъ,
Олар акълы чыкъарлар.

Ойлелерге ашшалыкъ —
Керем исе, анайым,
Барсын, олар яшасын,
Меним исе, анайым,

Козьяшдай пак къальбимнен,
Омюрдашым Темирим
Иле бирге кечирген
Шу эки йыл омюрим,

Ойлелернинъ элли йыл
Омюринден эвлядыр.
Бу саф севгим, мен ичюн
Эм такъдир, эм мевлядыр.

Джаным, анай, эгилип,
Бакъса къочанайыма,
Кейфленип, бакъ недайын
Юкълап къалды алдымда,

Ах, озюмнинъ чипийим,
Томалачым, томпачым!
Дар дюньяда бирден-бир
Бахтым меним, къуванчым!—

Деп, юректен джылмайып,
Тёбен алып башыны,
Къулагъына къыстырып,
Сюттай беяз сачыны.

Ёргъунлыкътан, асабдан
Таш диваргъа ясланып,
Юкълап къала, озюнинъ
Шеньлигине ошланып...

Вакъты иле, Неронлар
Борджиялар кунюнде,
Ич бир сучсыз, гунасыз,
Гизли судлар огюнде,

Омюрлик, сирс зиндангъа
Махкюм олгъан колелер,
Камералар ичинде,
Шай шеньлене экенлер...

Бала юкълай, ким биле,
Нелер корип тюшюнде.
Къайда бойле къайгъысыз
Уйкъу эсли кишиге?..

Аслы юкълай. Юкълаймы?
Ёкъса, сонъки кунюнде,
Укм кесими олюмге,
Озь виджданы огюнде.

Севгисининъ олюмден
Кучълюлигин корьсетип.
Къыскъа инсан омрюнинъ
Ичлигини ис этип...

Ана исе, даа пек
Теляшланып, орьсенлеп,
Бу мисльсиз, дешетли
Фаджиадан серсемлеп,

Юрегини къаплагъан
Аджджыларгъа тёзалмай,
Бакъып тура арадан,
Къызчыгъына, козь алмай,

Эеджандан, къоркъудан
Толып таша кокреги.
Айгиди, сен мукъаддес,
Чылгъын ана юреги!..

Ана, бала экиси
Бир-бирине кѡвушып,
Олю киби юкѡлайлар,
Тар кѡабирде тапышып.

Бир маальде кунь кѡзып,
Уйле коптен авѡанда,
Бала ачып козьлерин,
Агѡлайым деп турѡанда,

Бирден яман абдырап,
Аслыхан да уяна,
Огѡулчыгѡын янында
Корип, ичтен кѡувана.

Шай кѡуванша турѡанлар,
Бу яланджы дѡнѡяда,
Кѡозулы кѡой, токѡлылар,
Айдалѡанда бойнагѡа...

Баса кене багѡрына,
Аслы, масѡм баласын...
Бу левханы тасвирге,
Сѡзни кѡайдан аласын?..

— Джаным, кѡзым, шай этип,
Озь-озѡнѡни кѡыйнама.
Бир шейлер кѡап, боза ич,
Сагѡлыгѡынѡнен ойнама.

Мен барырым шимдичик,
Кой халкѡына айтмагѡа.
Джыйып кѡомшу-кѡыйметни,
Тез-тез мында кѡайтмагѡа.

Бельки, шейхнинѡ укмѡнден
Кѡоркѡмагѡанлар тапылып,
Бир экиси, бу савап
Ишке, бельки кѡатылып.

Учѡ-дѡрт акѡай бельсенип,
Кѡзым, ишке тюшселер,
Да дегенде, лескернен,
Таш диварны эшерлер.

Гуня, вебал деселер,
Гунялары бойнума.
Тап болмаса, мен озѡм
Эшерим шу алымда...

Сабыр этсенѡ, аль олур
Эр мушкѡлининѡ, мурадынѡ.
Темирхан да етишип
Келир бугунѡ, эвлядым,—

Деп, озѡ де ишанмай
Айткѡанына озѡнинѡ,
Ана гѡарип озѡндже
Гонѡлюн ала кѡызынынѡ...

Бу дѡнѡяда джаныны
Береяткѡан баланѡа,
Олеяткѡан достынѡа,
Я да тувѡан бабанѡа:

«Машшалланѡ бар бугунѡ»,— деп,
Ялан айтып юзѡне,
Гонѡлюн алмакѡ шарт экен,
Бакѡып турып козѡне...

Аслы берип Бейбарсын,
Битасынынѡ кѡолуна.
Бакѡып тоймай, джылмайып,
Анасына, огѡлуна:

— Айткѡанларынѡ пек догѡру,
Анайчыгѡым, анѡлайым.
Шунынѡ ичѡн, нейлейим,
Умѡтимни джѡймайым.

Сизлер энди кѡайтынѡыз,
Ёрулдынѡыз пек яман.
Озѡнѡизни сакѡланѡыз
Беялардѡн, кѡзадан.

Тири оксѡз балама,
Пек итият ол, анам.
Озѡнѡе де пек мукѡайт,
Пек мукѡайт, сакѡт ол, анам.

Олѡм-кетим дѡнѡясы,
Баштан ашты гѡам-дердим...
Бугунѡ барсынѡ, ярын ёкѡ,
Эндиги мен не дердим?

Омѡр бердинѡ, кѡут бердинѡ,
Анайчыгѡым, элял эт!
Кокрегинѡден сѡт бердинѡ,
Эмген сѡтим элял эт!

Бер огѡлумны бир даа,
Сонѡгѡылыкѡкѡа охшайым.
Озь элимнен кѡундакѡлап,
Анай, санѡа ташлайым...

Ана байгѡуш кѡызындан
Алалмайып козѡни,
Торунчыгѡын узатып,
Зорнен тутып озѡни:

— Омѡр бердим, кѡут бердим,
Элял олсын, кѡызчыгѡым!
Кокрегимден сѡт бердим,
Элял олсын, кѡызчыгѡым!—

Деп, кѡызына эляллыкѡ
Меджбур ола бермеге.
Джандан татлы баласын
Сонѡ кунѡни корѡмеге.

Аслы исе, огѡлуны
Опип, охшап, ардакѡлап,
Акѡ сѡт берип, тойдырып,
Озь элинен кѡундакѡлап,

Агѡлай-агѡлай, кѡайтара
Битасына баласын.
Сыкѡып, опип, узанѡан
Эллерини анасын...

Ана кете шашмалап,
Янгъан откъа къабынып.
Аякъ баскъан ерини,
Козю корьмей абынып,

Чагъырмагъа кой халкъын,
Къартал къая башына.
Медет истеп къальбининъ
Парчачыгъы — Аслыгъа.

Ах, къартана, къартана,
Не де сафдиль экенсиз!
О фанатик асырда,
Кимден медет истейсиз?..

* * *

Ах, кунъ къонмагъайды да,
Умютлер солмагъайды.
Ах, гедженинъ зуьмети
Ярыкъны богъмагъайды...

Гъарип ана баланен
Агълай-агълай къайткъан сонъ,
Ёргъун кунеш уфукъкъа
Олип-талып баткъан сонъ,

Къырлар-дагълар къап-къара
Фереджеге бурюне.
Бар кяинат Аслыгъа
Даа титис корюне.

Къоркъусындан козь юмып,
Тура къатып келидай.
Сезе озюн табутта
Козюн ачкъан олюдай.

Къаш къарарды дегенде,
Бу къоркъунынъ устюне,
Пейда ола бир пугъу
Таш диварнынъ устюнде.

Агълай, куле, миявлай,
Къанат къакъа, курсюне.
Даа яман дерт къатып,
Аслыханнынъ дердине.

Этрафында исе, рыскъ
Къыдырыкълап озюне,
Парылдатып козьлерин,
Ач шакъаллар кезине.

Бу дешетлер аз киби,
Ай ярыгъын талдалап,
Келе къара булутлар,
Аджагъадай ормалап.

Яшын яшнай, кок гурълей,
Шатыр-шатыр опкъандай.
Саба тынгъан сель ягъмур
Къуя афат туфандай.

Аслы артыкъ бус-бутюн
Кучъ-такъаттан кесилип,
Бата сувукъ къан-терге,
Не ергедир эшилип...

Сонъ кучюнен: «Анайым,
Анайчыгъым, эльвида!
Алп-арсланым, мерданем!
Темирханым, эльвида!

Озегимден узюлип
Тюшкен огълум, эльвида!
Аз охшап, чокъ хорлангъан
Къыскъа омрюм, эльвида!

Балачыгъым!.. Балам!..» — деп
Эки козю яш толып,
Юткъунмагъа етишмей,
Къатып къала таш болып.

ЭПИЛОГ

Дагъ артында дагълар бар,
Йыл артында йыллар бар.
Дюнъяда биз бильмеген
Нидже-нидже аллар бар.

Ёлум тюшип, отькен йыл,
Явуз дере ягъында,
Гонълум джошты чыкъмагъа
Къадим Алмас дагъында

Пек арзылап гезмеге,
Бу сихирли диярны
Озь козюмнен корьмеге,
Мешур Козьяш диварны,

Кийик, санърав къырларгъа
Яткъызылгъан таш ёлдан,
Чыкътыкъ ёлгъа «Волга»да,
Аякъдашым Назымман.

Вызнен отип Кок къая,
Асма копрю янындан,
Етип кельдик къушлыкъта
Алмас дагъы янына.

Алмас! Алмас! Эр ягъы
Тюпсиз дере, тик ярлар,
Учурымлар, къобалар,
Харабелер, мезарлар...

Эр ташында бир дестан,
Эр коюнде фаджиа.
Ер юзюнде бармекен
Бойле бир ер, аджеба?

Бинъ яшарлыкъ эменлер,
Къарагъачлар, джидалар
Бирер тильсиз шааттай,
Инсиз-тинсиз туралар.

Эр адымда чокъракълар,
Озенчиклер шырылдай.
Сарп къаялар тюбюнде
Шелялелер шарылдай.

Машинаны быракъып,
Джаяв юрип баягъы,
Олюп-талып, ахыры,
Корьдик Къартал къаяны.

Такъан-тукъан экимиз,
Джаргъа таба тырмаштыкъ.
Чырмавыкъкъа, тикенге
Сармашыкъдай чармаштыкъ.

Чокъкъа бармай, огюнде
Пейда олды бир дивар.
Юрегимни къан эткен
«Козьяш дивар» — таш дивар.

Ельнинъ, куннинъ кучюнен
Коп ерлери омрагъан.
Чевре-четин къыджыткъан,
Дели-мидан орагъан.

Ешилъ ёсун къаплагъан
Бу ташларнынъ арасын.
Санки дерсинъ, асырлар
Очюктирген ярасын.

Еджандан козюмни
Тикип къалдым диваргъа,
Джошып-ташып ясландым
Аслы яткъан мезаргъа.

Элсленип къарасам,
Таш къабрининъ огюне,
Къалавджылар къалдыргъан
Арачыкълар корюне.

Кимдир, бу чифт араны,
«Унутманъыз дуадан», —
Деп, чакъылнен къапатып,
Акъ балчыкънен сувагъан.

Шимди де, чам сакъыздай,
Тура-тура джыйылып,
Бир арадан сют тамлай,
Яваш-яваш ийилип.

Дигеринден буллурдай,
Сызып тура козьяшы. —
Аналарнынъ эбедий
Къурумагъан козьяшы.

Шунынъчюн бу исаргъа —
«Козьяш дивар» дегенлер.
Нидже асыр тиллерде
Дестан этип кельгенлер...

* * *

Окъуйыджым, иште бу
«Козьяш дивар» акъкъында,
Эшиткеним, корьгеним,
Тек шу къадар, бахтынъа.

Барып да, чокъ бильгенде,
Вай, сонъ сенинъ алынъа!
Къалыр эдинъ чыкъалмай,
Дестанымнынъ сонъуна...

Эгер корьмек истесенъ,
Диварны озъ козюннен,
Барып кельмек кучъ дегиль,
О ерлерге озюнеъ.

Тек, баргъан сонъ, о ерде
Бу фаджиа акъкъында
Сёз ачылса, диварны
Къоругъан кой къартына:

«Бу тамлагъан сют дегиль,
Киречли сув, бакъ ата!», —
Деп келишир-келишмез
Сатсанъ чешит сафсата,

О къартчыкънынъ индинде,
Сенден яман тапылмаз.
Элеминден, къахринден,
Юмгъан агъзы ачылмаз...

Тийме къарткъа, аджайип
Тарихынъны яшатсын!
Къатып къалгъан къальблерни,
Дестанынънен йымшатсын!

Барсын, бу козьяш дивар да,
Парлакъ йыллар огюнде,
Янъы аят къураяткъан
Яш несильге бугунъ де,

Мазлум шаркънынъ инъильтисин,
Факъырлернинъ къуллыгъын,
Эски шаркъ къыз-къадыннынъ
Чеккен зулум, хорлыгъын

Хатырлаткъан эйкель олсын
Сувы битмез пунардай.
Пер-Лашезде коммуналар
Къуршунлагъан дивардай.

Поэма ны туюгетип,
Нокъта къойдым бу ерде.
Элял олсын эмегим,
Окъуйыджым, сизлерге!

Корюшкендже бир даа,
Къал тендюрюст, селямет!
Сен де манъа озъ эмек,
Озъ акъкъынъны элял эт!

1958—1959 с.с.

Эльти — диний хадим къарысы.

Бусе — опюш.

Девир — эв-эвден юрип чыкъмакъ демек.

Джез алем — дирегининъ уджунда ешилъ (пейгъамбер) байрачыгъы ве джез айы олгъан дервиш асасы (таягъы).

Албасты — кьоркьунчлы джин-шайтанларнынъ бириси.
 Азрет Али — Мухаммед пейгамбернинъ энъ якъын сафдашларындан бириси.
 Не шиш янсын, не кебап — «ич кимсенинъ хабери олмасын», «биринъизге зарар кельмесин» маналарында.
 Келим — алладан кельген хышым.
 «Хай!» чекмек — дуа этмек манасында.
 Абдестлик — зенгин мусульман эвлеринде ювунып чыкъмакъ ичюн, ятакъ одасында кьурулган махсус тар уджре.
 Келямулла — Кьуран.
 Йылдызнаме — фал китабы.
 Къызыл чабакъ — кунеш догъаджакъта ве батаджакъта уфукъта пейда олган къызыллыкъ.
 «Веля гъалиб иллялла» — (арапча) «алланынъ адыны анъган киши эр вакъыт енъер» — демек.
 Бенде — Алланынъ кьулу.
 Садир — белли, малюм.
 Туякъ — «ат» манасында.
 «Евми-махшер» — къыямет куню.
 «Очоч-мачоч», «Чачор — мачор», «Мачав-чачав» — базы бир земане эсерлерининъ къараманлары.
 Мукъаддерат — талий, такъдир.
 Беддуа — лянет, кьаргъыш.
 Бейбарс — Мысырда 1250 сенесинден 1390 сенесине къадар укюм сюрген Мамлюклер («Беяз кьуллаар») сулялесининъ, бизим халкъымыздан чыкъма мешур арбий ёлбашчысы ве падишасы.
 Бора — Бора-гъазы, Гъазай XVI асырда яшаган ве бутюн дюньягъа мешур классик шаиримиз.
 Икътидар — кьудрет.
 Джайыкъбаш — Джайыкъ (Урал) озенининъ башы.
 Шаин кьушу — Улу пролетар языджысы А. М. Горький озюнинъ «Песня о Соколе» («Шаин кьушу акъкында йыр») адлы мешур эсерини, бизим халкъымызнынъ халкъ агъыз яратыджылыгына эасланып язды.
 Бозйигит — Кърым (къыпчакъ) фольклорынынъ «Бозйигит» адлы дестанынынъ баш къараманы.
 Меньли-Сулув — Чорабатырнынъ анасынынъ ады.
 Асил — алидженап.
 Махмуд Къасым — XIII асырнынъ башында язылган «Юсуф ве Зулейха» адлы поэманынъ муэллифи.
 Лейля бикеч — XVII асырда яшаган Кърым шаирелеринден бири.
 Мушаире — шаирлер мусабакъасы.
 Нарин — назик.
 Шеяле — шар-шур, учан сув.
 Димагъ — мий, акъыл.
 Дерья — океан.
 Хайям — Умер Хайям. XI—XII асырларда яшаган мешур фарс шаири.
 Шукранле — шукюр этип.
 Девлетли — азиз, эвлия.
 Муслимин — мусульманлар.
 Гольбугъа — сазлыкъ ерлерде яшаган бир сой кьуш.
 Апсын — келин, келинчек.
 Ляъ — мусульман халкъларында къабир ичинде мевта кьоюлган ара.
 Ишу-нуш — омюрден зевкъ алып, ичип, кейфленип кунъ кечирюв.
 Джала — ифтира.
 Кочькин къар — къар акъыны.
 Шерм-ая — утанув.
 Урт — агъыз ичи.
 Нерон — Миладий I асырда яшаган залым ве къан ичиджи Рим падишасы.
 Эвля — яхшы.
 Кели — захире дёгмек ичюн агъачтан япылган аван.
 Пугъу — миявкьуш, байкьуш.
 Къут — «бахт» демек. «Къутлу олсын» деген ибаре, шу сёзден алынган.
 Аждагъа — аждерха.
 Пунар — чокъракъ.
 Пер-Лашез — Паридже коммунаар версальджилернинъ мезарлыгы.

Саба ола, хайыр ола

Повесть

Хатидженен Мемет Матнияз агъанынъ звине авуштылар. Реиснинъ эви нисбетен кенъ. Бир одада чёюн соба яна, дигер, балабанджа одада исе сандал бар. Бу эвнинъ джемааты саба-акъшам сандал башында топлана.

Экинджи куню саба Хатидже район меркезине кетмек ичюн азырланып башлады. Матнияз агъанынъ анасы Хатиджеге баягы кийильген, лякин бир йыртыгы олмагъан мессилер чыкъарып берди.

— Кий кызым,— деди.— Бир вакъытлар буларны манъа огълум дагъ эчкисининъ терисинден тиктирип берген эди. Чокъ кийдим, сонъундан аягъыма кучюк олдылар. Ташламагъа кыймай эдим. Кийип бакъ.

Хатидже мессилерни юнъ чорап устюнден кийди. Аякъларына тамам олдылар. Месси устюнден галошларыны кийди. Олар да тамам олдылар.

— Вай, бир яхшы олдылар,— деди къуванып.

— Эйиликнен кий, кызым,— деди къартый.— Къыш-аязда къуру бир галошнен юрмек олмаз.

Мемет ве Айджамал собалы одада сакъланджумакъ ойнайлар. Атта оларнынъ кулькюлери биле эшитиле. Баласынынъ кульгенини эшитип, Хатидженинъ юреги котерильди. Онынъ чекишювлери нафиле дегиль. О, бу кыйынлыкъларны енъер, енъмек керек.

— Меметке тийменъиз,— деди къартанай,— ойнай берсин, сонъундан мен озюм анълатырым. Агъламаз.

Хатидже ёлгъа чыкъты. Энди аякълары озюнинъки эдилер. Эминликнен адымлай. Бу кетиште бир саатте районгъа барып чыкъар. Ёл бою Анафи акъайны хатырлады. Татарлар оны биревлерни чакъувнен огъраша беллейлер. Бу пек буюк къабаат. Буны бир чаре этмек керек. Бойле къалдырмакъ олмаз. Анурезовнынъ одасына барып еткендже бу фикир оны терк этмеди.

Анурезов оны хош чырайнен къаршылап алды.

— Насылсынъ, огълунъ яхшымы, янъы эвге кочътинъизми?

— Кочътик,— деди Хатидже тюшкюнликнен.— Огълум да, шукюр, яхшы.

— Шай исе не ичюн бу къадар кейфсизсинъ? Екъса бизим ишлеримиз санъа агъырлыкъ этеми? Эр кес сени муим девлет эмиетине малик вазиленен огъраша, деп биле. Лаф-сёз олмамасы ичюн мен бутюн чарелерни корем.

— Манъа бу ерге къатнав, бу ишлер агъырлыкъ эте.

Комендантынъ сеси денъишти.

— Озь элинънен такъдир копчегини терсине айландырмакъ истейсинъми? Бакъ, бу копчекни бир даа бу якъкъа айландырмакъ мумкюн олмаз. Текяран юзь бергеним ичюн тюрленип башладынъ. Мен сени сабангъа екип, ер сюрмейим де...

— Кешки сабангъа екип, ер сюргейдинъиз, мен бунъа даяныр эдим, амма...

— Бу кунъгедже сенинъ къабаатынъны гизлеп кельдим, санъа джинаий иш ачтыртмадым, бунынънен мен озюм де къабаатлы олаятам,— деди комендант тезссюфнен.— Билесинъ де, къанун огюнде эр кес бир, спецкомендант да, кърымтатар да... санъа ола джинаетчи олаятам, амма мен даянам, сен исе пыртлазланасынъ... дерсинъ, джинает ишлеген ве тюрьмеге кетмеси керек олгъан адам сен дегильсинъ... Мен, ахмакъ, иште, аджыдым. Кърымтатарлары,

умумен, эйиликни бильмеген халкъ экен... Яхшы, эндиден сонъ тек ресмий тильнен лакъырды этер ве къанун муджиби иш корермиз.

Хатидже буз-бузлады. Титреген давушнен:

— О бириси кунъ ёлда манъа бир татар адамы расткельди,— деди.— Былтыр кузьде Чагъарыкъ коюне баргъанда оны анда корьген эдим. Шу джебэден кельген адамнынъ агъасы. Аселет менимнен корюшмек ичюн башта Топталгъа баргъан, сонъ андан мында келе экен...

— Сонъ?

— Шу адам манъа бир лаф айтты. Кърымтатарлар меним мында къатнавымны озьлериндже анълагъанлар.

— Насыл?

— Яни мен мында келип адамларны чакъа экеним, эр бир къапалгъан кърымтатары бу ишни менден коре экен. Мен насыл этип баш котерип юрем. Ватандашларымнынъ юзьлерине насыл этип бакъарым?

— Айтып, анълаттынъмы?

— Айтым, анълаттым, емин эттим. «Мен инанам, башкъаларны насыл этип инандырырым? — дей. Айткъанларынъ керчек олса, сен шу коменданткъа къатнавынъны токътат, почтаджы олсанъ, почтаджылыгъынъны япа бер, дей» Мен исе не айтайым? Яхшы, токътатырым, дедим.

— О кишининъ фамилиясы ким?

— Фамилиясыны бильмейим, ады Анафи акъай, иште Анафи.

Анурезовнынъ козьлери гъадапнен йылтырады.

— Сен къулакъ асма,— деди нисбетен сакин давушнен.— Бойле экен, эндиден сонъ арткъапыдан кирерсинъ.

— Насыл арткъапы?

Анурезов еринден турып, кошедеки шифоньерни уйтеди. Онынъ артында кучючик къапы корюнди.

— Мына бу къапыдан. Анда, бу бинанынъ артында да къапы бар. Бу одада исе шимди архив сакълана. Сен арт беттен, багъча ичинден келирсинъ ве архив одасына кирерсинъ, мен онынъ анахтарыны санъа беруим.

Бу теклиф Хатидженинъ къайгъысыны енгиллештирмеді. Къаякътан кельсе де, къайсы къапыдан кирсе де, эписи бир, бу нишарет оданынъ ичине келип чыкъаджакъ. Къапынынъ не эмиети бар.

Анурезов чай къайнатты, кене шойле балабан пите чыкъарды. Олар татлы чай ичти, сютте ёгъурылып пиширилъген пите ашадылар. Хатидженинъ ашагъаны ичине тюшмей эди.

Хатидже бу сефер комендатуранынъ арт къапысындан чыкъты ве багъчалар ичинден кетти. Бу кетиш онынъ ичюн терс эди, чюнки почта идареси дигер тарафта, о ерге айланып бармакъ керек. Эр алда бойле япса, оны азда адам корер.

Хатидже почта идаресине кирип, Топтал кою ичюн почтаны алды. Анда чалышкъан къадынлар онъа тикилип-тикилип бакътылар. Бельки онъа шай корюнгендир, амма башкъа кунълери буны сезмей эди. Эр алда аладжакъ шейлерини алды, чантасына къойды ве койге къайтты. Ёл бою кимнидир расткетиреджек киби юреги раатсыз эди. Ёлда корюнген эр бир адамгъа шубенен, къоркъунен бакъып кельди, амма кимсе онъа сёз къатмады.

Мемет анасыны корип къуванды, онъа сарыларакъ:

— Ана, мен агъламадым, ассызламадым, сёз туттым, онынъ ичюн сен тез кельдинъ я?— деди.

— Эбет, огълум, эбет,— деди Хатидже.

Меметнинъ назарында анасынынъ тез келюви тек онъа багълы эди ве о, озь вазифесини кереги киби эда этти. Энди, анасы кельген сонъ, бираз эркенленмек мумкюн. Хатидже собалы одагъа кирип, Меметни къучагъына алып отурды. Бу дакъикъалар онынъ ичюн мисильсиз эдилер. Ярынгъадже исе даа баягъы вакъыт бар. Ярыннынъ къасеветлерини ярын чекер.

— Вай, Хатиджехан, кельдинъизми?— бу Гевар эди.— Огълунъыз пек акъыллы бала экен. Тюф-тюф, козь тиймесин, кунъ бою Айджамалнен ойнадылар. Бири-бирлеринен олып, асыл бизлернен ишлери олмады.

Бу эвде емек болджа. Хатидже озьунинъ эмек кунюне зар-зорнен афтада бир кере бир бучукъ-эки кило богъдай ала эди. Энди исе онынъ пайыны ре-

женинъкине къошып эвге кетирелер. Эр акъшам омач, ярма шорбасы, я да мамелек пишириле, ичине текяран памукъ ягъы къойыла. Умумен олар бир де-бир сыджакъ аш ашамайып ятмайлар. Хатидженен Мемет сол тарафтаки собалы одада ята, ортада аят, онынъ о тарафында кениш сандаллы ве мин-дерли ода. Матнияз агъанынъ бутюн къорантасы анда ята. «Бутюн» демек де догъру олмаз, чюнки акъшамлары Айджамал бу одагъа чапып келе ве оларнынъ къойнуна сокъула. Балалар фысылдаша, кулюше ве ниаат, юкъ-лап къалалар. Матнияз агъа да, Гевар да бунъа къаршы дегиллер. Шай этип, Хатидже эки баланен ята.

Кунълер кечтилер. Хатидже эр кунъ бир маршрутнен районгъа бара, комендатурагъа арткъапыдан кире, кеткенде де андан чыккып кете. Бир кере архив одасына киргенде Анурезовнынъ биревлернен къычырып лакъырды этеяткъаныны эшитти. Къапы янында токътады.

— Ёкъ олунъ!— деп къычыра Анурезов.— Сизлер япкъан хаинлик ичюн мен месулиет ташымам. Эр ким озю ичюн озю джевап берир. Эр къоюн кенди баджагъындан асылыр!

— Анафи Мудждабаев хаин дегиль!— деди эркек давушы. Дженк баш-лангъанда о партия райкомынынъ авалесинен дагъгъа кетти, анда партизан отряды тешкиль этти, дженклешти. Онынъ дженкявер ордени бар.

— Ордени къайда, документлери къайда?

— Ордени менде, мына мен оны алып кельдим,— деди къадын давушы.

— Документсиз орден — орден дегиль!— деп къычырды Анурезов.— Бу орденнинъ акъикъый саибини тапармыз.

— Документини военкоматта алгъанлар.

— Шай исе не ичюн орденни де алмагъанлар?

— Орденни о маальде къыдырып тапалмадыкъ,— деп агълады къадын.— Оны сорап эвге кельдилер, биз къыдырып тапалмагъан эдик. Шимди тесадю-фен таптыкъ.

— Тесадюфен мен сизлерни шимди къапарым, амма бунынънен теса-дюфлер бите! Чюнки тесадюфен къуртулып оламазсынъыз!

Къадын киши агълап бир шейлер айтты. Анурезов къычырды, къапы ачылып-япылды ве бунынънен эр шей битти. Бираздан архив одасынынъ кучюк къапысы ачылды ве Анурезовнынъ башы корюнди:

— Сен мындасынъмы, Хатидже, кир,— деди.

Хатидже башыны эгип, къапыдан кечти. Эр шей анълашылды. Бу ярамаз инсан энди Анафи агъаны къапаткъан. Эх, къабакъбаш, мына о керчектен де адам къапаттырды. Тюшюнмейип-ташынмайып эр шейни олгъаны киби келип айтты. Энди не япмалы? Энди керчектен де къабаатлы.

— Сиз Анафи агъаны къапаттырдынъызми?— деп сорады Хатидже.

— Къапаттырдым, амма санъа саташкъаны ичюн дегиль. Сенинъ бу иште бир тюрлю алып-береджегинъ ёкъ. Озю къабаатлы. Военкоматта орден къягытыны косътерген, амма орденнинъ озюни косътермеген. Шимди исе апайы орденни кетирген, къягыты исе ёкъ.

— Я, къягытны военкоматта алып къалгъанлар да?

— Ялан айта. Алмагъанлар.

— Сиз тешкердинъизми?

— Мен тешкермесем де билем. Меним эр шейден хаберим бар. Къягыты суный экен.

— Анафи Мудждабаев Кърымда намлы партизан эди. Буны эр кес биле.

— Сен де билесинъми?

— Мен де билем.

— Бакъ, бу бильгенлеринънен озъ башынъа озюнъ етерсинъ. Бу кунъле-ринъни энди чокъсунып башладынъ, гъалиба. Бильмиш ол, копчек бир ай-лангъан сонъ атта мен биле оны токътатып оламам. О сени де, балачыгъынъ-ны да ялмап ютар.

Хатидже индемени. Бу адамны дегенинден дѣндирмек мумкюн дегиль, шимди оларнынъ талийи онынъ элинде. Онынъле давалашып кимсе бир шей къазанмаз. Энди Хатидженинъ себебинден намлы партизан Анафи Мудждаба-ев къапатылды. Хатидже чаресизликнен козьлерини юмды...

— Эр вакыттаки киби ашыкчасынъ гъалиба, айды чокъ лаф сатып отурмайыкъ,— деди Анурезов ве къапыны пекитти.

Бу эснада Хатидже парлакъ куньлер, акъылында къалгъан къуванчлы вакъиалар акъкъында тюшюнмеге арекет этти...

Куньлер кяде тез, кяде яваш кечтилер. Базы куньлер онынъ ипраныкъ вуджудыны сарсыталар, базылары исе фурсат беклеп анъылып туралар. Эр не исе де кечелер. Онынъ яшайышы баягы тюзельди. Матнияз агъанынъ эвинде Айджамал ашагъан ашны Мемет де ашай, Айджамалгъа янъы урба тикселер, тыпкъы шойлесини Меметке де тикелер. Мында эр кес бирдай. Бол юрекли адамлар ич бир шей къызгъанмайлар. Иште, эль башына кельген зорлукъларгъа эль сырасы къатланалар. Бу эвде Хатидже керчектен де раатлана. Гедже Айджамалнен Мемет берабер яталар. Олар экиси эки тильде лакъырды эткенине бакъмадан бири-бирини пек яхшы анълайлар. Худжур шей, балалар бу манианы ис этмедилер.

Куньлер джылынып башлады. Куньдюзлери къар ирий, геджелери бузлай, орталыкъ тайгъакъ, амма кунеш парылдап тургъан вакъытларда авада баарь къокъусы сезиле. Хатидже райондан къайткъанда кунеш онынъ огюнде ола. Бойле вакъытларда тез юрювден терлей, фуфайкасынынъ туюмелерини чезе. Баарь озюнен берабер янъы умютлер кетире. Эр ерде Гитлер теслим олгъан, деген лаф юре, ана-мына дженк битеджек. Демек, биткен сонъ, табиий ки, дженкчилер эвлерине къайтаджакълар. Аман олса, Муслим де келип чыкъар. Эбет, къыдыра-къыдыра ахыр-сонъу бизлерни тапар. Сонъ олар бу ерлерден кетерлер. Къаякъкъа олса да кетерлер. Анурезовлар олмагъан ерлерге кетерлер. Хатидже бутюн кечмишини унутыр, силип атар ве янъыдан яшайыш къуар. О яшайышнынъ ичинде ынджынувлар, алчалувлар, яныкълар олмаз. Куле-куле яшарлар. Бунынъ ичюн Муслимнинъ кельмеси кяфи.

Районда яшагъан кърымтатарлар Хатидженен лаф этмейлер, онъа селям да бермейлер. Буны Матнияз агъа да сезди.

— Не ичюн ватандашларынынъизнен къатнашмайсынынъиз?— деп сорады о бир кере.

— Къатнашам, иште, бармагъа-кельмеге вакъыт ёкъ. Тежаран бош вакъыт олса, оны балаларнен кечирмеге тырышам.

Хатидженинъ сонъки сёзлери акъикъат эди. Бу эвге кельгенден берли огълунен ве Айджамалнен чокъ вакъыт кечире. Оларны кийиндирип, азбаргъа алып чыкъа. Матнияз агъа ясагъан чанагъа отуртып, оларны азбар ичинде кезиндире, акъшамлары исе, соба янында отурып, оларгъа масаллар айта. Озо бильген масалларны тежарен тюрлендирип, тежаран балландырып айта, балалар меракънен динълейлер.

Бир кере о, адеттеки киби, комендатуранынъ арт къапысындан чыкты, къапыны килитледи ве чевирилип кетейткъан вакъытта, тереклер арасында бир къадыннынъ озюне тикилип тургъаныны сезди. Ири кевдели, гъает эсмери бу къадын онъа таныш корюнди, амма къайда корьгенини хатырлап оламады. Къадыннынъ назары о къадар кескин эди ки, дерсинъ шимди ялмап-ютаджакъ. Хатидже онъа бир бакъкъан сонъ, бир даа бакъмады. Тереклер арасындан кечип, адетий ёлунен почта идаресине кельди ве анда аладжагъыны алгъан сонъ, артына бакъмайып, озь ёлуна кетти. Ёл бою артына бакъмады, дерсинъ, бакъса, кене о къыргъый бакъышлы шишман къадынны кореджек. Оны корьгенде ичинде бир сувукълыкъ пейда олды. Эвге кельген сонъ да бу сувукълыкъ кетмеди. Тек экинджи куню саба бу вакъианы унутты.

Орталыкъ ешерип башлады. Тереклерде назик бурьлер, уфакъ япрачыкълар пейда олды. Демек, табият озюнинъ адетини денъиштирмеген, демек, инсаниет де озь ёлуны денъиштирмеген. Инсан олгъан ерде эйилик, муаббетлик бар.

Хатидже акъшам устьлери балаларнен азбардаки багъчада кезине. Меметнинъ чырайы къызарды, шень ве атик балачыкъ олды. Анасынынъ сёзлерини акъылында пек тутта, о бир якъкъа кеткенде агъламай. Мемет башта бунъа озюни меджбур эте эди, кет-кете алышты. Кеткен аначыгъынынъ тез кельмеси ичюн бала эр шейни япмагъа азыр. Мадам ки, бунынъ ичюн агъламамакъ керек, демек, о агъламаз.

Бир кере Хатидже балаларнен ойнап турган вакытта оларнынъ янына Матнияз ага кельди. Баягы бакъып турган сонъ:

— Хатидже, эгер меним эки дюньям олган олса, бирини сизге берир эдим,— деди.

— Бу не демек олсун, Матнияз ага?— деп сорады Хатидже.— Эбет, сагъ олунъыз, сиз манъа шай да бир дюнья бердинъыз.

— Иште, фаний дюнья, мен джебзде не къадар доландым, нидже шейлер коръдим, амма даима баламны, анамны, апайымны тюшюндим, оларны сагъындым.

— Я шимди?

— Шимди исе мен сагъынган адамларнынъ арасында сен де барсынъ. Сен районга барып кельгендже мен сыкъылып юрем.

Хатиджени эеджан сарды. Оладжакъ шейми? Бир софрадан нимет ашап да бойле хаялларга бармакъ олурмы?

— Айып этме, кадым,— деди Матнияз ага.— Гузельге гузель дерлер. Бу инсаннынъ дегерлиги, я да эксиклиги.

Хатидже кулюмсиреди.

— Яхшы, айып этмем, амма сиз де бир даа айтманъыз.

— Яхшы, айтмам,— деди Матнияз ага эшкънен.— Сен раатсыз олма, бу дуйгъуны сёндюрмек ичюн кендимде къувет буларым, мытлакъ буларым. Сен къулакъ асма ве багъышла.

Матнияз ага кетти. Хатидже исе къулакъларынадже къызарды. Не ичюндир деръал балаларны алып эвге кирди ве акъшамлыкъ емекке чагъырылмагъандже одадан чыкъмады. Аш вакытында эр кес сырасы къонушып отурды, амма къулакълары аля лавулдап янмакъта эдилер.

Балаларны янына алып тёшекте яткъанда биле юрегине раатсыз фикирлер хырпалады. Энди о, эр акъшам олгъаны киби, ярынки кунъ акъкъында тюшюне. Ярын кунеш догъаджакъ, о кене чантасыны бойнуна асып, район меркезине кетеджек, эр шей янъыдан башланаджакъ. Эр кунъ айны бир ишлер... Хатидже бу ишлерге алышыр эди, эгер оларнынъ ичинде анавы сувукъ тенли Анурезовнен корюшюв олмаса... Амма бу корюшюв онынъ джаныны ала да, сонъра къайтарып бере. Дюньяга адамлар бир кере келелер, бир кере олелер. Бунынънен эр шей бите. О исе эр кунъ бир кере олип-тириле. Эй-ат, о нидже кере ольди ве нидже кере тирильди? Ярын да шойле оладжакъ. Эр янъы кунъ оны бойле азаплай. Эй, алла, бунынъ сонъу бармы экен? О, эр акъшам япкъаны киби, озюни рухан ярынки кунъге азырлады. Козълери юмулыр экен, айланыр кунъге хайыр истеди. Ичинден: «Саба ола, хайыр ола», деди.

Баарь эминликнен укюмге кирмекте. Саба кунеш чыкъкъанынен табиат джанланды. Тереклернинъ япракълары буюген, къушлар чивильдешелер, ава тазе ве мис къокъуй. Сокъакътан малларнынъ монърагъаны, чобаннынъ «Хайда, э, хайда-а!» деген сеси эшитиле. Бу койде айваны олган адамлар язда оларны бир сюрю япалар. Чобан оларны саба джыйыштырып алып кете ве акъшам айдап кетире. Азбарнынъ кошесинде белинедже союнгъан Матнияз ага фышнап-фышкъырып ювуна, Гевар онъа къумандан сув къуя. Бакъыр тенли йигит исе салкъын сувнынъ тазелигинден хошланып фышкъыра, «ох, ох!» деп къычыра. Бир мааллерде Хатидже де Муслим ювунгъанда онъа сув тёке эди. О да пек зевкъланып, хошланып, ахылдап-охулдап ювуна, буларнынъ эписи Хатидженинъ ошуна кете эди. «Эркеклер затен бири-бирлерине бенъзейлер,— деп тюшюнди Хатидже.— Муслим де бойле эди. Саба кете, акъшам келе. О кельгенинен эв бирден толуп къала эди. Озюнен берабер не къадар эшкъ, къуванч алып келе эди. Нишарет дженк халкъны тараф-тараф этти, адамларны бири-бирине асрет этти...»

Эр анги бахтлы дакъикъаларда биле Хатидже озюнинъ бахтсыз экенини унутып оламай. Бахтсызлыкъ дуйгъусы онынъ юрегине ойле ерлешти ки, оны андан чыкъармакънынъ бир тюрлю чареси ёкъ киби. О кульгенде де, баласыны къучакълап къувангъанда да бу дуйгъу къаравул киби де онынъ тёпесинде саркъып тура, де къаршысында козюне тюртип тура. Мына шимди де бойле гузель сабага къуванаджакъ олгъанынен, къаршысында анавы дуйгъу пейда олды ве бугунъ япыладжакъ ишни хатырлатты. Бугунъ о кене коменданткъа бараджакъ, пислик ичине батып чыкъаджакъ, сонъра кене, бир шей олмагъан

киби, акъшамгъадже яшайджакъ, ярын исе буларнынъ эписи кене текрарла-
наджакъ... дюньянынъ сонъунадже, ахыр-замангъадже... Ёкъса, эписини
Матнияз агъагъа айтсынмы экен? Эгер айтса, о къарышыр, бельки де къур-
тарыр эди. Амма Хатидже бунъа эмин дегиль, барып да комендант онынъ
озюне япышса... Заваллы Анафи агъа онъа бир тюрюлю яманлыкъ япмады,
амма комендант оны деръал къапаттырды... Буюк къавгъа чыкъар, Хати-
дженинъ озюне де, Матнияз агъагъа да яхшы олмаз. Эйиси, бираз даа даян-
малы...

— Хе, Хатиджехан,— деди Матнияз агъа,— кунъ айдын.

— Кунъ айдын,— деди Хатидже.

— Мына, яз кельген сонъ бизлер бойле этип ювунамыз. Бугунъ кене
районгъа кетеджексинъизми?

— Эбет, бармасам олмаз.

Матнияз агъа сюртинди, къадыны узаткъан безз кольмекни кийди ве
терекке асувлы къушагыны алып, кольмек устюнден багълады. Хатиджеге
якынджа келип, сим-сия козълеринен оны сюзди.

— Сизинъ юрегинъизни бир шей раатсызлай, ёкъса манъа шай келе-
ми?— деди.

— Э, Матнияз агъа, меним вазиятимдеки адамнынъ юреги раат олур-
мы?— деп кокюс кечирди Хатидже.

— Шай, бу анълашыла, амма сизинъ юрегинъизде даа бир шей бар киби.
О комендантынъ узурына бара берювинъизни мен бегенмейим. Асыл анда
не иш япасынъыз я?

Хатидже индемени, Матнияз агъа сёзюни девам эти.

— Эбет, манъа комендант япаяткъан ишимиз гизли иш, бу иш тек НКВД
ёлунен кете, башкъа ерге бильдирмек мумкюн дегиль, деген эди. Эбет, мен
анълайым, гизли шей, гизли олмакъ керек. Бу акъта сорамакъ да, айтмакъ да
мумкюн дегиль. Лякин, эр алда, сизни недир кемире, бу, шу комендантнен
бирликте япаяткъан ишинъизнен багълы дегильми?

— Сизге насыл айтсам экен,— деди Хатидже.— Мен онъа архив матери-
алларыны тешкермеге, талиль этмеге ярдым этем.

— Я, сизлернинъ архивинъиз де бундамы?

— Бунда. Лякин бу сыр.

— Эбет, мен кимсеге лям-мим демем, манъа айткъанынъ яхшы олды. Ич
олмадым текяран тынчландым. Умумен, о комендантларнынъ ишлери даима
мурекеп, къалабалыкъ ола. Эр шейни гизли туталар. Нетиджеде, чешит
лафлар догъа, адамнынъ ады чыкъа.

Хатидже бирден абдырады.

— Насыл лафлар, Матнияз агъа?— деп сорады.

— Э, сен къулакъ асма, адамлар чешит тюрюлю шейлер уйдуралар. Эр
кеснинъ лафына къулакъ ассанъ, озюнъ шашмаларсынъ. Япаяткъан ишинъни
кендинъ догъру сансанъ олгъан, башкъасынынъ эмиети ёкъ, япа бер.

— Я, барып да догъру санмасам, о маальде не япмалы?

— Догъру санмасанъ, япмамакъ керексинъ, исян котермек керексинъ.

— Кимге къаршы?

— Адалетсизликке, акъсызлыкъкъа къаршы! Багъырмакъ-чагъырмакъ ке-
рексинъ.

Хатидже аз къалды, «Багъырмагъа чарем ёкъ, агъызым къапавлы, эллерим
багълы», дейджек эди, амма демеди. Энди онъа кимсе ярдым этип оламаз.

— Яхшы,— деп кульди Матнияз агъагъа бакъып,— эгер манъа ярдым
керек олса, багъырырым.

— Багъырып да отурма, шимди манъа айта къой. Бельки меним элимден
де бир шейлер келир, даа десенъ, райкомгъа барырым, башкъа ерлерге
барырым. Сени эзиетлеген бир шейлер олса, мен бакъып отурмам, валлаий
бакъып отурмам.

Хатидже бу лафларгъа нокъта къоймакъ кереклигини анълады. Матнияз
агъа бир шейлер дуйсунса керек, эп сорай. Айтмайджакъ олгъан сонъ лафны
чокъ айландырып-уюрильдирип отурмагъа аджет ёкъ. Бельки эр шей яхшы
битер, бельки анавы нишарет бир кунъ ола: «Етти Хатидже, энди сен азат-
сынъ», дер, бельки Муслим келип чыкъар, о такъдирде олар бу ерлерден

хатерлер, оларны кимсе танымагъан, комендантлар олмагъан ерлерге кетерлер ве эр шей унутылыр.

— Сагъ олунъыз, Матнияз агъа,— деди Хатидже.— Эгер ойле бир алгъа къалсам, биринджи олып сизге айтырым, чюнки сизден гъайры базнам отеджек адамым ёкъ. Шимдилик эр шей сырасында. Шимди эр кеснинъ бир къасевети бар, тек меним дегиль.

Матнияз агъа онъа хайли вакъыт тикилип турды, даа нелердир бекледи.

— Айдынъыз, мен де бетимни ювайым,— деди Хатидже.

— Эй, мен сени лафкъа тутып къалдым, эбет, бар, ювун, шимди сабалыкъ ашармыз.

Хатидже салкъын сувнен ашыкъмайып бетини ювды, сюртинди. Не ичюнدير юреги пек раатсыз эди. Ичини недир сыкъа. Дерсинъ, ичинде корюнмез къыршав бар, о кеттикче кучюклеше ве Хатидженинъ вуджудыны ичке чеке.

Сабалыкъ сютли чай ичи ве джугара питеси ашадылар. Пек лезетли ве тойымлы емеклер.

— Балаларны даа уянтмадыкъ,— деди Гевар.— Тойгъандже юкъласынлар, кунъ бою чапкъалап ёрулалар.

Хатидже огълуны коръмейип кетип оламайджагъыны анълады ве аякъ уджунда юрип, озюнинъ ятакъ одасына кирди. Балалар сыджакъ ёргъан астында юкълап яталар. Мемет адетиндже томалакъланып ята. Хатидже онъа бираз бакъып тургъан сонъ, яваш эгилип, огълунынъ янагъындан опыти. Мемет козьлерини ачты.

— Ана, сен кетесинъми?— деди юкъулы давушнен. Кене козьлерини юмды.— Ана, мен агъламам, сен тез келирсинъ.

— Эбет, огълум, эбет,— деди Хатидже. Бу саниеде о огълуна бабасынынъ адыны, фамилиясыны, зенаатыны, догъгъан коюни бир кере даа айттыраджагъы кельди. Пек истеди, амма бала юкълай эди. О сессиз адымларнен одадан чыкъты. Къапыны акъырын къапатыр экен, узакътан огълунынъ беяз юзюни, къувурчыкъ башыны коръди.

Район меркезине кететкъанда да анавы сыкъынты Хатиджени терк этмеди. Адетте о район меркезине барып етмегендже анда оладжакъ ишлер акъкъында тюшюнмей эди. Чокъ вакъыттан берли озюни бунъа алыштырды. Шимди де тюшюнмей, лякин юреги эп сыкъыла, дерсинъ, пек яман бир шей ишледи ве энди азапланмакъта. Асылында онынъ ишинден кимсеге зарар кельмей. О бир шей тюшюнмемеге, тек ичинден йырлап кетмеге къарар берди. Бойле япса, юрьмеси де енгиль ола, къафасына да чешит фикирлер келе бермей. Башта «Азбарында бадем терек» йырыны йырлады, сонъ шенъ йырларгъа кечти. «Айшем» йыры озь-озьлюгинден кельди.

«Эх, бахтсызлар бутюн заманларда олгъанлар, амма меним киби бахтсыз бир заман олмагъандыр,— деп тюшюнди Хатидже.— Не намус къалды, не ырыз. Тек бир тен, о да энди озюмнинъки дегиль. Мемет меним. О бир заман анасыны, бабасыны унутмаз, чокъ йыллар сонъ биле мен онынъ юрегинде яшарым. Бу чекишювлеримнинъ, алчалувларымнынъ нафиле олмагъаны о вакъытта анълашылып, белли олур. Затен, аналар бир заман унутылмайлар, эвлятлар анъында энъ юксек инсан оларакъ яшайлар. Мен де эвлядымнынъ къальбинде еяне ве юксек олып яшарым».

Хатидже бойле фикирлернен озь алыны озю бираз олса да енгиллештирди. Оны шимди беклеген адисени озю ичюн анълатмакъ, эсасламакъ истеди.

Анурезов озь одасында ялынъыз дегиль эди. Буны Хатидже архив ханесине киргенинен анълады: анда лакъырды этелер. Тар, къаранлыкъ ве тозлу къягыт обаларынен толу одачыкынынъ ичинде отурмагъа биле ер ёкъ. Аякълары дувулдай, вуджуды ёргъун, бир тыныш отурса яхшы оладжакъ, амма отурмагъа ер ёкъ. Хатидже диваргъа таянып, аякъ устюнде турды. Бир маальде, козю къаранлыкъкъа алышкъан сонъ, къапы янындаки кошеде тургъан курсюни корип къуванды. Аман отурды, вуджуды бираз йиберильди. Энди ода ичи баягъы ачыкъ корюне. Къягытлар, ящиклер, оларнынъ арасында чапкъалап юрьген сычавуллар. Балабан бир сычавул онъа бакъты-бакъты ве тишлерини акъшайтты. Хатидже элини саллап сычавулны ушкютеджек олды, амма о еринден къыбырдамады. «Не къадар титис махлюкъ, меним чаресизлигимни дуйса

керек, еринден кыбырдамай». Хатидже козылерини юмды... Бир маальде янында кимдир йымшакъ сеснен:

— Сен кельдинъми?— деди.

Хатидже сескенип, титреп уянды. Янашасында Анурезов турмакъта эди.

— Ёрулгандырсынъ, кир, дивангъа созул,— деди комендант мераметли давушнен.— Къапыны килитлерим. Меним бир-эки язаджакъ шейлерим бар, отурып чалыша беририм.

— Ёкъ,— деди Хатидже,— манъа тез къайтмакъ керек.

— Ашыкъасынъмы?

— Ашыкъам. Кунъде он секиз-йигирми километр ёл кечмекни къолай беллейсинъизми?

— Кельмеге ашыкъмайсынъ, амма кетмеге ашыкъасынъ, ойлеми?

— Ойле,— деди Хатидже къатий давушнен.

— Бу къадар вакъыттан берли якъынмыз, амма сен манъа ич якъынлашмадынъ. Аля буз кибисинъ.

— Сувукълыкъ, якъынлыкъ акъкъында лаф этмейик. Олар бу шараитке келишмейлер. Зорнен намаз, аллагъа ярамаз, дейлер бизде.

— Айды, кызма, барсын, сенинъ истегенинъ киби олсун.

Анурезов башкъа лаф этмеди. Хатидженинъ де бу титис одадан тездже тышкъа чыкъаджагъы келе. Анда, тышта баарь озь укюмини кечирмекте. Ава джыллы, ерлер, тереклер ем-ешилъ. Комендант не къадар тазыйыкъ этсе де баарьнинъ келювини, кунешнинъ чыкъувыны токътатып оламаз. Онынъ бунъа кучю етмез. Атта Сталиннинъ биле бунъа кучю етмез. Эгер еткен олса, бутюн халкъларны эбедий къаранлыкъта, эбедий бузлукъта яшамагъа меджбур этер эди.

— Олдымы, ишинъиз биттими, Марат Анурезов аркъадаш?— деди Хатидже торс давушнен.— Энди манъа кетмек мумкюнми?

— Мен сенинъ ичюн ябанджы дегилим,— деди Анурезов.— Адетте, бойле якъынлыкъта булунгъан адамлар тувгъанлашалар, бири-бирлерине исинелер, бири-бири ичюн къыйметли олалар... Мен ойле олурмыз деп зан эткен эдим... Мен де инсаным, меним де санъа ярдым этеджегим келе...

— А бу ишлерге къаршылыкъ оларакъмы?— деди Хатидже ве ачувлы назарынен баджагъы арасына ишмар этти.— Не къадар буюк алидженаплыкъ! Сизинъ якъан эйиликлеринъиз меним вуджудымны ине олып тельчелей...

Анурезов бирден ачувланды, куфюрленди, тутарланды. Стол устюндеки насылдыр шейлерни атты-тутты.

— Мен кенди талийимни телюке астына къойып, не къадар вакъыттан берли сени къорчалап келем!— деп къычырды.— Эгер меним бу якъанымны анда бильселер... меним кореджегим бар! «Не ичюн халкъ душманыны, хаинни озь вакътында керекли ерге теслим этмединъ?» деселер, мен не дерим?! «Баласыны аджыдым, анасыны аджыдым» деримми?!

— Шай десенъиз, сизге ишанмазлар,— деди Хатидже.

— Не ичюн?— деп окюрди Анурезов.

— Сизинъ эйилик, алидженаплыкъ япмагъа икътидарсыз адам экенинъизни «анда» да бильселер керек. Сиз ич бир вакъыт, ич бир кимсени аджымазсынъыз. Йыкылып яткъан адамнынъ янындан первасыз кечип кетерсинъиз...

— Насыл адам йыкылып ята?! Совет адамымы, ёкъса халкъ душманымы? Мына меселе къайда!

— Эмиети ёкъ. Иште, адам. Сиз онынъ ким олгъаныны бильмейсинъиз, о ярдымгъа мухтадж... айтайыкъ, сувгъа батаята, ана-мына богъуладжакъ, сонъки кере башыны сув устюне чыкъарып, сонъки нефесинен сизден ярдым истеди. Сиз онъа къолунъизны узатырсынъызмы, ёкъса, башта ким олгъаныны тешкерип, сонъ ярдым этерсинъизми?

— Сен манъа масал окъума. Мен кимге къол бермек ве кимге къол бермемек керек олгъаныны яхшы билем.

— Э-бет, билесинъиз...

— Сен не, Совет укюметининъ къанунларыны, къаиделерини бегенмейсинъми? Сендже, адамнынъ ким экенини билип-бильмейип, онынъле иш корьмек керекми? Тешкерирмиз, огренирмиз, чаре корермиз! Сен не беллединъ? Айын-оюн япмагъа ёл бермемиз!..

— Мени тешкердинъизми? Тешкермединъиз, амма бир кереден джезалайсынъыз.

— Насыл?

— Эр кунъ джезалайсынъыз, эр кунъ ольдюресинъиз.

Анурезов шашып къалды.

— Насыл джеза? Сен не, мен бу ишни тефтишке теслим эткенимни истейсинъми? Сен не, тюрьмеге кетмек истейсинъми?

— Ёкъ, истемейим,— деди Хатидже.

— Я, тешкерилип башланса, сенинъ немсе комендатурасында эмшире олып чалышкъанынъ ачыкъланса... озюнъни насыл этип акъларсынъ? Баланъ кимнен къалыр? Я, башта озюнъ ялварып, мени къанун муджиби иш корьмектен токътаттынъ, энди исе... ах, эйиликни анъламагъан халкъ, сизлер эпинъиз нанкър адамларсынъыз. Сизлерни...

Анурезов даа чокъ айтты, амма Хатидже шимди ондан къоркъмаяткъаныны анълады. Барсын, къычырсын, деп тюшюнди.

— Яхшы,— деди Анурезов терлеп-фышнап,— яхшы, сен немсе госпиталинде чалышкъанынъны танымадынъ, онынъ ичюн тефтиш бираз узады, шимди, энди таныдынъ ве мен протоколны бугунъки куннен ресмийлештирем.

— Ресмийлештиринъиз. Мен немсе госпиталинде партизан команданлыгъынынъ авалесинен чалыштым ве партизанларгъа ярдым эттим...

— Мына бу делиль исбат олунгъандже тюрьмеде отурып турарсынъ,— деди Анурезов.

Хатидже бир кереден къоллары артына багълы Иван Ивановични тасавур этти. Эки аскернинъ ортасында эллери багълы Иван Иванович онъа бакъты ве начар, аджыныкълы давушнен: «Манъа ишанмадылар, Давшаннынъ къарысына исе ишандылар»,— деди. Иван Ивановичке ишанмадылар, онынънен багъ туткъан Хатиджеге насыл этип ишанырлар? Анна Григорян? Бельки онъа да инанмагъандырлар? Бельки Анна дженк вакъытында эляк олгъандыр, бельки дженктен сонъ бир якъларгъа кеткендир? Онынъ партизан команданлыгъынынъ авалесинен немсе госпиталинде чалышкъаныны ве партизанларгъа ярдым эткенини ким тасдыкълайджакъ? Бу дюньяда ойле адам тапылырмы? Намлы партизан Анафи Гъафаровны душмангъа чевирген Анурезов ичюн Хатиджени душман япмакъ бир шей дегиль. Олар онынъ бирден-бир шааты Анна Григорянны къыдырып биле отурмазлар. Иван Иванович исе шаат дегиль. О да душман.

Хатидже бир кереден юрегинде къоркъу ис этти. О къоркъу бир тынышта онынъ бутюн мучелерине даркъады ве вуджудыны сарсытып башлады. О не япты? Не ичюн бея чувалынынъ агъызыны ачты? Бу къадар къурбанлар, алчалувлар эсабына аз-бучукъ йымшагъан муитни озю кергинлештирди. Даима мукъайт эди, бир сефер, тек бир сефер гъафлет къалды ве бея чувалынынъ агъызы ачылды. Бея чувал ичинден чыкъты ве мына шимди титис махлюкъ къияфетинде бу стол башында отура ве онынъ акъкъында бир шейлер яза. Эбет, онъа укъом яза. «Эй, алла, эгер сен бар олсанъ сеслен, шу махлюкъны ниетинден къайтар, сабий балачыгъымнынъ янында бираз даа яшайым. Бираз... сонъ, разым, амма шимди дегиль. Я раббим, косътер къудретинъни... Эндиден сонъ даима мукъайт олурым, сенинъ мераметинъни, селяхитинъни ич вакъыт суистимал этмем...»

Бирден недир тасырдады. Анурезов элиндеки къалемни ачувнен стол устуне урды, еринден атылып турды ве серт адымларнен ода ичинде о якъкъа-бу якъкъа юре башлады. Хатидже башыны котермейип, аллагъа ялварувыны девам этти. Комендант шиддетли юрюшлерининъ биринде къапы янында токътады, оны тасырдатып ачты, къапы артында тургъан адамларгъа «Бекленъиз!» деп джекирди, сонъ къапыны урып къапатты ве кене ода ичини долана башлады.

Анурезов баягъы вакъыткъадже ода ичинде гарс-гурс этип юрьди, ниает, токътады, стол башына кечип отурды, терен кокюс кечирди ве баягъы денъишкен давушнен:

— Мен сеннен оюн ойнамайым, мен сеннен иш япам,— деди.

Хатидже индемеди.

— Мени энъ сонъки чарелерни корьмеге меджбур этесинъ...

Бир даа меджбур этмем,— деп ташлады Хатидже ялварган давушнен. Анурезов кене уфулдады. Дерсинь, о терен видждан азабы чекмекте, кѳапа-кѳаршы фикирлер тазыйыкында чекишмекте.

— Насыл халкѳ бу!— деп багъырды о минбер давушынен.— Сен онѳа эйилик япасынъ, онынънен берабер башынъны эджель сандалы устуне кѳоя-сынъ, о исе?.. Екѳ! Мен ойле адам дегилим, провокациягѳа ѳл бермем. Меним ѳлум кѳатий ве ачыкѳ! Принципиаль ве кескин! Бу ѳлда расткельген эр анги чѳплюкни, унсурны, хаинни аявсыз сипирип атарым. Аявсыз!

Анурезов нуткѳ ирад этмекте. Бу нуткѳта девирнинъ ве куннинъ бутюн фаджиасы темсиль олунмакѳта.

Хатидже башыны котермеди ве сесини чыкѳармады. Онынъ алла таалагѳа ялварувы бошкѳа кетмегенини анѳлады. Шимди о, онѳа тесир этмекте, оны яман ниетлерден кѳайтармакѳта... Мына, тесири сезилип башлады...

Анурезов озю кѳычырды, озю джевап берди, озю ачувланды ве баягѳы тынчланды. Сеси кеттикче сакинлешти. Эр шейге кѳадыр мевля озѳ кучюни косѳтерди.

— Санѳа кунѳде бу кѳадар ѳл кечмек агѳыр, эбет, анѳлайым. Сен эмшире экенсинъ. Мен сени район хастаханесине эмшире этип ишке кирсетейим. Мындан эв берирмиз. Бир якѳкѳа кѳатнамазсынъ. Мен район сагѳлыкѳ сакѳ-лав болюгининъ мудирине айтырым, о эр шейни япар. Сонъ, не дейсинъ? Разысынъмы?

Хатидже индемени.

— Эр алда тюшонип бакѳ. Мен ашыкѳтырмайым, кѳатнамакѳ истесенъ, кѳатнай бер, кочѳмек истесенъ, кочѳ. Шимди джевап берме, ярын айтырсынъ. Шимди кѳайт, даа башкѳа ишлеринъ де бардыр.

✓ Хатидже ѳл бою комендантнынъ теклифи акѳкѳында тюшонди. Хастаханаде эмшире олып чалышса, эбет, яхшы олур. Эр алда темелли айлыкѳ, озюнинъ зенааты, чапып-чапкѳалап кунѳде бу кѳадар ѳл кечмек керек олмаз, эм озюнинъ эви олур. Барсын, бир одачыкѳ олсун, амма озюнинъки олур. Меметнен сербест яшарлар. Ишке Меметнен берабер кѳатнар. Амма дигер тарафтан... бу нишарет онынъ эвине келип башласа, не япар? Онынъ масхаралыгѳы ашкар олур. Сонъ районда дегиль, ер юзюнде башыны котерип юралмаз. Буны джиддий тюшонип бакѳмакѳ керек...

Ярыннынъ кѳасевети ярынгѳа кѳалсын, бугуныкиси бугунъ ичюн этип артаджакѳ. Энъ муими, шимди о огѳлунынъ янына кетмекте. Куннинъ кѳаранлыкѳ кѳысымы кечти, ярыкѳ кѳысымы башланды. Ярыкѳта яхшылыкѳ акѳкѳында тюшонмек керек. Эй сени, яныкѳлы дюнья. Эй сени, бахтсыз кѳадын! Эй, алла, не ичюн джан бердинъ де, сонъундан бу кѳадар азапларны не ичюн ѳлладынъ? Бизим инсан эсап этильген вакѳытларымыз кѳайда кѳалды?

Хатидже, кѳайгѳылы фикирлерден тежаран олса да арынмакѳ ичюн, бу якѳкѳа кельгенде йырлагѳан йырларыны текрар йырлап башлады. Мына бу сатырлар онынъ акѳкѳында айтылган олса керек:

Азбарымда бадем терек,
Ешерсин де, ачылсын эп.
Анам мени не кѳаргѳадынъ,
«Яш юрегинъ санчылсын» деп.

Пек кѳайгѳылы экен. Башкѳа, шенъдже союны йырламакѳ керек. Мына буны...

Акѳ йылан, кѳара йылан,
Бу дюнья бизе ялан.
Меним киби бармы экен
Дюньяда кѳуванмагѳан.

Ал шалым аллыгѳына,
Мор шалым морлыгѳына,
Бакѳ сен анам, бакѳ бабам,
Эвлядынънынъ хорлугѳына.

Бу да пек аджыныкълы экен.

Текяран индемей кетти. Сускъанынен козю огюнде комендант Анурезов пейда олды. Адетий къияфеде... Ёкъ. Керекмейсинъ. Кет, нишарет, деф ол!

Тасавурындаки Анурезовнынъ къияфетини къувмакъ ичюн насылдыр тюрюкюнинъ акъылына кельген сатырларыны йырлап башлады:

Къара къоюн къозусы,
Беяз олур базысы.
Ах, нейлейик, терс язылган
Башымызнынъ язысы.

Хатидже адымларыны явашлатты, чюнки йырлап башлагъан йырынынъ макъамы тез юрювге уймай эди. Бу йыр озь-озьлюгинден келип чыкъты ве онынъ бутюн вуджудыны къаврап алды. Энди о озюнинъ алыны кимгедир йырлап айтмакъта эди:

Сёйлетмень мени, дердим буюктир,
Аятым, умютим, гонълюм сёнюктир.
Виран дагъларда байкъушлар отер,
Бу яшав манъа олюмден бетер.

Хатидже агълап йиберди. Ич бир шень тюрюкю хатырлап оламай. Бу насыл шей? Шень тюрюкюлер къайда кеттилер? Эй, бу аяттан шень тюрюкю къыдырмакъ олмайджакъ шей... Йырларымыз монълы, къайгъылы олса да, севимлилер. Эр шейни гъайып этсек де йырларымыз бизимнен къалды. Олар бизни инкъар этмеди, ташлап кетмедилер. Олар не къадар яныкълы олсалар да, эписи бир, яхшылар, якъынлар. Бизлер ольсек де олар ольмезлер. Башкъа несиллер бизим насыл яшагъанымызны йырларымыздан билирлер.

Хатидже кокюсиндеки чантасынынъ къайышыны сыкъып тутты ве къайгъылы халкъ йырынынъ сёзлери онынъ феръядина чевирилип, богъазындан сессиз атылып чыкътылар:

Сабахтан къалкътым, чантама бакътым,
Агълая-сызлая бойнума такътым.
Анамны-бабамны ёллара быракътым,
Язымыз бойледир, янар-гидерим.

Кетир анем, кетир, элинъ опеим,
Эмдиги сютюньни элял этейим.
Мен гидерим узакълара, бельки къайталмам,
Язымыз бойледир, янар-гидерим...

Хатидже бирден сескенип токътады. Онынъ къаршысында эсмери тенли шишман къадын ачувнен бакъып тура эди. Хатидже бу къадынны бир кереден таныды. Былтыр кузьде базарда ондан пальто сатып алган къадын. Оны комендатура бинасы артындаки багъчалыкъ ичинде корьгенде танымагъан эди. Шимди исе таныды. Къадыннынъ сагъ элинде балабан пычакъ. Хатидже неге огърагъаныны анъламайып, къоркъунен этрафына бакъынды. Этрафта джан огълу джан корюнмей. Япракълары баягъы буюклешкен дут тереклери ельсиз авада къыбырдамай туралар.

— Сен куньде къатнаган адам меним акъайым ола,— деди къадын.
— Мен озь истегимнен дегиль, апа...
— Айса кимнинъ истегинен куньде онынъ янына барасынъ, къанджыкъ?
— О... о, мени меджбур эте...
— Озюнь джылпылдап барасынъ да? Бегенсенъ керек, э?
— Мен бегенмейим. О мени меджбур эте, къоркъуза, тюрьмеге къапатырым, дей. Сонъ, мен...

— Ялан айтасынъ!— деп окюрди къадын.— Сёзлеринъ ялан. Сизлер эпинъиз ойлесинъиз. Адам сизлерге тийип кеткен ерини кесип ташламакъ керек, сизлерден башкъа тюрюкю этип къуртулмакънынъ чареси ёкъ.

— Манъа ишанмасанъыз, озюнден соранъыз...— Хатидженинъ сеси къаякъкъадыр тюшип кетти, фысылдап зорнен лакъырды эте.

— Сорарым!— деди къадын ве техдит этиджи тавурнен элиндеки балабан пычакъны котерди.

Аллагъа ялвармакъ керек эди, амма Хатидженинъ фикири шимди къаршысында котерильген ве кунеште балкъылдаяткъан пычакъта эди.

— Шимди сен озъ пайынны ал, о да пайыны алыр...

Пычакъ эп юксек котерильди. Хатидже бир кереден озюни гъайып этти ве кийик сесле къычыраракъ, артына айланып тарла ичине къача башлады. Дут тереклерининъ сыкъ ерине кельгенде арттан башына недир урулды. Хатидже эп чапар экен, юзюнде сыджакъ шингенлик дуйды. Экинджи урувны ачыкъ ис этти ве абынып терек астына йыкъылды, шу ердеки сувсыз арыкъ ичине юварланып кетти. Арыкънынъ ичи терен ве салкъын эди. Хатидже фышнап нефес аларакъ, «я раббим, беля-къазадан озюнь сакъла», деп фысылдады. Тёпеден аякъ сеслери эшитильди ве бираздан къоркъунчлы къадын арыкъ четинде пейда олды. Гуръ отларны къара ве ири аякъларынен таптап о якъкъа-бу якъкъа юрьди, онъайтылджа ер тапкъан сонъ арыкъ ичине секирип тюшти. Элиндеки пычакъны котеререк, Хатиджеге якъынлашты. Пычакътан къан тамламакъта эди. Хатидже къанлы юзюни эллеринен къапатты ве джан аляметинде «А-а-а!» деп кычырды. Башына урувларны дуйса да, агъры ис этмеди...

Хатидже козьлерини ачкъанда эр якъ къаранлыкъ эди. Къайде экенини анълап оламай, этрафны къармалады. Кошетлерни тутып бакъты, тураджакъ олып кыбырданды ве бутюн вуджудында даянылмаз агъры ис этип эсини джойды. Экинджи кере озюне кельгенде бутюн вуджуды алевленип ямакъта эди. Кунъдюз олгъан вакъианы хатырлады. Энди бу ерден чыкъып оламаз. Эгер бахтына бирев келип етмесе, бу ер онынъ сонъки ятагъы. Агърылар ичинде насылдыр енгиль шытырды эшитти. Хатидже динълэнди. Онынъ аякъ тарафындан, сувсыз арыкъ ичинден кимдир яваш-яваш кельмекте. Шытырды токътады. Хатидже кене динълэнди. Тёпеден насылдыр сессиз кольге пейда олды. Хатидже тёпеге бакъты. Арыкъ четинде тургъан буюк къашкъырны ай ярыгъында ачыкъ коръди. О, тёпеден Хатиджеге бакъып тура. Хатидже омюри биткенини анълады. Аджеле суретте огълу акъкъында тюшюнип башлады. Оны тасавур этти. Кульгенини, къувангъаныны, онъа сарылгъаныны козь огюне кетирди. Мына, онынъ кыйметли инсаны ёргъан астында юкълап ята. Юзю темиз, сакин. Мына, о чапып келе, Хатидже оны къучакълай, багъырына баса, охшай, янакъларындан опе, опе... Янакъларында сыджакъ ве сылакъ джаюв парчасы ялдап кечкенини ис эткенде биле огълу онынъ къучагъында ве о оны эп опе эди. «Я раббим, баламны бабасынен корюштир»,— деп тюшюнди Хатидже.

Къашкъыр онынъ юзюндеки къанны яламакъта эди... «Тездже эсимни джойса эдим. Тездже эсимни джойса эдим. Не ичюн эсимни джоймайым... Не ичюн буларны сезмек кереким. Эй, раббим, эсимни ал...» Хатидже эпий вакъыт гъарч-гъурдж эткен сеслерни эшитип ятты...

Хатидженинъ бу гедже эвге кельмегенини дуйып, Матнияз агъа пек эрте турды. Колхоз ахырына барып атыны эгерледи ве ёлгъа чыкъты. Ёл бою этрафкъа бакъынып кетти, амма дикъкъатны чекеджек киби бир шейлер коръмеди. О район меркезине келгенде орталыкъ ярыкълангъан олса да сокъакъта адам пек аз эди. Комендатура идареси даа къапаныкъ. Комендантнынъ исе эвини бильмей. Атынъ югенинден тутып, о якъкъа-бу якъкъа айланды. Бир маальде козю чайхане янында огюне бир сепет пите къойып отургъан къарткъа тюшти. Къартнынъ янына барып:

— Эсселяму алейкум, Гъулам-Къадыр ака,— деп селямлашты.

— Веалейкум эсселям, реис огълум, хош кельдинъиз, бала-чагъа аманмы? Саба пек эрте кельгенсинъиз, хайырлымы?— деди къарт.

— Иншалла, хайырлыдыр. Сиз комендантнынъ эви къайда олгъаныны бильмейсинъизми?

— Комендант?

— Анавы Марат Анурезов деген киши бар да?

— Э, онынъ эвини билем. Анавы кърымтатарларынынъ комендантыны

айтасынъыз дегильми? Мына шу базарнынъ артында, озен боюнда. Бу ёлнен кетсенъиз къаршынъызда озен чыкъар. Сагъга айланып, озен бою кетинъ, учунджи эв онынъки... Хайырлымы, калям?

— Бизим койнинъ почтаджысы тюневин эвине кельмеди. Шу комендантнынъ узурна кельген экен.

— Эбет, бир ишлери чыкъкъандыр.

— Яш баласы бар. Баласы койде, бизим эвде.

— Аनावы дюльбер татар къадыны дегильми? Дёрт-беш яшлар къарарын-да огулчыгъы да бар.

— Э, шу, сиз оны таныйсынъызмы?

— Эбет, Топталда бизим Таштемирнинъ эвинде яшай экен. Озю айткъан эди. Отъкенде-кеткенде менден пите ала эди. Пек незакетли къадын. Онъа не олды экен?

— Бильмейим, иште, комендантнынъ эвине барып сорамакъ истейим.

— Ойле исе барынъыз, калям, ашыкъынъыз. Эй, шу кърымлы мусульманларгъа къыйын олды да... Алланынъ мерамети сынъырсыз, иншалла, хайырлыдыр.

Матнияз агъа атына минип къарт айткъан тарафкъа кетти. Анурезовнынъ къапысыны къолай тапты. Онынъ эви башкъаларындан айырылып тура, бундан гъайры къапысынынъ тёпесинде къара арифлернен «М. Анурезов», деп язылгъан тенеке пекитилген. Матнияз агъа ат устюнде туруп, къамчысынынъ сапынен къапыны дёгди. Бираздан ичериден:

— Ким?!— деген къадын давушы эшитильди.

— Анурезов эвделерми?— деп къычырды Матнияз агъа.

— Шимди.

Эппий вакъыттан сонъ, устюне чапан япынгъан Анурезов басамакълардан тюшип келе башлады. Дивар устюнден онынъ келеяткъаныны корип, реис аттан тюшти.

— Хош кельдинъиз,— деди Анурезов.— Не ичюн бу къадар эрте? бир шей олдымы ёкъса;?

— Маратджан, бизим почтаджы Хатидже Алиева тюневин сизге кельген эдими?

— Эбет, кельген эди. Мен сизге айттым да, джиддий ишнинъ устюни ачмагъа ярдым эте, деп. Онынъ акъкъында областтаки аркъадашлар да билелер.

— Э, яхшы, амма о тюневин койге кельмеди.

— Насыл?!— Анурезовнынъ чырайы ап-акъ кесильди.— О эрте къайтты, эвге ашыкъам, деди. Затен, мен оны чокъ тутмай эдим.— Матнияз агъа оны сынавчан назарнен тельчелегенини сезип, комендант шашмалады.— О даима эвине ашыкъа эди. Мен де бунъа къаршылыкъ этмей эдим.

— Тюневин эвине кельмеди. Билесинъиз ки, онынъ яш баласы бар. Акъшам оны баласынынъ янына къайтувдан токътаткъан себеп гъает джиддий ола биле.

— Эбет, догърусыны айтасынъыз, Матнияз агъа, амма шимди не япмакъ мумкюн? Милицияны аякъкъа турсатайыммы?

— Менджесине, турсатынъ. Райондан Топталгъадже олгъан ёлны тешкерип чыкъмакъ, адамлардан сорамакъ керек.

— Яхшы, сиз милиция идареси янына барып турынъыз, мен шимди кийинип чыкъарым,— деди комендант ве эвине тараф чапып кетти.

Матнияз агъа милиция идареси янына келип аттан тюшти, оны шу ердеки терекке багълады ве артына айлангъанда фышнап-фышкъырып келеяткъан Анурезовны корип шашты, хаялындан, бу адам аттан тез чапа экен, деген фикир кечти. Анурезов онынъ янында токътамай, идаренинъ ичине чапып кирди. Бираздан сонъ, Матнияз агъа ичери киргенде невбетчи милиционерлер аджеле кийинмекте эдилер. Анурезов исе кескин давушнен телефонда лакъырды эте:

— Учъ дане олсун,— деди о,— къайдан тападжагъынъызны мен бильмейим. Арабагъа екильген атларны эгерлеп, шимди келинъ. Анъладынъызмы?

О телефон трубкасыны ерине асып къойды. Милиционерлернинъ бирине бакъып:

— Биз атларнен кетермиз. Машина кельгенинен артымыздан барыр-

сынъыз.— Сонъ Матнияз агъагъа чевирильди.— Областан машина ёлладылар. О кельгенинен артымыздан барырлар. Бизлер кетейик, атларны ёлда къаршылармыз,— деди.

Эки милиционер, Анурезов ве Матнияз агъа ёлгъа чыкътылар. Башкъалар пияде олгъаны ичюн Матнияз агъа атыны джетип кетти. Анурезов пек эеджанлы эди. О токътамайып: «Не олды экен я?»— дей ве кимседен джевап беклемейип, кене айны суальни текрарлай. Онынъ чырайы эп ойле без, озю исе гъает теляшлы.

«Бу адам бир сырны биле,— деп тюшюнди Матнияз агъа,— онынъ бойле теляшланувы нафиле дегиль. Чюрюк ве чиркин адам. Бойле месулиетли ишлерни не ичюн худжур ве темельсиз адамларгъа ишана экенлер?»

Олар район меркезинден текяран узакълашкъанда эгерленген учъ ат корюнди. Оларнынъ бири устюнде осьмюр йигит отура, экиси исе адамсыз.

— Сталин адына колхознынъ намлы улакъчы атлары,— деди Анурезов.— Энди бизлер де атларгъа минейик.

Йигит аттан тюшти. Эки милиционер ве Анурезов аткъа миндилер. Шахниязов да озъ атына минди.

— Реис атларны пек айдамасынлар, олар даа сувутылмады, деп айтты,— деди йигит.

— Реисинъе айт, керек олса, мен онынъ озюни сувутырым,— деп джекирди Анурезов.— Атларны милиция идаресинден келип алырсынъ.

Олар атларны ёрттырып кеттилер. Анурезовнен Шахниязов ёлнынъ бир четинден, эки милиционер дигер четинден кетелер.

— Топтал коюнинъ почтаджысы Хатидже адлы кърым къадыныны кыдырамыз!— деп кычырды Анурезов милиционерлерге.— Не коръсенъиз, деръал кычырып хабер этинъ, ёлда расткельген адамларны токътатып соранъ.

Район меркезинен Топтал кою арасында эали нокътасы ёкъ. Ачыкъ чёл, гуръ дут тереклери сыралары арасындан памукъ тарлалары ешерип корюне-лер. Булар Сталин адына колхознынъ топракълары. Атлылар индемейип ёлны, ёл четини, козь еткен къадар памукъ тарлаларыны козетип кетелер. Ёлда бир къартыйни расткетирдилер. Ондан сорадылар. Бойле къадын акъкъында бир шей эшитмеген. Даа расткельген бир къач адам оларнынъ суаллерине тутамакълы джевап берип оламады. Бойледже, топтал коюне барып еттилер.

— Айдынъыз, эвге барып бакъайыкъ, бельки кельгендир,— деди Шахниязов.

Олар Шахниязовнынъ эвине кельдилер. Матнияз агъа азбар къапы янында турып кычырды.

— Гевар! О, Гевар!

Деръал Гевар чапып чыкъты. Атлыларны корип къоркъты.

— Не, бир шей олгъанмы?— деп сорады титреген давушнен.— Таптынъызмы?

— Ёкъ,— деди Матнияз агъа.— Шимди биз артымызгъа къайтырмыз. Кене ёлны бакъармыз. Бакъмагъа башкъа ер де ёкъ. Эгер келип къалса, бизлерге хабер этерсинъиз...

Матнияз агъа къалав устюнден бакъып, азбар ортасына чапып чыкъкъан Меметни коръди. Бала козьлерини кениш ачып оларгъа бакъып турмакъта эди. Матнияз агъа индемеген сонъ Мемет:

— Матнияз эмдже, анамны таптынъызмы?— деп сорады.

— Ананъ тезден келеджек экен, сени Айджамалнен ойнап турсын, агъла-масын, деди.

— Яхшы,— деди Мемет балаларгъа хас олмагъан къарыкъ сеснен.— Мен агъламам, анам тез келир.

Джебэде яралангъан аскерлер бойле сеснен лакъырды этелер, деп тюшюнди Матнияз агъа. Баланынъ бойле сесини эшиткенде онынъ юреги узюльген киби олды. Даа бир шей белли дегиль, амма онынъ къафасында бири-биринден дешетли фикирлер доланмакъта. Гевар келип Меметни котерди, охшады, оплады ве эвге алып кирди.

Атлылар артларына къайттылар. Кунеш кыыздырып башлады. Тарлаларда адамлар корюнелер. Бирев памукъ чапалай, бирев дут терегининъ пытакъла-рыны кесе, бирев исе айван бакъа. Атлылар этрафкъа бакъа-бакъа ёлнынъ

кене эки тарафындан кеттилер. Баягы кеткен сонъ, ёл четиндеки пайкельде пажукъ чапалаяткъан къадынларнынъ янына бардылар.

— Хорманълар!— деди Матнияз ага.

Къадынлар бир агъыздан:

— Селямет олунъыз!— дедилер.

— Топталнынъ почтаджысы тюневин эвге къайтып кельмеген. Бир шей эшитмединъизми, я да коръмединъизми?— деп сорады Матнияз ага.

Къадынларнынъ бири тюневин онынъ районга кететкъаныны коръген, амма къайткъаныны кимсе коръмеген. Атлылар сорай-сорай район меркезине барып чыкътылар. Кимсе тюневин Хатидженинъ райондан къайткъаныны коръмеген. Чайхане янындаки тал тереги астында огюне пите сепети къойып отургъан къарт атлыларны корип еринден къалкъты. Матнияз ага атыны о тарафкъа бурды.

— Сонъ, таптынъизмы, кадям?— деп сорады къарт телашлы сеснен.

— Ёкъ, ата,— деди Шахниязов.— Топталга барып кельдик. Ёлны, ёл четлерини бакътыкъ, адамлардан сорадыкъ. Дюнъ онынъ районга келеткъаныны коръгенлер бар, амма къайткъаныны кимсе коръмеген.

— Насыл!— деп хытап этти къарт.— Онынъ къайткъаныны мен коръдим.

— Айтсанъыз да, насыл коръдинъиз?

— Э, о эр вакъыт келгенде меннен селямлашып кече, къайткъанда исе сагълыкълашып къайта. Кимерде менден бир пите ала. Къаны сыджакъ къадын. Мен де бир къач агъыз сёз айтам.

— Сиз дюнъ онъа не дединъиз? О сизге не деди?

— Мен ондан: «Бойле этип къатнамакъ кучъ дегильми? Баланъыз эвде кимнен къала?»— деп сорадым. О исе: «Къатнамасы, эбет, кучъ, амма балам яхшы адамларнен берабер къала, онынъ ичюн къалдырып келем»,— деди. Мен онъа: «Районда ишлеринъиз чокъ экен, мында яшасанъыз олмаймы?»— дедим. О: «Бойле фикир бар, бельки тезден кочерим»,— деди. Иште, сагълыкълаштыкъ. Мен онынъ огъулчыгына, Таштемирге селям айттым. О чанта-сыны бойнуна асып кетти, сонъ Топтал ёлуна бурулды. Сизинъ бурулыш мен отургъан ерден ачыкъ корюне.

Шахниязов къарткъа тешекюр айтып, Анурезовнынъ янына кельди.

— Марат, айтчынъыз, Хатидженинъ районга кочюви акъкъында сизинъ ле лакъырды олгъан эдими?

Анурезов ялкъ этип Шахниязовга бакъты. Лакъырды тюневин олгъан эди. Тюневин бу адам оны коръмеген. Кимсе коръмеген. Къайдан бильди экен?

— Олгъан эди,— деди Анурезов.— Тюневин. Мен онъа район хастахане-синде эмшире олып чалышмакъны ве мында яшамакъны теклиф эткен эдим. Чюнки, архив материаллары чокъ, о даима ашыкъкъаны ичюн ишлер яваш кете. Озюнъиз билесинъиз, менден де талап этелер. Месулиетли ишнинъ астына кирдик.

Не ичюндир Анурезов озюни акъламакъта эди. Ондан да гъайры, Хатиджени къыдырув девиринде о пек денъишти. Бир шей тюшюне, экинджи шейни айта. Шахниязов бир шей сорагъанда бирден абдырай, «не дединъиз?» деп сорай. Кендинден мемнюн, кибрли ве магърур бу адам бир къач саат ичинде азгъан, кучюклешкен киби олып къалды. Тюссиз козьлери фалташ киби олдылар, недир къыдырып эр якъкъа фырланалар. Шимди де милиция идареси огюнде къатайып тура, токътамай тютюн иче. Бирден озъ кабинети бетке чапып кетти, бинаны айланып, экинджи тарафындан чыкъты.

— Энди не япайыкъ?— деп сорады Шахниязов онынъ янына келип.

— Атларны къалдырып, машинага минейик ве шу ёлдан бир кере даа барып келейик. Бундан сонъ милиция озю огърашыр,— деп джевапланды Анурезов тюшкюн даушнен.

Керчектен, милиция идареси огюнде тургъан юк машинасына Шахниязов дикъкъат этмеген. Олар дёртеви машина когертеси устюне миндилер. Машина Топтал ёлу бою яваш-яваш кетти. Этрафта манзара денъишмеген, тек тарладаки адамлар чокълашкъанлар. Кимден сорамалы? Не деп сорамалы? Дут тереги тёпесинде турып, пытакъ кесеяткъан бала яман-яман даушнен анасыны чагъыра:

— Ана! Ана!

— Не?— дей анасы чёль ичинден.

— Ана, тез келинъ, мен тюшип оламайым, вай мен къоркъам, тез келинъ!.. Вай-вай-эй, мен къоркъам...

— Не багъырыкълайсынъ, тюш теректен, пытакъларны джый, шимди эвге къайтырмыз,— деп джекире къадын.

Бала къычырып агъламагъа башлады.

— Балабан бала теректен тюшип оламай,— деди мыйыкълы милиционер.— Мен онынъ яшында экенде бир озюм кунъде он терекнинъ пытагъыны кесе эдим. Шимдики балалар пек мамий олдылар. Текяран бир шей олса, анасыны чагъыралар.

Шахниязов бирден элесленди.

— Шофер, машинаны бу якъкъа бурунъ, ана шу бала къычыраяткъан ерге барайыкъ,— деди.

Машина яваштан тарла ичине кирди ве чукъурлы-тёпели ерлерден кечип, дут тереклери янына кельди.

— Анда арыкъ бар,— деди шофер.— О ерге машина барып оламаз.

Шахниязов машинадан сычрап тюшти ве артына чевирилип: «Эпинъиз бу якъкъа!»— деп къычырды. Бираздан олар тёпесинде бала аля шыншыкъ-ляяткъан терек янына кельдилер. Терекнинъ бутюн пытакълары кесильген, амма бала онынъ тазлангъан башы устюнде отурып эп шыншыкълана.

— Не олды, огълум?— деп къычырды Шахниязов.

— Мен тюшмеге къоркъам,— деди бала.— Анам исе кельмей.

— Не ичюн къоркъасынъ?

— Терекнинъ тюбюнде, арыкъ ичинде бирев ята, мындан мен онынъ аякъларыны корем...

Шахниязов арыкъ устуне обаланып къалгъан пытакъларны о якъкъа-бу якъкъа атып башлады. Башкъалар да онъа ярдым эттилер. Бир къач дакъикъадан сонъ пытакълар битти ве эркеклернинъ козю огюнде дешетли манзара ачылды. Четлеринден саркъып тургъан отларнен къапаныкъ терен арыкънынъ ичинде эки аякъ корюнмекте. Эки месси. Шахниязов анасынынъ мессилерини деръал таныды. Яваш-яваш джылышып арыкъ ичине тюшти, онынъ ичине салынып тургъан отларны эки якъкъа уйтеди ве бир кереден къычырып йибетди. Дигер якътан Анурезов арыкъ ичине тюшти. Титреген эллеринен когетлерни эки якъкъа айырды. Хатидженинъ башы узеринде чибинлер учушалар, онынъ козьлери ачыкъ, амма бойну ёкъ, кевдесининъ бир чокъ къысымлары парчалангъан, бу парчалар къарышып яталар, базы ерлерининъ сукелери корюнип тура. Месси ичиндеки аякъларнынъ бириси дигеринден баягъы узун. Олар кевдеден узюльгенлер. Шахниязовнынъ вуджудындан бир сарсынты кечти, мийине бир кереден къан урды. О кевдесини тикледи. Тарлада чалышаяткъан къадынлар яваш-яваш бу ерге топланмакъта эдилер. Оларнынъ базылары къычырып агълай. Терек тёпесинде къалгъан бала эп: «Мени тюшюринъ», деп къычыра. Милиционерлер оны котерип тюшюрдилер. Шахниязов арыкъ ичинден чыкъып, Анурезовны къыдырды. О бир ерде корюнмей.

— Анурезов къайда?— деди милиционерлерге бакъып.

Олар да шашкъынлыкънен этрафкъа бакъындылар.

— Даа шимди мында эди,— деди биринджи милиционер.— О арыкъ ичине тюшкен эди.

Шахниязов арыкънынъ дигер тарафына эгилип бакъты ве отлар ичинде Анурезовнынъ башыны коръди.

— Марат, бу якъкъа чыкъынъ!— деди.

Анурезов къыбырдамады. О Хатидженинъ башыны туткъан алда сессиз агъламакъта эди.

— Марат, бу якъкъа чыкъынъ!— деди текрар Шахниязов.

Анурезов арыкъ ичинден чыкъаджакъ олып бир къач кере ыдырынды, амма беджерип оламады. Шахниязов онынъ элинден тутып, чекип чыкъарды. Комендантынъ козьлеринден толыкъып яш акъа, амма сеси чыкъмай эди.

— Энди оны алып кетмек керек,— деди Шахниязов.

Анурезов башыны саллады.

— Машинаны бир чаре этип бу ерге кетирмек керек,— деди Шахниязов милиционерлерге бакъып.

Милиционерлернинъ бири ёл бетке чапып кетти. Шахниязов топланган къадынларгъа чевирильди.

— Бир джаюв, я да килим кетиринъиз!

Кимдир чапып кетти. Къадынлар, балалар бири-бирлерини уйтеп, арыкъ джагъасына келе ве ашагъы бакъалар, сонъра бири-бирлерине бакъып:

— Анавы бичаре кърым къадын экен,— дейлер.

— Янынъда баласы ёкъ экенми?— деп сорады бир къадын.

— Ёкъ,— деди Шахниязов.— Онынъ баласы койде.

— Эй, заваллы бала, буны эшитсе кимсин насыл яныкълар.

— Кърымлылар озю назик халкъ экенлер. Бу къышта олар пек чокъ ольдилер. Къоранта-къоранта ольдилер,— деди къадынларнынъ даа бири.

— Чекилинъ!— деп джекирди Шахниязов.— Энди эр кес ишке кетсин.

Къадынлар арткъа чекильдилер.

Шахниязов Анурезовнынъ янына кельди. Комендантнынъ алы пек аджныкълы эди. О къамбурайган, юзю когерген, вуджуды титрей, юзюнден, бойнундан акъкъан шингенлик козьашмы, терми, бильмекнинъ чареси ёкъ. Джам киби къатып къалган тюссиз козьлери манасызлыкънен бакъалар. «Бу адамда бир сыр бар,— деп тюшюнди Шахниязов.— Хатидженинъ олюми оны текмилъ сарсытты. Аджеба, оларнынъ арасында бойле шей олган олса, Хатиджени ким ольдюрди? Ёкъса Анурезов бойле фаджиа юзь береджегини биле, я да шубелене эдимиз? Танъда Хатидженинъ эвге бармагъаныны эшиткенинен абдырады, тюрленди. Шимди исе бир кереден къартайып къалды. Эр алда худжур шей».

Джаюв кетирдилер. Шахниязов ве милиционерлер арыкъ ичине тюшти ве Хатидженинъ къалымтыларыны бирер-бирер алып джаюв устюне къойдылар. Хатидженинъ кучюк башындаки ачыкъ козьлери элемнен бакъмакъта эдилер. Шахниязов оларны къапатаджакъ олды, бир къач кере сыйпады, козь къапакъларыны ашагъы басты. Амма козьлер текрар ачылдылар. Онынъ юзюни сыйпаган вакъытта Шахниязов манълайындаки терен кесикни сезди. Эр алда мевтанынъ башы олмасы керек олган ерге башыны, аякълары олмасы керек олган ерге аякъларыны, къалган къысымларыны исе бу экисининъ ортасына къойды, сонъра джаювны акъырын котерип, когертесининъ арт къапысы ачыкъ машина ичине къойдылар. Машина яваш-яваш кетти. Тарладаки къадынлар машина артындан дува окъуп къалдылар. Инсан баласы сонъки ёлгъа кеткенде адетте япылган ишни яптылар.

Ёлда Шахниязов Анурезовдан:

— Биз шимди къайда кетемиз?— деп сорады.

О индемени. Шахниязов суалини текрарлады.

— Манъа эписи бир,— деди Анурезов.

Шимди милиция идаресине баргъанда не файда? Эр алда машинаны о тарафкъа айдадылар. Машина милиция идареси азбарына келип кирди, араба къапыны къапаттылар. Бу ерде Шахниязов мевтанынъ устюни ачты ве оны текрар козьден кечирди. Башынынъ устюнде терен яра изи корюнип тура. Кескин шейнен башына ургъанлар. Башкъа ерлери хырпаланган, дерсинъ, оны къашкъыр ашагъан.

Шахниязовнынъ мийине «къашкъыр» деген фикир кельди. Оны къашкъыр ашагъан, амма ольген, я да яраланган сонъ. Башындаки бу терен кесик огден манълайынынъ ортасынадже, арттан исе энъсесине келе. Демек, арттан урулган... Худжур силянен ургъанлар, балта олса, о башнынъ бу къадар ерини къаплап оламаз, пычакъны суюкке бу къадар терен урмакъ акъылгъа ятмай. Эбет, дасткалла — дут тереклерининъ пычакъларыны кесювде къулла-нылган балтанен пычакънынъ арасындаки бир алет — онынънен урулган олмалы.

Милиция идаресининъ азбарында джесет бир кере даа козьден кечирильди ве акт язылды. Шахниязов джесетнинъ башындаки кесикни косътерип, акткъа «аселет ольдюрильген, сонъра гедже оны къашкъыр ашагъан» деп язылмасыны талап этти. Ойле де язып, эписи имзаладылар. Анурезов бир сёз демейип акткъа имза чекти. Шимди о неге олса имза чекмеге разы эди.

— Марат, энди не япайкы?— деп сорады ондан Шахниязов.— Оны бугуньден кьалдырмакь олмаз.

— Манъа эписи бир, бильгенинъизни япынъ,— деди Анурезов льякьаид давушнен.

Джесетни ерге теслим этмек керек эди. Вакъыт уйледен авды, кунь кызыдырып башлады. Кефинлик ичюн тюкяндан басма кетирдилер. Шахниязовны Хатидженинъ ачыкь козьлери раатсызлай эди. О Хатидженинъ бетине бир аз сув текти, сылакь марлянен юзюни сильди, бундан сонъ козьлерини кьапатты, янашада булунган милиционер бир парча марлянен мерхумнынъ козьлерини багълады. Марля астында онынъ козьлери ачыкь олып-олмагъаны белли дегиль эди. Бундан сонъ джесетнинъ бутюн кысымларыны марлягъа сарды ве кене шу джаювнынъ устуне кьойып мезарлыкькьа алып кеттилер. Мезарлыкьта милиционерлер чукьур кьаздылар. Шахниязов ве дигер милиционерлер бильген дуваларыны окьудылар. Кунеш уфукькьа янтайып башлагъан бир вакъытта Хатиджени мезаргъа кьойдылар. Чукьур ичине дуп-дуп этип тюшеяткьан топракь сеси Шахниязовнынъ юрегинде акс-сада бермекте эди. Ниает, дукюльди эксильди. Чукьур топракькьа толды. Шахниязов обачыкьнынъ башы бетке бир таячыкьны сокьып кьойды.

Иш биткен сонъ адамлар яваш-яваш дагьылдылар. Мезарлыкь узерине кьаранлыкьнынъ кьара пердеси энип башлады. Мезар башында Матнияз Шахниязов янъгьыз кьалды. Эндиден сонъ Хатидже ёкь, онъа кимсе назик ве янъгьыравукь давушнен «Матнияз агъа» демез ве о озь адынынъ бу кьадар дюльбер экенини ис этмез. Аджеба, адам ольген сонъ эр шей битеми? Ондан тек хатире кьаламы? Я эвля? Шахниязов бирден Меметни хатырлады. Мемет эндиден сонъ толусынен онынъ имаесинде оладжакь. Онынъ бир шейден замет чекмейип осьмеси ичюн Матнияз эр шейни япар. Шимди буны Хатиджеге айтыр, барсын, раат ятсын. Тири экенде баласы ичюн откьа-сувгъа кирди, энди раат олсун.

О Хатидженинъ кьабири башына тиз чёкип, акьырын давушнен дува окьуды. Дува биткен сонъ дос-догьру Хатиджеге мураджаат этти: «Мени багьышла, Хатидже,— деди.— Сени сакьлап оламадым, гьафлет кьалдым. Амма балаларымыз акькьы, емин этип айтам, сенинъ олюминънинъ тафсилятыны ачыкьлар ве сенинъ башынъны еген махлюкьны мытлакьа тапарым. О махлюкь сенден сонъ чокь яшамаз. Баланъ ичюн раатсыз олма, эндиден сонъ о меним балам олур, меним кьызымнен берабер осер, алла омюрлерини берсе, буюген сонъ оларны эвлендиририм. О маальде бизим умумий торунымыз олур, сеннен биз кьан кьардаш олурмыз. Биринджи кьыз торунымызнынъ адыны Хатидже кьоярмыз, сенинъ шерефинъе, биринджи огьлан торунымызнынъ адыны Муслим кьоярмыз, сенинъ акьайынъ шерефине. Сен эвлядынъда, торунларынъда яшарсынъ. Эгер Муслим келип чыкьса, мен баланъны онъа теслим этерим, амма эписи бир озюмден узакькьа ёлламам... Биз, шимдилик, Меметке бир шей айтмамыз. Текяран буюсин, сонъ айтырмыз. Мен озюм санъа келип турарым. Айды, багьышла, мен кетейим».

Шахниязов артына бакьа-бакьа мезарлыкь ичинден чыкьты. Ёлгъа чыкькьан сонъ кене бакьты. Мезарлыкь ичи зифт кьаранлыкь эди. Кьаранлыкьта бир шей кьыбырдагъандай олды. Шахниязов сескенди, Хатидженинъ мезары янына чапып кельди. Этрафкьа бакьынды. Кимсе ёкь. Ёкьса, Хатидженинъ руху мезардан чыкьып, манъа бакьамы экен? Ойле олса яхшы, демек о меним сёзлеримни эшитти.

Шахниязов яваш-яваш юрип, кене ёлгъа чыкьты ве ёл четиндеки терекке багьлы атыны чезеяткьан вакъытта мезарлыкь ичинден «кьырс» эткен давуш эшитильди. Дерсинъ, кимдир кьуругъан пытакь устуне басты. Шахниязов сескенип о тарафкьа бакьты. Бир шей корьмеди. Сес бир даа текрарланмады. О атына минген сонъ мезарлыкь огюнден бир кьач кере кечти, амма бир шей дуймады. Ат бир кьач кере кескин фышкьырды. Языкь ки, атнен мезарлыкь ичине кирмек мумкюн дегиль, акс алда, анда бирев, я да бир шей бар олса, ат дерьал дуяр эди. Шахниязов яваш-яваш эвге кьайтты. Ёл бою юрегинде бир фикир: «Артынъа кьайт! Шимди барсанъ, мезарлыкьта бир шей корерсинъ!»— дей эди. Шахниязов огге кетти.

Гевар ве кьартий даа юкьламайлар. Эвде кьомшу кьадынлар да бар экен.

Бугуны фаджианы бутюн кой биле. Азбарда оджакъ асылган, балабан къазанда бир шейлер къайнай. Шахниязов пек ёргун эди. Ичери кирген сонъ, къадынларнен селямлашып, дивар джагъасындаки миндер устуне отурды.

— Балалар юкълаймы?— деп сорады апайындан.

— Юкълайлар,— деди Гевар ве агълап йиберди.

— Не олган я о заваллыгъа?— деп сорады къадынларнынъ бири.— Бирев ольдюргенми, ёкса...

— Не олганы шимди белли дегиль,— деди Шахниязов.— Милиция тефтишлейджек. Амма вуджуды парча-кесек эди. Шимдилик огълуна бир шей айтмайыкъ. Бала пек зайыф ве пек яш. Сонъ айтырмыз.

Эр кес сусты. Шахниязов отургъан еринде къангып кетти.

— Сиз тыныыз,— дедилер къадынлар.— Биз саба келирмиз.

Къадынлар кеткен сонъ, Гевар тешек къойды.

— Мен балаларнынъ янына барып ятайым,— деди къартый ве яваш еринден туруп, сессиз адымларнен чыкып кетти.

— Айды, биз де ятайыкъ,— деди Шахниязов апайына.— Къалган ишлерни саба этермиз.

— Ярын дува япармыз,— деди Гевар.

— Эбет, япмакъ керек, кърымлылар да мусульманлар.

Шахниязов раатсыз юкълады. Тюшюнде Хатиджени коръди. Хатидже онъа бакъып куле ве: «Эгер манъа ярдым керек олса, сизни чагъырырым»,— дей, сонъра юзю бирден денъише, фиغان къопарып къычыра.

Экинжи куню Топтал коюнынъ къадынлары ве къартийлери реиснинъ эвине топландылар. Шахниязов ве бир къач къарт азбардаки агъач кровать устуне отурдылар. Чырайы ап-акъ Мемет Шахниязовнынъ янына келип:

— Эмдже, анам къачан келеджек?— деп сорады.

— Шахниязов абдырады. Къартлар ах чектилер.

— Ананъ бир ишнен узакъкъа кеткен, огълум, тезден келеджек,— деди реис.

— Ярын келеджекми?

— Э, ярын келеджек.

— Яхшы, мен агъламам, анам тез келир,— деди бала.

Уйледен сонъ колхоз идаресининъ секретары Халильджан деде кельди. Тарла ишлери башланганда Халильджан деде идареде екяне векиль олып къала, реиснинъ къабинетинде отура. Телефон чалынса, лакъырды эте, мусafir кельсе къаршылап ала, умумен, колхозгъа бутюн янъылыкълар бу къарттан кечип келе. Шимди онынъ корюнишинден муим бир хабер баргъа ошай. Халильджан деде агъач кроватта отургъанларнен бирер-бирер селямлашып чыкты, сонъра озю де отуруп, дува окъуды. Амин этильген сонъ, Шахниязов онынъ эеджанлы юзюне бакъып:

— Тынчлыкъмы, Халильджан ата?— деди.

— Тынчлыкъ, огълум, акъикый тынчлыкъ,— деди къарт денъишкен сеснен.— Гъалебе! Дженк биткен.

Адамлар енгиль кокюс кечиререк: «Я раббим, шукюр!»— дедилер. Дженкнинъ битювинен багълы ишлер акъкында бираз лакъырды эттилер.

— Бугунъ акъшам идареде топлашув кечирирмиз,— деди Шахниязов Халильджан дедеге бакъып.— Хабер этинъ, саат секизге эр кес топлансын. Тарлагъа хаберджи ёлланъ. Адамлар эртедже къайтсынлар.

Халильджан деде кене бир кере дува окъуп еринден турды ве къартларгъа хас олмаган чабик адымларнен чыкып кетти.

«Эй, эгер Хатидже сагъ олган олса, бу хабер шимди бир байрам олур эди. Иште, дженазеде байрам», деп тюшюнди Шахниязов.

Хатидженинъ едиси кечкен сонъ, Шахниязов район меркезине барды, андаки ишлери биткен сонъ, Анурезовнынъ идаресине кирди. Яры къаранлыкъ одада, буюк стол башында отургъан азгын ве къап-къара адам Марат Анурезов экенине ишанмакъ къыйын эди. Шахниязовнынъ селямына джевап оларакъ о башыны саллады, элинен дивангъа ишмар этти.

— Марат, мен сизнен лакъырды этмек истейим,— деди Шахниязов.

— Буюрынъ, мен динълейим,— деди Анурезов.

— Хатидже Алиева узун айлар девамында сизге къатнады, районгъа

боштан-бош келип-кетип юрьсе, лаф оладжагыны анълап, биз оны почтаджы яптыкъ.

— Почтаджы япувны сизге мен озюм айткъан эдим,— деди Анурезов.

— Э, сиз озюньиз айттынъыз, биз де ойле яптыкъ. Дейджегим, Алиеваны сиз эр кестен яхшы билесинъиз.

— Бельки.

— Айтынъ, онынъ душманлары бар эдими? Оны ким бойле джанаварджа ольдюре биле? Бельки, бу сизинъ бераберликте япаяткъан ишинъизнен багылдыр?

— Ёкъ, о ишнен багылы ола бильмез... Амма ватандашлары онъа терс бакъа эдилер. Комендант режимини бозгъан бир сыра кърымлылар къапатылды. Эбет, къанун муджиби, сонъундан эшиткениме коре, олар буны Хатиджеден коре экенлер. Мен бойле алны сездим ве элимден кельгенине коре, огюни алмагъа арекет эттим.

— Буны мен де эшиттим, амма, эр алда, оны ким ольдюре биле?

— Мен де бу акъта тюшюнем. Хатидженинъ мына санъа деген душманы ёкъ эди, шай, иште, умумен.

— Сизге онынъ устюнден шикъет эткенлер олдымы?

— Олды,— деди Анурезов къуру давушнен. Суаль-джеваплар онынъ зытына токъунып башлагъаны корюне эди.— Шикъет эткенлер эмиш-демишлерге эсасланалар. Мен оларны тез къандырдым, яни шубелери эсассыз олгъанына ишандырдым. Амма оларнынъ ичинде бойле шей япа биледжеги олмаса керек. Иште, къадынлар, къартлар.

— Сизинъ бир де-бир кимседен шубенъиз бармы?— деп сорады Шахниязов Анурезовнынъ козьлерине тик бакъып.

— Ёкъ, шубем ёкъ. Меним шубем къашкъырдан.

— Къашкъыр адамнынъ башына пычакънен уралмаз. Буны сиз анълайсынъыз.

— Эбет, ким бильсин, бельки башта бирев яралагъандыр, гедже исе къан къокъусына тугъайдан къашкъырлар кельгендир... Лякин ким?

— Сизинъ акъылынъызгъа бир кимсе кельмейми?

— Ёкъ, бир кимсе.

— Ойле исе мен бир адамдан шубеленем.

— Къана, айтынъ, кимден?— Анурезов отургъан еринде бир къыбырдап алды, чырайы даа пек къарарды, козьлерининъ астындан Шахниязовны сюзди.

— Оны сиз ольдюрдинъиз!— деди кескин давушнен Шахниязов.— Сен ольдюрдинъ!

Анурезов къатып къалды, сонъра кулюмсиреди, даа сонъ шакъылдап кульди. Бу кулюкю Шахниязовнынъ зытына токъунды.

— Кулесинъ э!— деп къычырды о гъадапнен.— Бу сенинъ агълайджагыньдан дялялет. Сен онынъле мында эр кунъ не ишнен мешгъуль ола эдинъ?

— Бу сизинъ ишинъиз дегиль, Матнияз Шахниязов аркъадаш. Бу — укуметнинъ иши! Мен исе сизге табий дегилим. Сизинъ огюньизде эсабат бермеге борджлу да дегилим. Къарарыны къачырманъыз, кендинъизге зор олур. Менимнен шакъа этмек олмаз.

— Мен сени озъ къолларымнен богъып ольдюририм, нишарет Анурезов!— деп окюрди Шахниязов ве еринден атылып турды.— Сен къайдан чыкътынъ, къайдан кельдинъ, озюнь кимсинъ, насыл ишнен огърашасынъ?!

Бу сёзлерни айтаракъ, Шахниязов дешетли тавурнен Анурезовнынъ янына кельди. Комендант озюни сыкъмады. Отургъан еринден къыбырдамады биле. Шахниязов сёзюнде девам этти:

— Алиеванынъ эвине бармагъаныны эшиткенде дивар кесильдинъиз, чапп-чапкъаладынъыз! Демек, бойле бир шейден сизинъ хаберинъиз бар эди. Онынъ джесетини корьгенде исе текмилъ кендинъизни гъайып эттинъиз... Сенинъ киби иссиз-дуйгъусыз адам бир кърымтатарына ола не ичюн бу къадар орьселене?

— Еринъизге отурынъыз, реис аркъадаш,— деди комендант.

— Отурмам! Сен манъа эмир этме!

— Эмир дегиль, риджа. Эр алда отурынъыз.

— Мен Хатидженинъ мезарында емин эттим. Онынъ къятилини мытлакъ тапарым ве джезаларым, деп емин эттим.

— Хаберим бар,— деди комендант сакин давушнен.

— Насыл хаберинъ бар?

— Чюнки мен эписини эшиттим.

— Кимден?

— Сизинъ агъызынъыздан.

— Демек, гедже сиз мезарлыкъта эдинъиз? Мен кеткен сонъ анда къалдынъыз? Шаймы?

Комендант башыны саллады.

— Шу ердеки эшилген бир мезарнынъ ичине тюшип яттым. Билесинъизми, тири адам гедже мезар ичинде ятса, дюнья девириле экен. Бутюн шейлернинъ тюсю, ренки гъайып олып, тек оларнынъ маиети къала экен. Саф маиет!.. Бойлесини ич бир дигер ерде ис этип оламазсынъыз,— деди Анурезов.— Меним де Алиевагъа айтаджакъ сёзлерим бар эди, онынъ ичюн сизинъ кетменъизни беклеп яттым. Ниает, сиз кеттинъиз ве чылдыргъан киби бир даа чапып кельдинъиз. Мен анавы эшилген мезар ичине кендимни аттым. Мезар бир кереден батып кетти, лаат ачылып къалды... Эй, алла, мен озюмни ольдим белледим. Лаат ичиндеки суклер лав-лав яналар. Мен исе о ерден чыккып оламай ыдырынам. Бир кере тайгъанда аягъым лаатнинъ ичине кирип кетти, янаяткъан суклерден инъильтиге бенъзеген сес чыкты... Дейджегим, мен мезардан чыккъанда сиз энди кеткен эдинъиз. Туякъ сеслери узакътан эшитиле эди...

Шахниязов шашып къалды. Къаршысында отургъан шамек сыфатлы адам тамам шайтаннынъ озю эди.

— Сиз Алиевагъа не дединъиз?— деп сорады Шахниязов.

— Сизинъ айткъан лафларынъызны текрарлап отурмадым. Ондан афу истедим ве сизинъ фикирлеринъизге толусынен къолтутаджагъымны айттым.

— Не ичюн афу истединъиз?

— Комендатурагъа келип-кетювлер онъа зорлукълар догъурды. Бунынъ ичюн... Деми мен сизге авес эттим. Пек джесаретли ве гъадаплы эдинъиз. Валлаи, авес эттим. Самимий гъадап. Эгер мени богъгъан олсанъыз, инде-мез эдим.

Шахниязов онъа «форсаланма», «къопайма» дейджек эди, амма комендантнынъ джиддий тавурыны корип токътады. Бельки бу адам догъру айтадыр? О куню мезарлыкъ ичинде бир къара корьген эди де, демек бу экен.

— Яхшы, мен сизни богъмайым, амма къатильни тапмакъ керек,— деди Шахниязов.

— Манъа сен деп лаф эте билесинъиз,— деди Анурезов.— Мен буны атта бегенем. Чюнки сизден баягъы яшым. Шай олса керек.

— Яхшы, Марат, сен не тюшюнесинъ? Къатиль озю тапылыр деп беклеп отураджакъсынъмы?

— Ёкъ, беклемейим, сиз де беклеменъиз. Милиция тефтиш башлады, амма мен оларгъа бир дирем ишанмайым. Шимдиден: «Кърымлылар озьлери ольдюргенлер»,— деген къараргъа кельгенлер.

— Не ичюн?

— О кърымтатарларны манъа келип чакъа экен, бунынъ ичюн олар топланып, тена ерда тутып ольдюрген ве арыкъ ичине ташлагъанлар.

— Сиз бунъа ишанмайсынъыз, шаймы?

— Эбет, ишанмайым.

— Ойле исе милицияны янълыш ёлдан токътатмакъ керек.

— Олар энди бу фикирни орталыкъкъа дагъыткъанлар. Мен бугунъ саба эшиттим, ойле ола бильмей, дедим. Амма олар: «Бунынъ аксини исбатлайдыджи делиллеринъиз олса, язып беринъиз»,— дедилер. Мен оларгъа не язып берейим?

— Милициянынъ фикирини тасдыкълайдыджи делиллер бар экенми?

— Эмиш-демишлер, чешит ошеклер. Бир чокъ кърымларнен лакъырды эткенлер ве оларнынъ лафындан бойле хуляса чыккъаргъанлар.

— Айды, энди манъа кетмек керек,— деди Шахниязов.— Тыштан сеслер келе, демек, къабулынъызгъа адамлар кельгенлер, беклейлер. Эгер бир шей

белли олса, сиз манъа айтынъыз; эгер мен бир шей бильсем, сизге келип айтырым. Узурынъызгъа кельген къримлыларгъа Алиеванынъ бойле иште къабаатсыз экенини айтып анылатынъыз. Эр алда онынъ ады чыкъмасын.

— Айттым, олар манъа ишанмайлар, аксине, даа бетер шубеленелер.

— Догър, сыны айтаджакъ олсам, сизге ишанмакъ къолай дегиль, амма бу сефер мен ишандым.

— Бу къадарлыгына да тешеккур.

— Айды, сагълыкънен къалып турунъыз.

— Бир сание токътанъыз,— деди комендант.— Субет девамында о биринджи кере аякъкъа къалкъты. Къаранлыкъ кошедеки сейфнинъ къапагыны тасырдатып ачты ве андан бир десте акъча чыкъарды.

— Мадам ки, манъа ишандынъыз, бу акъчаны алмакъны ред этмезсинъиз деп тюшюнем,— деди Анурезов.

— Шаштынъызмы шу, бу не?

— Сизге дегиль, Хатидженинъ огълуна. О шимди сизинъ эвинъизде яшай. Акъчаны о балагъа масраф этерсинъиз.

— Бунынъ ичюн менде акъча етерлик.

— Билем, лякин бу Алиева Хатидженинъ акъкы. Бу — онынъ къазангъан парасы. Алынъ.

Шахниязов параны алды.

— Бу онынъ аладжагынынъ ярысы, къалгъаныны сонъ беририм.

— Мында къач кумюш?

— Бинъ кумюш.

— Яхшы, мен буны анама беририм. Джыйып къояр ве тек огълангъа масраф этер.

Матнияз Шахниязов эвге кельгенинен къаршысына Мемет чапып чыкъты.

— Эмдже, анам келеджекми?— деп сорады Мемет.

— Ананъ ярын келеджек огълум. Онынъ ишлери даа битмеген. Сен Айджамалнен ойнайсынъмы?

— Эбет.

— Сизлер агъа-къардашсынъыз. Айджамал сенинъ кадянъ. Оны севмек керексинъ. Эгер сёз тутмаса дарыл. Сен агъасынъ. Гевар тизенъ, къартананъ эвделерми?

— Эвделер.

— Айды, юрь эвге кирейик.

Шахниязов баланы анасы акъкъындаки фикирлерден алып къачты. Мемет озюнинъ кучюк эльчигини онынъ буюк авучы ичине ишанчнен къойды. Олар къолтутушып ичери кирдилер.

Тарла ишлерининъ къызгынлыгы Шахниязовны бир тамам къаплады. Саба кете, акъшам келе. Районгъа баргъан вакъытларында бир тосат коменданткъа кире ве кене озъ ишлерине кете. Хатидженинъ иши боюнджа бир тюрлю янъылыкъ ёкъ. Тефтиш битти. Тефтиш группасы: «Немселернен эмекдашлыкъ якъан къримтатарларнынъ базылары озъ къабаатларынынъ устю ачыладжагындан къоркъуп, Хатидже Алиеваны ольдюргенлер. Конкрет джи-наетчи белли дегиль»,— деген хуляса чыкъаргъан. Энъ фена ери шунда ки, бу фикир халкъ арасында джайрады. Энди буны токътатмакънынъ чареси ёкъ. Вакъыт кечтикче, лаф сёзлер эксильди. Вакъыт озюнинъ аявсыз пердесинен Хатидже Алиева фаджиясынынъ устюни яваш-яваш ортып башлады. Амма вакъыт Меметнинъ огюнде аджиз эди. Бала эр кунъ анасыны беклей, эр кунъ онынъ акъкъында сорай ве эр сефер онъа: «Ананъ ярын келеджек», дейлер. Мемет анасынынъ кельмеси ичюн агъламамакъ, сёз тутмакъ керек олгъаныны пек яхшы биле ве севимли аначыгынынъ тездже кельмеси ичюн бутюн кучюни къойып даяна, агъламай, беклей.

— Огъланнынъ чырайы къачыкъ корюне,— деди анасына Шахниязов бир кунъ саба.— Биревлер бир шей айтмадымы экен?

— Бутюн гедже юкъусында агълап чыкъа. Анасыны чагъыра. «Мен агъламайым да, сен не ичюн кельмейсинъ?» деп къычыра. Бала бичаре. О пек назик, эгер меселенинъ асылыны аныласа, алла сакъласын, бу баланы кимсе къуртарып оламаз. Мен къоркъам, сонъ аш-судан кесилир, хасталаныр.

— Эх, ана бир чаре этип шу тымарны сонъуна алып чыкъмакъ керек, сонъ эпимиз Хорезмге кетермиз, ана-топракъкъа.

— Эбет, балам, ана-юрт башкъа. Мен де яш дегилим, бир шей олса, не, мени мында къалдырып кетеджексинъизми?

— Ана, ойле сувукъ лафлар неге керек?

— Лафнынъ сувугъы-сыджагъы олмай, энди къач кунюм къалды, буны тек яраданнынъ озю биле. Сиз Геварнен тымарнынъ сонъуны бекленъиз. Мен исе балаларнен ёлгъа чыкъайым.

— Ана!

— Не ана, сой-сопым, агъа-къардашларым, баба эвим анда. Анда мен янъгъыз олмам. Агъамнынъ, къардашларымнынъ балалары да меним балам. Эвимизнинъ чырагъыны сёндирип, сенинъ лафынъа бакъып, бир бучукъ йылдан берли бу якъларда юрем. Етер. Бизлерни станциягъа алып чыкъсанъыз, о якъына озюмиз барып етермиз.

Къартийнынъ сёзю къатий эди. Шахниязов зорнен оны бир къач кунъге даа токътатты. Бу фикирге Гевар да къолтутты.

— Хорезмде де памукъ бар, анда да иш бар. Энди дженк битти. Адамлар дженктен къайталар. Сизни денъиштиреджек киши тапылыр,— деди Гевар.

Хорезмге къайтув ниети Шахниязовнынъ да юрегине ерлешип къалды. Бу колхознынъ сабыкъ реиси Маматкъул джебэден къайтып кельди. Бир эли ёкъ, амма кене реислик япа биле. Шахниязов бу акъта эвеля Маматкъулнынъ озюнен лакъырды этти. Маматкъул башта разы олмады. Сонъундан реиснинъ кетюв ниети джиддий экенини анълап: «Сиз партия райкомына айтып бакъынъыз, эгер анда разы олсалар, мен къаршы дегилим»,— деди.

Шахниязовны бу ерде туткъан бирден-бир иш — Хатидженинъ къатилини тапув эди. Оны тапмайып, кетип оламай. О кене комендантнынъ узурыва барды. Анурезовнынъ кабинетинде кърымтатарлар отура эдилер. Комендант къычыра-къычыра нелердир анълата. Шахниязовны корип: «Хош кельдинъиз, Шахниязов аркъадаш,— деди. Одада отургъанларгъа бакъып, сёзюни екюнледди:— Меселе бойле, анджакъ меним айткъаным киби. Башкъаларгъа да бойле анълатынъыз. Эндиден сонъ чешит эмиш-демишлер эшитсем, манъа джанынъыз агъырмасын!»

Адамлар кеткен сонъ комендантнен реис янъгъыз къалдылар.

— Бир шей белли олмадымы?— деп сорады Шахниязов.

— Ич бир шей. Бельки къатиль башкъа ерден кельгендир, яни башкъа райондан?

— Бельки, лякин къайдан кельген олса да, тапмакъ керек. Мен Хорезмге къайтмакъ истейим. Амма къатильни тапмайып, кетип оламайым,— деди Шахниязов.

— Кетесинъизми?

— Эбет, эбет, къайтамыз. Эвде ойле къараргъа кельдик. Эвельки реис Маматкъул джебэден къайтып кельди, бир къолу олмаса да реислик япа биле. Озю разы. Райкомда айтсам, ёкъ демезлер, деп акъылыма келе. Амма бу ишни битирмегендже бир якъкъа кетип оламайым.

— Я, Хатидженинъ огълуны не япаджакъсынъыз?

— Табий ки, озюмизнен алып кетеджекмиз.

— Манъа къалдырынъ. Мен огъул этип алырым. Бабасы кельгендай олса, онъа бериirim.

— Бу арткъач лаф,— деди Шахниязов.— Мен о баланы догъмуш бабасындан гъайры кимсеге бермем, кимсеге!

— Яхшы, эбет, бермейджегинъизге акъылым ете эди. Эр алда, иште, сорадым. Кетеджек вакъытынъыз, демек, белли дегиль.

— Бу, анавы ишнинъ кетишатына багълы.

— Сизинъ янынъызда киши денъише,— деди Анурезов.

— Насыл денъише?— деп сорады Шахниязов.

— Насыл дейим, яни озъ асылына къайтмагъа тырыша.

— Анъламадым.

— Инсан табияты белли бир шараитнинъ, муитнинъ тесири алтында шекиллене. Онынъ асылы, яни илькинги девири башкъа тюрлю ола. Шу башкъа тюрлю алына къайтаджагъы келе.

Эр анги табиятнынъ озъ фельсефеси бар, деп тюшюнди Шахниязов. Гитлер еудийлерни кыргъанда, биревлер онъа тешеккур айта экенлер. Иште, бу да озюнинъ писликлерине насылдыр фельсефе уйдураджакъ ола.

— Эгер сиз къайтмакъ истеген о асыл, яни башлангъыч керчектен де пак олса, мен бундан мемнюним,— деди Шахниязов.

— Сизинъ табиятынъызда эки къапа-къаршы шей — къабалыкъ ве догърулыкъ уйгъунлаша. Оларны бирлештирмек мумкюн дегиль, амма сизде бир-лешелер,— деди Анурезов.

— Бильмейим, бильмейим,— деп кокюс кечирди Шахниязов.— Эр алда кишининъ насыл якъаны дегиль, не якъаны муим.

Шахниязов акъшам устю комендантнынъ одасындан чыкъты. Куннинъ сыджагъы къайткъан. Чайхане этрафына сув сепильген, анда къартлар чай ичип отуралар. Гъулам-Къадыр ата исе эп пите сата. Шахниязов онынъ янына барды. Къарт оны корип сорады.

— Реис къардашым, чокъ худжур ишлер олгъан, анавы кърим къадын ольген, айткъанларына коре, къримлылар озълери ольдюрген эмишлер. Бу догърумы?

— Догъру дегиль,— деди Шахниязов ве къартнынъ миндерчигининъ бир кошесине отурды. Къарт деръал онъа бир пияла кок чай узатты, сепетнинъ кошесине бир пите догърады. Шахниязов кок чайны уртлап тюшюнджеге далды. Хатидженинъ о куню Топтал ёлуна бурулгъаныны корьген бирден-бир адам Гъулам-Къадыр ата.

— Ата, шу куню сиз Хатидженинъ Топтал ёлуна бурулгъаныны корьдинъиз я?— деп сорады Шахниязов.

— Эбет, ачыкъ корьдим.

— Сонъ даа не корьдинъиз? Бельки о ёлдан бирев кельгендир, бельки даа бирев о якъкъа кеткендир?

— Ёкъ, артыкъ кимсени эслемедим. Керчек, анавы алыш-веришчи къадын эпгий вакъыттан сонъ о тарафкъа аянлап кетти.

— Шай дегенинъиз не?

— Яни пек тез юрип кетти, затен о даима ойле юре.

— Къайсы алыш-веришчи къадын?

— Э, чокъусы о мында базарда огъраша, аламы-сатамы, алла бильсин.

— Корюнишини тасвирлеп оласынъызмы?

— О къадында корюниш ёкъ. Бугъагъа ошап юре, тос-томалакъ, къапкъара бир къадын. Э, мында оны эр кес биле.

— О къадыннынъ къолунда бир шей бар эдими?

— Къолунда бир шей ёкъ эди, амма къолтугъы астында кърмызы басмагъа сарувлы бир шей кыыстырувлы эди.

Шахниязов суаллерини девам этти. Энъ муими шимди йипнинъ уджуны къачырмамакъ.

— О шей индже эдими, къалын эдими?

— Индже, амма узунджа. Чюнки къолтугъына кыысып кете, о шейнинъ, яни басмагъа сарувлы шейнинъ бир уджу артындан корюнип тура эди.

Шахниязов къарткъа энъ муим суальни берди.

— Ата, басмагъа сарувлы шу шейни дасткалла зан этмек мумкюнми? Къарт тюшюнджеге далды.

— Эбет, дасткалла чешит тюрлю ола, бизим районнынъ усталары оны узунджа ве кенишче япалар. Эбет, дасткалла деп де зан этмек мумкюн.

— Ата, мен ярын саба келирим. Берабер базаргъа кирермиз. О къадын бар олса, манъа оны узакътан косътерирсинъиз, шимди бу лафны кимсеге айтманъыз.

— Яхшы, яхшы,— деди къарт.— Ярын келинъ, мен мында олурым, о да мында олур.

Шахниязов ашыкъа эди. Хорезмге къайтув фикири энди ниетке, макъсадкъа чевирильди ве оны ашыкътырып башлады. Эвдекилер исе яваш-яваш джыйшыналар. Экинджи куню саба о районгъа кельди. Чайхане янында аттан тюшти, атыны терекке багълады. Къартнынъ сепети эвельки еринде турса да, озю корюнмей эди. Шахниязов чайхане кроватинынъ ёлгъа энъ якъын союна отурды. Бираздан Гъулам-Къадыр ата пейда олды.

— Э, кърдашым, пек эрте кельгенсинъиз де!

— Селям алейкум ата,— Шахниязов къртнен кърлутушып селямлашты.

— Алейкум селям,— деди кърт.— Мен шимди базаргъа кирип чыкътым, анавы даа корюнмей, раат олунъ, бираздан корюнир.

Чай ташыгъан бала Шахниязовнынъ огюне бир чайник чай ве эки пияла кетирип кърды. Олар чай ичип, лакърды этип отурдылар. Экиси де бир шей акъкъында тюрюне, амма башкър шейлер акъкъында къронушалар. Питеге муштерилер кельгенини корип, кърт еринден турды.

— Сиз отура беринъиз, корюнген киби олса, мен хабер этерим,— деди.

Арадан бир саат кърдар вакът кечкен сонъ, кърт бакът кельмек ичюн базаргъа кетти ве бираздан эеджанлы алда кърйтты. Шахниязовнынъ янына келип:

— Юрюнъ, о кельген,— деп фысылдады.

Олар сес-солукъсыз базаргъа кеттилер. Чайханенен базарнынъ арасы олса-олса юз адым. Базарда тиджарет кърызгын эди. Алып-сатарлар базаргъа кельген махсулатны котересине аладжакъ олып шаматанен базарлыкъ этелер. Чанкильдеген кърдын сеси бутюн сеслерни бастыра.

— Шу да урюк олдымы, ярысы чюрюген, ярысы къртып къралгъан. Сен буны не, тазе мейва деп сатаджакъ оласынъмы? Зеэрнинъ тамам озю. Эй, худа, бу адамлар башкъраларны ахмакъ беллейлерми шу?!

Шахниязов сес саибини ниает коръди. Ири кевдели, кениш юзьлю, кърара кърдын даа янъычыкъ базаргъа кельген адамларнынъ сатаджакъ шейлерини бакъа, токътатай багъыра, акъретлей, быланчыкъ козьлери чукърларыннан атылып чыкътмакъ истеген киби фырланалар. Сърленгенде кърдыннынъ салынып тургъан герданы о якъкъа-бу якъкъа чайкърала, дерсинъ, сеси агъызындан дегиль, шу гердан торбасы ичинден чыкър.

— Мына шу багърывукъ кърдын,— деп фысылдады Гърлам-Кърдыр ата.

Шахниязов яваштан башыны саллады. Олар базардан чыкъраяткъанда кърт кене фысылдады.

— Кърдашым, эгер мумкюн олса, меним айткъанымны айтмасанъыз яхшы олур эди, эгер мумкюн олмаса, эбет, айтмакъ мумкюн. Иште, озюнъиз бакъынъ...

— Яхшы,— деди Шахниязов,— мен кимсеге айтмам, сиз де айтманъыз. Анълаштыкъмы?

— Анълаштыкъ,— деди кърт.

Шахниязов комендантынъ одасына кирди. Анурезов янъы ишке кельген экен. Селямдан сонъ Шахниязов:

— Марат, менимнен юрюнъ,— деди.

— Бир шей олдымы?— деп сорады Анурезов.

— Ёлда анълатырым, юрюнъ.

Ёлгър чыкъркъан сонъ Шахниязов коменданткър меселени анълатты.

— Шимди мен сизге бир кърдынны косъртерим. О кърдын шу куню Хатидженинъ артындан кеткен. Кърлутугъында кърмызы басмагър сарувлы бир шей бар экен. Коръген адамнынъ айткъанына коре, о шейни дасткалла зан этмек мумкюн экен. Сиз шу кърдыннынъ кимлигини, Алиевагър алякърасыны, шу куню не ичюн Топтал бетке кеткенини, умумен, эр шейни бильмек керексинъиз. Марат, мени анъладынъизмы?

— Анъладым. Я кърдын кърйда?

— Шимди косъртерим.

Олар базар мейданына кельдилер. Бираздан Шахниязов семиз кърдынны коръди. О бештахта артында бир чувал киби олып тура, огюнде исе бир оба урюк, бир оба алма ве даа башкър шейлер.

— Анавы семиз кърдынны коресинъизми?

— Кърйсы, ешилъ антерли кърдыннымы?

— Э, ана шу, мында семиз кърдын бир дане, ана, нелердир айтып шаматалай...

— Бумы?

— Шу! О агър энди сизге багълы. Затен, сиз оны таныйсынъизмы?

Анурезовнынъ чърйы бир кереден когерди, дудакърлары титреди.

— Мен оны танымаз эдим, амма о меним кърдыным. Лячаре, таныйым.

Анурезовнынъ вазиети энди Шахниязовгъа кечти.

— Сизинъ къадынынъыз? О базарда алыш-вериш япамы?

— Алла бильсин не япкъаныны. Бир такъым сой-сопы бар, бойле доландырыджылыкънен оларны кечиндире. Мен онынъ базаргъа къатнагъаныны бильсем де, тап бу къадарлыкъ олгъаныны бильмей эдим.

Олар сес-солукъсыз базардан чыкътылар.

— Матнияз, айткъанларынынъызны бир даа текрарланъыз,— деди комендант.

Шахниязов Гъулам-Къадыр атадан эшиткенлерини ашыкъмайып текрарлады.

— Буны ким корьген?

— Манъа айткъан адам, мумкюн олса, онынъ адыны айтмамамны риджа этти.

— Манъа айтмакъ мумкюн,— деди комендант. Сеси кескин эди.— Мен сизинъ сёзлеринъизге ишанам, амма кучюк бир суалим бар. Бельки бу муимдир?

— Яхшы, амма о адамнынъ ады шимдилик сыр тутулмакъ керек.

— Бу акъта сёз ола бильмез.

Шахниязов комендантны чайханеге алып кельди ве озю деми отургъан ерге отуртты. Сонъ Гъулам-Къадыр атанынъ янына келип, онъа меселени анълатты. Гъулам-Къадыр ата меселеге спецкомендант къарышкъаныны анълап шашмалады.

— Къоркъманъ, о къадын комендантнынъ къарысы экен,— деди Шахниязов.

— Ие! Мен айса, озь аягъымнен барып, къапкъаннынъ тамам агъызына киргеним де! Эх, бир шей корьмейип отура берсем олмаз эдими?

Шахниязов о къадыннынъ комендантнынъ къарысы экенини айтып янълыш япкъаныны анълады.

— Ата, сиз манъа ишанынъыз. Сизге бир шей олмаз. Мен бунъа емин эте билем.

Гъулам-Къадыр атанен реис комендантнынъ янына келип отурдылар. Марат Анурезов сёз башлады.

— Ата, сиз шу куню Марьямнынъ анавы кърым къадыннынъ артындан кеткенини ве анджакъ Топтал ёлуна бурулгъаныны корьгенсинъиз.

— Корьдим, огълум, не япайым, корьдим.

— Къолтугъында къырмызы басмагъа сарувлы бир шей бар экен, буны дасткалла зан этмек мумкюн дегенсинъиз.

— Дедим, иште, энди не япайым?

— Энди айтынъ, эгер о дасткалла олса, сапы огде эдими, артта эдими?

— Сапы огде олмалы, чюнки арттан корюнген къысымынынъ устюнден салынып тургъан къырмызы басма индже эди.

— Эгер о шей дасткалла олса, уджу артта олса, оны, яни уджуны къайтыкъ деп зан этмек мумкюнми?

— Анджакъ, басманынъ салынып турувы бундан делялет эди. Эгер уджу къайтыкъ олмаса, о салынып дегиль де тюртип турар эди.

— Энди сизге сонъки суаль,— деди Анурезов. О гъает акъырын даушнен сёзлерни дане-дана этип сёйлене.— Къырмызы басманынъ устюнде насылдыр орьнеклер, я да нокъталар корюнмедими?

— Я безя, я да сары нокъталары бар эди гъалиба, нокъут киби олса керек, амма басма озю къырмызы эди.

Комендант тюшонджеге далды. Чайханеджи бала чай кетирди, къарт барып сепетинден эки пите кетирди, табакъ устюне догърап къойды. Чай ичкен, къапынгъан олдылар, комендант бир шейге токъунмады. Онынъ хаяллары башкъа якъта эди. Эппий вакъыттан сонъ о бирден джанланды.

— Ата, бу ишни бугунъ битирмек керек,— деди.— Мен шимди келирим, сиз бу ерде отурып турунъыз.

Комендант къайтып кельгенде онынъ къолтугъында къырмызы басмагъа сарувлы узун шей бар эди. Буны корип, Гъулам-Къадыр атанынъ чырайы тюрленди.

— Бумы?— деп сорады комендант.

— Тыпкы онынъ озю,— деди къарт ве деръал дува окъуды.

Комендант къырмызы басмагъа оравлы шейни къолтугъына къысып, чайхане огюнде о якъкъа-бу якъкъа юрьди.

Къартнынъ айрети кеттикче артты.

— Шу шейнинъ тамам озю,— деп фысылдады.

Сонъра комендант оларнынъ янына келип, басманы кровать устуне къойды. Онынъ ичинде узун ве уджу къайтыкъ дасткалла бар эди. Энди меселе аңлашылды. Бу алетни дикъкъатнен козьден кечирдилер. О гъает кескин ве баягъы агъыр эди.

— Огълум, энди не оладжакъ?— деп сорады коменданттан къарт.— Мен о къадыннан къоркъам, меним яш торунларым бар.

— Сизден бир риджа ата: бугунъки лакъырдыны ич вакъыт, ич кимсеге сейлеменъиз. Сиз де Матнияз. Ата, сиз бир шей коръмединыяз, бир шей айтмадыныяз, аңлаштыкъмы? Энди барып пителеринъизни сата беринъиз,— деди комендант.— Къарт кеткен сонъ реиске чевирильди.— Сиз де, Матнияз, койге къайтынъыз, ярын саба манъа бир корюнурсинъиз.

— Бу насыл шей, сиз не япмакъ истейсинъиз?

— Меним вакъытым кельди.— Комендант ачувнен кульди.— Бу тек меним ишим.

— Я меним бу ишке алякъам ёкъмы?— деди Шахниязов.

— Ёкъ,— деди Анурезов.

— Не ичюн?

— Чюнки, Матнияз, сизинъ къорантанъыз, эки баланъыз, къарт ананъыз бар.

— Я сизинъ?

— Меним кимсем ёкъ... энди кимсем ёкъ,— деп кокюс кечирди Анурезов.

Шахниязов онынъ бунен не демек истегенини сорап етиштирмеди. Комендант ашыкъып еринден турды, дасткалланы басма ичине сарды ве къолтугъына къысып кетти.

Шахниязов койге къайтты.

Шу куню Марат Анурезов эвине кеч къайтты. Акъшамлыкъ емектен сонъ, ятакъ одасына кирип, баягъы вакъыткъадже юкълагъан киши олып ятты. Яры геджеде оданынъ дигер кошесинде балабан пуф ястыкъкъа башыны къойып, юкълап яткъан къадынынъ тюртип уянтты.

— Марьям, айтчы, сен не ичюн кърым къадынны ольдюрдинъ?— деди акъырын, лякин кескин давушнен.

Марьям еринден тураджакъ эди, оны кокюсинден басып кене яткъызды.

— Ята бер, мен шу къадынны не ичюн ольдюрсенинъни бильмек истейим.

— Оны озюнинъкилер ольдюргенлер. Башкъаларны чакъкъаны ичюн. Эр кес шай дей.

Марат сары бенекли къырмызы басмагъа сарувлы дасткалланы элине алды. Ашыкъмайып ачты ве дешетли силяны онъа косътерди.

— Эгер керчегини айтмасанъ, мен буны прокуроргъа беририм, анда къан излери бар. Инсан къанынынъ излери.

— Из-миз ёкъ,— деди Марьям,— мен оны сабуннен ювдым ве ер чапаладым, из къалмады.

— Яхшы, демек, япкъанынъны бойнунъа аласынъ, амма не ичюн бойле яптынъ?

— Сен онынънен яшай эдинъ, мен билем, къач кере козеттим, арт къапыны озь анахтарынен ачып кире эди, о кирген сонъ огъ къапы да ичтен къапатыла. Мен къач кере козеттим, эр вакъыт бойле ола эди, сен шу ороспунен яшай эдинъ, манъа исе айланып биле бакъмай эдинъ...

Къадын агълады. Бу вакъытта Марат онынъ башы астындаки ястыкъны шиддетнен чекип алды, онынъ юзуне къойды ве эки тизинен ястыкънынъ эки якъына кучлю басты. Къадын джан аляметинен чапаланды, богъукъ сеслер чыкъарды ве ахыр-сонъу тынып къалды. Бундан сонъ да Марат ястыкъкъа басып тура берди. Арадан бир саат къадар вакъыт кечти. Маратнынъ вуджуды терден шыр-сув олды. Ода ичи пек тынчыкъ эди. О ястыкъны къарысынынъ юзюнден алды. О къыбырдамай эди. Бир-эки тюртип бакъты. Джан алямети

сезмеген сонъ, оны тѣшekten чекип тюшюрди ве тѣшек-ястыкъны звинъ дамына алып чыкъты. Сонъра къарысынынъ джеседини омузына урып, яваш-яваш мердивенден котерильди. Дамда къарысыны тѣшек устуне яткъызды, башына пуф ястыгыны къойды, бираз тюшюнген сонъ, тѣшекни сюрѣп дамнынъ четине алып кельди. Тѣшекнинъ бир уджундан котерген эди, джесет ашагы тайып кетти. Дамнынъ артында, къомшу азбардан «дамп» эткен сес эшитильди. Марат ястыкъны да о якъкъа котерип атты, тѣшекни исе дамдан ашагы саркъытып къойды. Бундан сонъ ашагы тюшюп кийинди ве яваш эвден чыкъып кетти. Балабан ёлга чыкъкъан сонъ адымларыны сыкълаштырды. О район меркезинен Топтал кою арасындаки мезарлыккъа кете эди.

Саба Марат Анурезовнынъ иш куню адеттеки киби башланды. Имза чекмеге кельген кърымтатарларына имза журналыны берди, бир де-бир якъкъа кетмек ичюн рухсет сорап кельгенлерге бутюн къайдеси боюнджа рухсетнаме язып берди. Бугунъ онынъ узурна кирген адамлар ишлерини деръал битирип къайталар. Бир маальде мыйкълы милиционер чапып кельди. Оада адамлар олувына бакъмадан ичери сюрип кирди ве эеджанлы давушнен:

— Марат агъа, къадынынъыз дамдан йыкъылып ольген, шимди бизге хабер эттилер. Милиция нарядыны ве «аджеле ярдым» машинасыны ёлладыкъ. Сизни тез кельсин, дедилер.

Марат Анурезов бу хаберден шашып къалды. Милиционерге бакъып: — Не дединъиз? — деп къычырды.

Милиционер текрар анълатты.

— Марьям апа дамдан къомшунунъ азбарына йыкъылган, айткъанларына коре, ольген эмиш.

Марат Анурезов эеджаннен еринден атылып турды, милиционерге бакъып:

— Сиз бошсынъыз, — деди. Одасындаки адамларны ашыкътырды. — Къана, тез олунъ, эшиттинъиз де, анда бахтсызлыкъ юзь берген, манъа кетмек керек. Имзалайджакълар тездже имзаларынъызны чекинъиз. Рухсетнаме истегенлер олса, тез айтсын...

Марат Анурезов кабинетинден чыкъып, ойле бир шиддетнен чапты ки, адамлар шашып къалдылар. О башта чайхана огюнден чапып кечти, сонъра базар ичинден кечти, озь сокъагына якъынлагъанда къаршыдан келеяткъан бир топ къартны о якъкъа-бу якъкъа уйтештирип чапты, онынъ бурулмагъа вакъыты ёкъ эди. Арбий кишининъ бойле суръатле чапып келеяткъаныны корьген адамлар четке чекилип, ёл бердилер. Онынъ азбар къапысы янындаки адамлар чекильмеген олсалар, оларны уйтеп, йыкъып кечер эди. Анурезов омюринде бойле шиддетли чапмаган олса керек. Адамлар онъа анълавнен, дуйгъуашлыкънен бакътылар: «Шакъамы я, эрифнинъ апайы дамдан йыкъылып ольген! Бизим дамлардан нидже адамлар йыкъыла, амма ольмейлер, бу исе ольген. Эбет, истер-истемез чапарсынъ. Иште, эджель...»

Шахниззов комендатура къапавлы олгъаныны бильген сонъ, атыны талдагъа багълады, шу ердеки скемлеге отурды.

— Матнияз агъа, сиз комендантны беклейсинъизми? — деп сорады янашасындан кечип кетейткъан милиционер.

— Э, оны беклейим, — деди Шахниззов.

— О звине кетти, апайы ольген, шимди эшитип, звине чапып кетти.

— Апайына не олган?

— Гедже дамда юкълай экен, юкъу ичинде ашагы тайып кеткен, башынен пек яман урулган ве бир даа озуне кельмейип ольген.

— Эй, алла, биревнинъ олюмине къуванмакъ олурмы? Амма Шахниззовнынъ къуванчы ичине сыгъмай эди. О еринден турып, дос-догъру район партия комитетине барды, анда Хорезмге къайтмакъ ниети олгъаныны, къарт анасы пек яман инатлангъаныны, эски реис ишни къабул этип алмагъа разы экенини ве даа чокъ шейлерни айтты, анълатты ве шу куню иштен бошады. Район меркезинде энди япаджакъ ишлери къалмады. Анурезовны корьмек истемей. Шу титис адам шу белялы кечмишнинъ ичине батып кетсин. Келеджекте онынъ кереги олмаз. Хорезмде комендантлар ёкъ.

Акъшам устю Шахниззов районнен эсабыны битирди, энди о реис дегиль, энди о ёлджу. Чайхана янындан кечип кетейткъанда пите сатып отурган

Гулам-Къадыр атаны корьди. Бу алидженап къартнен сагълыкълашмайып кетювни къолайсыз санып, онынъ янына кельгенде аттан тюшти.

— Селям алейкум ата!— деп селямлашты.

— Алейкум селям, огълум,— деди къарт ве фысылдап сёзюнде девам этти.— Анавы комендант Маратнынъ апайы ольген дейлер, керчекми шу?

— Керчек, ата, керчек. Гедже дамда, тазе авада ята экен, юкью серсем-лигинен баш ашагъы юварланып кеткен ве шунинънен джан теслим эткен.

— Э, алла рахмет эйлесин.

Шахниязов рамет кетирмеди.

— Ата, мен бу ерлерден кетем,— деди.

— Къаякъкъа, огълум?

— Озь юртума, Хорезм диярына кетем.

— Эбет, юрт адамны чеке. Эр ким озь юртунда яшамакъ истей.— Къарт кене фысылтыгъа кечти.— Я, анавы, раметли кърым къадыннынъ огълучыгъыны да алып кетесинъизми?

— Эбет, оны да алып кетемиз,— деди Шахниязов.

— Яхшы, огълум, яхшы. Эйилик яп да, деньизге ташла, дегенлер, балыкъ бильмесе, халыкъ билер. Эбет, сабий анасыны кимсин насыл арзлайдыр. Аятта ананынъ ери башкъаджа. Амма огълум, мен сизе ишанам, шу сабий оксюзни йнджытманъыз.

— Эбет, ата, эбет.

— Не вакъыт кетесинъиз?

— Ярын ишлерни теслим этем, о бириси кунь саба ёлгъа чыкъамыз. Къарт бирден абдырады. Буюк бир сырны айтаяткъандай кене фысылдап лакъырды этти.

— Реис огълум, къалдырынъ шу балачыкъны манъа, ялварам. Даима озюмнен берабер алып юерим. Къарны токъ, усть-башы текмиль олур. Мадам ки, талий анасыны мында алып къалды, о да мында къалсын.

— Ёкъ, ата, анасыннен бир кере лакъырды эткенде, «манъа бир шей олса, огълум сизде къалсын», деген эди,— деди Шахниязов.

— А-а, ойле олса, эбет. Заваллы къадын, бельки, бир шейлер дуйсунгандыр?

— Бельки.

Гулам-Къадыр ата ве Шахниязов къучакълашып сагълыкълаштылар. Шахниязов аткъа минген сонъ, къарт сепет ичиндеки пителерни басмасы такъымынен котерип алды ве Шахниязовгъа узатты.

— Алынъ, огълум.

— Сиз не япасынъыз, ата?

— Алынъ, билесинъиз де, мен буны сизге бермейим. О балачыкъ меним пителеримни севип ашай эди. Хорезм якъын ер дегиль. Ёлда ашайт керек олур.

Шахниязов алидженап къарткъа тешекюр айтып, бир богъча питени алды ве атны айдаштырды. Мезарлыкъ янына еткенде кунь баткъан, орталыкъ къаранлыкъ эди. Шахниязов аттан тюшти, богъчаны эгерге илип къойды, атны дут терегине багълады ве яваш-яваш юрип, мезарлыкъ ичине кирди. Хатидженинъ мезары янында тазе обачыкъ корип шашты. Демек, онынъ джелляды да бу ерге келип чыкъкъан, олар энди ян-янаша яталар. Энди бунынъ эмиети ёкъ. О Хатидженинъ мезары башына тиз чёкип отурды ве фысылдап дува окъуды, сонъра онынъ озюне мураджаат этти: «Хатиджехан, мына коресинъиз, сизинъ къатилиньиз джезаланды. Энди меним бу якъларда ишим битти. Хорезмге къайтамыз. Мемет ичюн ич раатсыз олманъыз. О даима бизимнен олур. Оны мен озюме огълул этип алырым. Бабасы тапылса, тек онъа берирум, башкъа кимсеге бермем. Айды, эльвида Хатиджехан, биз даа корюширмиз. Мезарынъыздан топракъ алмайым. Шимдилик бунынъ кереги ёкъ, тынч ятынъыз, къардашым, бу дюньянынъ къайдыны бу дюньяда къалгъанлар чексин».

Шахниязов мезарлыкътан чыккып атына минеяткъанда, ат бирден фышкырды. Шахниязов элесленип мезарлыкъ бетке бакъты. Тааджип. О якъта недир къыбырдагъан киби олды. Амма о, кечкен сефер якъаны киби, чапып кетмеди. Мезарлыкъ бетке бир даа бакъмады да. Койге догъру кетти.

Эвдекилер кетеджеклерини эшитип къувандылар. Ёлгъа азырлыкъ ишлери яры геджегедже девам этти. Саба эр кес софра башына отуруп, Шахниязов

кетирген пителернен чай ичи́лер. Балаларнынъ пиялаларына бирер кесек шекер къойылды.

— Эмдже, анам не вакъыт келеджек?— деп сорады Мемет джиддий даушнен.

— Ананъ, огълум, Хорезмге келеджек. Биз эпимиз ярын о якъкъа кетемиз, ананъ да Хорезмге келеджек экен.

Мемет бир шей анъламаса да, башкъа суаль бермеди. Чюнки чокъ сорава да сёз тутмаюв ола биле. Ярын олар Хорезмге кетелер, анасы да о якъкъа келеджек. Мемет бунъа инанды, сабыр этмеге къарар берди.

Балалар турып кеткен сонъ, къартый акъырын даушнен:

— О гедже юкъусында эп агълай, къычыра, анасыны чагъыра, амма кунъдзлери ич агъламай,— деди.

— Анасы ойле алыштыргъан,— деди Гевар.

— Заваллы бала, онынъ агълавыны динълесем, юрегим яна.

— Зарар ёкъ, Хорезмге баргъан сонъ, оны озъ огълумыз, деп айтырмыз.

— Насыл, огълумыз?— деди Гевар.

— Мендже, шай этейик, чюнки кърымлылар айда бир кереме, эки кереме, коменданткъа барып имза этелер. Оларнынъ эписи спецкомендантнынъ эсабында тура, онынъ изини олмадан кърымлыларнынъ бир койден башкъасына бармагъа, яни яшагъан ерлеринден беш километрден зияде узакълашмагъа акълары ёкъ экен. Мемет буюген сонъ, онынъ кърымлы олгъаныны билъселер, сонъ оны да бойле чекиштирселер не олур?..

— Яхшы,— деди Гевар.— Мен эгиз догъурдым. Бири Айджамал, бири Мухаммед. Эр кеске шай дермиз.

— Я, Айджамал ондан бир яш къадар кичкене де?— деди къартый.

— Э, ана, къыз балалар даима кичкене корюнелер. Асылында, экиси де бирдай.

— Шай олса, шай олсун. Оны эр кеске анълатып отургъандан коре, бир сёзнен айта къоярмыз.

— Я, онъа янъы метрика алмакъ керек де?— деди Гевар.

Шахниязов тюшюнджеге далды. Эбет, метрика керек, амма мындан метрика сораса сыр ачыладжакъ.

— Хорезмге баргъан сонъ экисине де янъыдан метрика алырмыз,— деди Шахниязов.

Бу фикирге эр кес къошулды. Субетке къартый екюн чекти.

— Мухаммеднинъ метрикасыны, анасынынъ документлерини ве ондан къалгъан шейлерни сакълап къоймакъ керекмиз. Буюген сонъ эр шейни озюне бермек ве эр шейни ачыкъ анълатмакъ керек олур.

Шахниязовгъа колхоз ишлерини звельки реис Маматкъулгъа теслим этмек ичюн ярым кунъ керек олды. Куннинъ экинджи ярысы сагълыкълашувгъа кетти. Оларнынъ кетеджеклерини эшитип, къолум-къомшу келип башлады. Адамлар Меметнинъ де бу аиленен кететкъаныны билъген сонъ, ёллукъ дее пите, мейва, пенир, я да дигер шейлер кетирдилер. Акъшам Шахниязов Таштемир аканынъ эвине барды. Къарт хаста ята экен. Онъа Хорезмге къайта-яткъанларыны, Меметни де озълеринен алып кететкъанларыны айтты.

— Хатиджехан акъайым джебзде, дей эди. О киши къыдырып кельсе, не япармыз?— деп сорады къарт.

— О киши къыдырып кельсе, бизим адресимизни берирсинъиз. Мына бу къагъыткъа адресимизни яздым: Хорезм, Хазарасп районы. Шахниязовларны анда эр кес биле.

— Баланы бельки бизде къалдырырсынъыз?— деди къарт.— Бабасы сагъл олса, башта мында келир.

— Ёкъ,— деди Шахниязов.— Мында кельсе, бизим якъкъа ёлларсынъыз.

— Огъурлы ёллар сизге,— деди Таштемир ака,— шу сабийни бакъымынъызгъа алып, чокъ алидженап иш яптынъыз, къардашым.

Ханифа хала, Таджибай ве Ширман Шахниязовнынъ эвине келип, Меметнен айрыджа сагълыкълаштылар.

Олар бу эвде ве бу якъта сонъки гедже къонмакъталар. Ярындан башлап мында корип-кечиргенлери кечмишке дёнеджек. Ярын саба нурлы ве эсрарлы

Хорезм юртуна догъру кетеджеклер. Догъмуш Хорезм узакътан турып оларны кендине чагъырмакъта.

— Демек, саба танъда ёлгъа!— деди Шахниязов.— Шимди исе, айдынъыз, ятайыкъ.

— Саба ола, хайыр ола,— деди къартий ве эллерини джайып дува окъуды.

Мемет раатсыз фикирлер ичинде къалды. «Хорезм насыл ер экен? Онынъ анасы о ерге келеджек экен, демек о Хорезмни биле. Бельки бу Кърымдыр? Озьбеклер Кърымгъа Хорезм дейдилер? Ярын о ерге барсалар, Мемет онынъ Кърым экенини таныса, «Бу Кърым! Бу бизим Кърым!» деп къычырыр. Эр кес шашып къалыр: «Бакъсанъыз, бу бала Кърымны таныды, биз исе оны танывмаз беллей эдик»,— дер. Матнияз эмдже, Гевар енге, бита, атта Айджамал биле кърымтатар тилинде лакъырды этелер. Демек, олар кърымтатарлары, тек олар Ялта тарафынданлар, бизлер исе чель тарафтан, Къарджав коюнденмиз».

Мемет бир тынышта бу къадар шей кешф этти. Озюнинъ кешфиятына озю севинди. Кърымны тасавур эткенинен козь огюне уджсыз-буджакъсыз ешил чель, чельде чапкъалап юрьген къоянлар кельди. «Мен оларны озь эвимизге алып барырым,— деп тюшюнди Мемет.— Анам бизлерни корип къуваныр, «машалла, огълум, балабан акъай олгъансынъ», дер, битам исе... эбет, о да анда...» Мемет анасыны ве битасыны хатырлагъанда, дуйгъулар ташкынындан тап юреги байылды.

Мемет татлы тюшлернен юкьугъа кетер экен, анасы киби, «саба ола, хайыр ола», деп фысылдады.

Саба балалар уянгъанда, азбарда эки копчекли араба тура, онынъ устюне эвдеки шейлерни юклей эдилер.

— Ана, балалар да турдылар, айдынъыз, бир чай ичип алайыкъ,— деди Шахниязов шень даушнен.

Сабалыкъ чайны азбарда, юзюм асмалары тюбюндеки агъач кроватта отурып ичтилер. Энди адет олып къалгъаны киби, балаларнынъ пиялаларына бирер кесек шекер къойылды.

— Яхшы этип ашанъыз, ёлда къарнынъыз ачар,— деди къартий.

Эр шей юкленип биткен сонъ, кене кровать устюне отурдылар. Къартий дува окъуды, эписи «Амин!» дедилер ве ерлеринден турдылар. Гевар, къартий ве балалар азбар огюндеки ёлда тургъан экинджи арабагъа миндилер. Янъы реис Маматкъул агъа Шахниязовны зорлап озь атына минсетти.

— Йигитлер къайткъанда араба артына тиркеп къайтырлар, мининъиз,— деди.

Бойледже, арабалар кочти. Энь артта Шахниязов ат устюнде келе. Ёлда расткельген адамлар кетиджилернен теменна иле сагълыкълашалар. Тарлада памукъ джыаяткъан къадынлар ёл четине чапып кельди ве сагълыкълашаракъ, огъурлы ёллар истедилер. Тарлалар биткен сонъ, Шахниязов огге чыкъты, биринджи арабанынъ айдауджысы янына барып:

— Эски ёлдан кетейик, район меркези ичинден кечсек, сагълыкълашувларгъа чокъ вакъыт кетер, бизлер исе поездгъа кечике билемиз,— деди. Йигит башыны саллады.

Мезарлыкъ янындан кечейткъанда Шахниязов не къадар о тарафкъа бакъмамагъа тырышса да, бакъты. Энь четтеки эки къабирнинъ биринде аджайип инсан, мераметли ана ятмакъта. «О бир муджизе эди,— деп тюшюнди Шахниязов.— Бизлер о муджизени анъламадыкъ. О гъает назик ве сезгир инсан эди... бизлер исе онынъ башына дасткалланен урдыкъ. Энди о эбедитте, бизлер исе онынъ огюнде эбедий борджлумыз».

Уйлеге якъын станциягъа етип кельдилер. Йигитлер шейлерни тюшюрди, атларны тувардылар. Шахниязов барып эр кеске билет алып кельди. Поезднинъ кельмесине даа эки саат къадар вакъыт бар эди. Шахниязов арабаджы йигитлерни артларына къайтараджакъ олды. Олар разы олмадылар. «Сизни поездгъа минсеткен сонъ къайтырмыз», дедилер. Вокзал бинасы янындаки ашханеге барып ашадылар. Мемет вокзалны таныды. Олар Кърымдан кельгенде бу вокзалгъа тюшкен ве бир къач кунъ мында яшагъан эдилер. Мына шимди кене мындан поездгъа минеджек ве артларына къайтаджакълар. Анда

оларны анасы, битасы беклей, бельки бабасы да дженктен къайтып кельгендир?

Бала бири-биринден татлы хаяллар ичинде эди. Ниает, поезд кельди. Арабаджы йигитлернинъ ярдымынен шейлерни вагонгъа тез юкледилер. Поезд еринден тепренди. Вокзал бинасы яваш-яваш арткъа кечти. Бу вагон оларны бу якъкъа алып кельген вагонгъа ошамай, мында сетлер бар, адамлар отура, яталар. Олар да озь сетлерини таптылар. Бойле вагон ичинде кетмек меракълы ве зевкълы эди. Вагон копчеклери хош тасырдайлар. Эгер Мемет йырламагъа бильген олса, шимди йырлар эди. Онынъ янында отургъан Айджамал «Читтигуль» деген йырны йырлап башлады. Мемет бу йырны эвель де бир къач керё эшиткен эди, базы сёзлерини бильсе де шимди йыргъа къошулмады. Айджамал йырлап-йырлап ойнады. Сонъра акъшам олды, чыракълар янды. Олар вагон ичинде бираз чапкъалап ойнадылар. Сонъра сетлернинъ бири устуне миндер тёшеди ве оларны яткъыздылар.

Поезд эп кете. Пенджере артында манзаралар денъише, гедже ола, кунъ-дюз ола, адамлар мине-тюшелер, амма олар эп кетелер. Бир кунъ саба Матнияз эмдже балаларны уянтты.

— Мухаммед, Айджамал, турунъыз, биз тюшеджекмиз,— деди.

Балалар деръал турдылар. Пенджере артында къаранлыкъ олса да, танъ ачылгъаны сезилип тура. Олар бутюн шейлерни багълады, джыйшындылар. Поезд токътагъанда насылдыр адамлар оларнынъ шейлерини тюшюрмеге ярдым эттилер. Мемет озь богъчасыны озю котерип тюшти. Гевар тизе:

— Аферин, огълум,— деди.

Ерге тюшкен сонъ шейлерни бир четке обалап къойдылар. Матнияз агъа бир якъкъа ашыкъып кетти ве эпгий вакъыттан сонъ кене шойле ашыкъып кельди. Кельгенинен:

— Таптым, къана юклеик,— деди.

Олар шейлерини арабагъа юкледилер. Айджамалней Меметни де арабагъа минсеттилер. Буюклер джаяв кеттилер. Арабада Мемет Айджамалгъа озюни раатсызлагъан суальни берди.

— Бу ер Кърыммы?— деп сорады о умятнен.

— Ёкъ, бу ер Кърым дегиль, Хорезм,— деди Айджамал.— Мен мында догъгъан экеним, бабам да, анам да, битам да мында догъгъанлар. Биз озюмизнинъ юртумышгъа къайтып кельдик. Бу ер энди сенинъ де юртунъ олур.

— Я, Кърым къайда?

— Кърымны бильмейим, бельки о да якъын бир ердедир. Бабамдан сорармыз, о биле. Сен къоркъма, Кърым мында, якъын бир ерде олмакъ керек,— деди Айджамал.

Мемет индемени. Демек, олар кельген ер Кърым дегиль, амма о бу якъларда бир ерде олмакъ керек. Эгер Къурман станциясына барып чыкъсалар, Мемет оны таныр эди. Бельки, анасы кельген сонъ берабер барырлар? О маальде даа яхшы олур.

Олар кенъ азбарлы балабан эвге ерлештилер. Бу Шахниязовнынъ баба эви эди. Азбардаки юксек асмаларда чешит юзюмлер къарарып, сарарып туралар. Ойнамагъа мейдан кенъ, амма Меметнинъ юреги сыкъыла. Анасы тезден кельсе эди, онъа айтаджакъ чокъ лафлары бар. Гедже экиси къучакълашып ятар ве Мемет эпписини айтыр эди. Эписини, тек о тездже кельсин.

Мемет анасынынъ тездже кельмеси ичюн не япмакъ керек олгъаныны яхшы биле. Онынъ ичюн де ич агъламай. Затен, о энди козьаш ве сес чыкъармайып ичинден агъламагъа алышты. Онынъ козьашлары ичине кете ве даима богъазыны якъып кечелер. Амма даянмакъ керек. Олар Хорезмге кельдилер. Кърым исе бу ерден якъын олмалы. Бельки джаяв бармакъ мумкюндир?

Матнияз Шахниязов Хорезмге кельген сонъ да колхоз реиси олды, Гевар тизе исе багъчада мураббие олып чалыша. Балалар багъчагъа онынънен берабер кетип-келелер. Хорезмдилер анасына апа дейлер. Айджамал апа деген ичюн Мемет де Гевар тизеге апа деп башлады. Бойледже, олар эгиз олдылар. Шахниязов оларгъа янъыдан метрика алды. Бу метрика боюнджа Мемет Мухаммед Шахниязов олды, онынъ догъгъан йылы да бир яш кучюк косьтерильди. Эвде, багъчада онъа эр кес Мухаммед дей, кет-кете бунъа онынъ озю де алышты. Затен, Мухаммед Меметнинъ толу шекильде айтылгъаны экен.

Буны онъа Матнияз эмдже анълатты. Матнияз эмдже Мухаммедке эр шейни анълата, амма анасынынъ не вакъыт келеджегини ачыкъ анълатып оламай. Башталары «Ананъ ярын келеджек»,— дей эди. Энди исе «Ананъ муим бир ишнен узакъ ерге кеткен, анда ишлери биткен сонъ, келеджек экен»,— деп башлады. Мемет анасы акъкъында аз лаф этсе де, оны бир заман унутмай. Кимерде, кимсе корьмегенде, озюнинъ богъчасыны ача, андан анасынынъ фуфайкасыны чыкъарып бакъа, сыйпай, къокълай. Фуфайканынъ якъасындан хусусан кучлю къокъу келе, Мемет бу къокъуны таный, юрекни байылтыджы ана къокъусыны тоя-тоя къокълай, ичинден агълай, анасына айтаджакъ лафларыны айта, сонъ кене онынъ фуфайкасыны ерине къоя, богъчаны багълай. Онынъ бойле арекетлерини биринджи олып къартый дуйды.

— Эвде кимсе олмагъанда Мухаммед анасындан къалгъан шейлерни къучакълап агълай, амма бизге дуйдурмай,— деди къартый огълуна.— Шу богъчаны джыйып къоймакъ керек. Буюген сонъ берирмиз, шимди баланынъ ярасыны тазерте бермесин.

— Богъчаны сораса не дермиз?

— Мендже о богъчаны онынъ козю огюнде шифоньернинъ тѣпесиндеки рафына алып къоймакъ керек. Озю корьсин.

Шойле эттилер. Мемет айретленди, амма бир шей айтмады. Онынъ шакъынлыгъыны дуйып, къартый озю анълатты.

— Бу богъча ерде турса, оны сычанлар кемирлер, мында сычанлар чапкъалап юрелер,— деди о.— Тѣпеге алып къояйкъ, керек олса, айтырсынъ, мен озюм алып беририм.

Бунунънен анасындан къалгъан шейлер джыйылды. Мемет оларны арзласа да, ич бир вакъыт алып бермелерини риджа этмеді. Кимерде шкафнынъ энъ тѣпедіеки рафына асретликнен бакъа, анасынынъ тосю олмуш ешилъ фуфайканынъ анда экенини юректен сезе, онынъ догъмуш къокъусыны ис эте эди.

Мемет ве Айджамал мектепке барып башладылар. Мектеп эвлерине якъын, эквелешип бара, эквелешип окъуй ве берабер къайталар. Эвде де берабер отурып дерс азырлайлар. Матнияз агъа ве Гевар апа олардан мемнюнлер.

Йыллар къа яваш, къа тез кечтилер. Меметнинъ аятына янъы тюшюнджелер келип къошулды. О чокъ китап окъуй, музыканы пек севе, йырлай. Матнияз агъа онъа Ургенчтен рубаб кетирди, сонъундан музыка мектебине де яздырды. Буны корип, Айджамал да музыка мектебине язылды. Олар энди берабер музыка огрене, берабер йырлайлар. Мемет Хорезм халкъ тюркюлерини эски хафизлерге сшатып йырлай ве бунъа оджалары пек тааджиплене эдилер. Онынъ кучлю кокрек сеси мураккеп макъамлы халкъ йырларыны сербест йырламагъа имкъан бере. Олар мектепте отъкерилген эглендже акъшамларында Айджамалнен берабер йырагъанда эр кес алгъышлай эди. Мемет йырагъанда озюни башкъаджа ис эте: дерсинъ, осе, юкселе, атта адамлар устюнде авелене. О бутюн айтылмайып къалгъан дертлерини йыр вастасынен айта. Хорезм халкъ йырлары исе монълы ве дертли эдилер. Мемет онынъ сѣзлерини озъ адындан айта. Затен, о эр анги йырны башта озюнинъки япа, къальбине синъдире ве сонъ йырлай. О бир йырны бир кунъде эки кере йырламай. Бу онъа бир кере айтылгъан сѣзни бир даа текрарламакъ киби олып дуюла, дерсинъ, йырнынъ сѣзлери къадирсизлене. Экинджи куню о йыр текрар догъа ве янъыдан янъгъырай.

Мемет единджи сыныфны битирген сонъ, музыка окъув юртуна кирди. Бу вакъытта о толусынен музыкагъа берильди. Айджамал медицина техникумында окъуй, эр кесни ве хусусан Меметни тедавийледжек олып тырыша. Насыл авада насыл урба киймек керек олгъаныны анълата. Ашны насыл ве не вакъыт пиширмек керек, ашмакъ керек, насыл ашлар файдалы, къаеринъ агъыргъанда насыл илядж ичмек керек ве иляхре — буларнынъ эписини Айджамал биле ве эвдекилерден озъ косътеришлерине бир минсиз риаат этмелерини талап эте.

— Сен йырагъанда пек къычырасынъ,— дей о Меметке.— Бакъ, сес перделеринъ узюле биле.

— Баш кутьме,— деди рубаб чалып отургъан Мемет.

— Елли авада бойнунъа шарф багълап, агъызынъны къапатып юрьмек керексинъ, чюнки сувукъланув анджакъ богъаздан башлана.

— Сен озюнь не вакъыт агъызынъны къапатып юрер экенсинъ?
— Мен йырламайым, манъа бир шей дегиль.
— Бутюн йырлагъан адамлар сенинъ киби олсалар, сонъ не олур?
— Сен тютюн ичесинъ, мен акама¹ айтырым,— деди Айджамал.
— Олмайджакъ шейни къайдан таптынъ, джарис къыз, мен олгъаны-оладжагъы бир кере ичип бакътым, насыл ола экен, дедим.

«Бу Айджамал эр шейни коре, керчектен де Матнияз акагъа айтса, пек чиркин олур, буны бир чаре этип ятыштырмалы»,— деп тюшюнди Мемет ве оны оплап башлады.

— Айджамал, истейсинъми бугунъ киногъа барайыкъ. «Чапаев» деген аджайип фильм кете.

— Мен оны чокътан бакътым,— деди Айджамал.

— Эх, бильсе эдинъ, о фильмде насыл муджизевий музыка янъгъырай! Бу музыка алтында тек огге кетмек ве тек гъалебе къазанмакъ мумкюн. Бойле музыка алтында эляк олмакъ исе юксек шереп!

— Ай, ай, бу кишим эляк олмакъ ичюн озюне келишликли музыка къыдыра,— деди Айджамал.

— Эх, Айджамал, о музыка чалынгъанда меним юрегим къылыфындан атылып чыкъмакъ истей. Чапаевнинъ янында мен де учам.

— Ойле исе барайыкъ, къоркъма, мен акама бир шей айтмам, амма бир даа сигар ичме. Бир даасыны багъышламам.

Олар о акъшам киногъа барды ве бутюн фильм девамында къыбырдамай отурдылар. Оларны сарып алгъан дженкявер аэнкли хош далгъаларнен берабер кеч олгъанда эвге къайттылар.

Мемет музыка окъув журтуны битирген сонъ клубда музыка тегерегининъ ребери олып чалыша башлады. Ишлери чокъ, шегиртлери чокъ. Бир кере оны тойгъа теклиф этилер. Мемет буны Матнияз акагъа айтты.

— Шегиртлеринънен берабер барып хызмет эт, халкъкъа хызмет этмек даима алидженап иштир,— деди Матнияз ака.

Мемет шу акъшам музыка тегерегининъ энъ истидатлы яшларынен бераберликте тойда булунды, яры геджегедже чалды, йырлады, ойнадылар. Меметнинъ шырныкълы сеси, самимий йырлары эр кесни мефтюн этти. Токътамай эльчирпмалар чалынды, алгъыш сёзлери айтылды. Эр кеснен бераберликте Меметнинъ йырджылыкъ санъатына Матнияз ака да шашып къалды. Бу акъшам Меметни йырджы оларакъ танытты. Бундан сонъ оны тойларгъа, джыйынларгъа, эглендже акъшамларына сыкъ-сыкъ чагъырып башладылар.

Мемет буюген сайын, онынъ ким экенини гизлемек къыйын олды. Олар Айджамалнен тамамиле башкъа-башкъа эдилер. Башта Матнияз агъа бу сырны озюнинъ якъынларына айтты. Энди буны сыр тутмагъа аджет къалмады, чюнки Хорезмде кърымтатарлар да, спецкомендантлар да ёкъ эди. Эр алда бир Меметке ола комендатура тешкиль этмезлер. Матнияз аканынъ сой-сопы Меметнинъ ана-бабасы башкъа экенини биле эди.

Арадан кечкен йыллар девамында Мемет анасыны унутмады. Анасы сагъ олгъан олса, мытлакъ келир эди. Демек, о сагъ дегиль. Озюнинъ бою этип башлагъан сонъ, шкафнынъ энъ усттеки рафындан озъ богъчасыны алып, анасындан къалгъан шейлерни бир къач кере козьден кечирди. Бу шейлернинъ арасында Меметнинъ озъ метрикасы да бар. Эски, ипраныкъ фуфайкадан кене анавы, юрекни байылтыджы догъмуш къокъу келе. Энъ агъыр йылларда, энъ сувукъ кунълерде анасы бу фуфайканы кие ве онынънен де ята эди. Мемет буны пек яхшы хатырлай. Мемет анасыны хатырлагъанда тюрлене, къайгъылы тюшюнджелерге дала. Не ичюн бу вакъыткъадже акъикъатны ондан сыр туттылар?

Бир акъшам, къоранта азалары топлангъанда, Матнияз агъа акъырын даушнен сёз башлады.

— Йыллар кечтилер. Сизлер буюдинъиз, бизлер исе къартайдыкъ. Энди сизлернен буюклер киби лаф этмек мумкюн. Мухаммед огълум, сен бу за-

¹ Бабама

мангъадже меним фамилиямны ташыдынъ, бизге огъул олып кельдинъ. Кене де эвладымызсынъ, амма санъа акъикъятны айтайыкъ.

Мемет озюнинъ ады-фамилиясыны, анасынынъ, бабасынынъ ады-фамилиясыны биле эди. Шимди буны айтып, лафны больмек истемеди. Матнияз агъа онынъ фикирлерини анълагъан киби:

— Сен озюнь де, Мухаммед, чокъ шейлерни хатырлайдырсынъ,— деди.— О узакъ ве дешетли йылларда, Топтал коюнде ананъ вефат этти. Биз буны сенден сыр туттыкъ. Энди буны яшырмакънынъ аджети ёкъ. Сен энди балабан йигитсинъ... Ананъ, раметли, почтаджи эди, райондан почта алып келеяткъан вакъытта ёл четине отургъан ве бир даа турмагъан. Оны экинджи куню шу койнинъ мезарына дефн эттик.

Мемет индемеди. Анасыны беклей-беклей озюни агъламамакъкъа о дедреджеде алыштырды ки, энди, умумен агълап оламай, агъламакъ онынъ ичюн мумкюн олмагъан бир шей эди. Шимди де, анасынынъ ольгени акъкъындаки хаберни биринджи кере эшиткенине бакъмайып, агъламады. Эбет, онынъ севимли анасы дюньяда ёкъ. Богъазында адджылыкъ ис этти, онынъ козь-яшлары ичине акъмакъта эдилер.

— Огълум,— деди Матнияз агъа,— мына сенинъ метриканъ, бусы исе ананънынъ метрикасы. Булар ананънынъ урбалары. Мына бу сенинъ бабанънынъ костюми. Буларны сен билесинъ. Мен ананънынъ мезары башында сени бабанъдан гъайры кимсеге бермейджегимни айтып емип эттим ве сёзюмде къатты турдым. Шимди сен он едини толдурдынъ ве он секизге кетесинъ. Энди озь адынъ, фамилиянъ, сой адынъ эсасында паспорт алмагъа акълысынъ... Мен демирёл идарелерине чокъ мектюллер яздым, эписине сенинъ бабанъ, машинист Муслим Алиев «бельгисиз гъайып олды» деген джеваплар кельди. Мына о джеваплар.

— Сен бизим баламызсынъ,— деди Гевар енге.— Бизлер Айджамал ве сен ичюн яшадыкъ. Бизден сонъ сизлер бизим нырагъымызны якъып отураджакъсынъыз. Сизлер берабер олсанъыз, биз раат олурмыз. Эндиден сонъ бизлер сизинъ бахтынъызгъа бакъып къуванаджакъмыз.

— Мухаммед, сен не ичюн меним фамилиямны денъиштирдинъиз, деп сорая билесинъ. Бизге къалса, биз бу ишни япмаз ве сенинъ ана-бабанъ башкъа олгъаныны сыр тутмаз эдик. Амма о йылларда кърымтатарларнынъ алы пек агъыр эди. Олар эр ай бир, я да эки кере комендант, кочюрийгенлер ичюн тезис этилген махсус комендант узурьна барып имза этмек керек эдилер, оларнынъ койден чыкъмагъа акълары ёкъ, мектепни битирген сонъ оларны окъувгъа алмай эдилер. Умумен, аятнынъ бутюн сааларында кърымтатарлар ичюн сынъырлавлар бар эди. Э, о йылларда заваллы кърымтатарларына башкъа тюрюк халкъ деп бакъыла эди. Биз бундан сакъындыкъ. Эгер бабанъ сизлерни къыдырып Топталгъа кельген олса, оны мытлакъ бу якъкъа ёллар эдилер. О келип чыкъмады.

— Мен анамнынъ мезарыны зиярет этмек истейим,— деди Мемет.

— Бу зияретке эпимиз берабер барырмыз,— деди Матнияз агъа.— Бизге де бармакъ керек. Сен машинаны ёлгъа азырла. Яваш-яваш кетермиз. Керексе, авушып айдармыз. Барып етермиз, иншалла.

Бир къач куньден сонъ бутюн къоранта машинагъа отурып Хорезмден Фергъанагъа ёл алды. Дюменде Мемет, онынъ янында Айджамал, артта Матнияз агъа ве Гевар енге. Эгер бу сеят кечмиш фаджиясына догърултылмагъан олса, йырлап-кулип кетмек мумкюн эди. Шимди машинада кимсе лаф этмей. Тек Айджамалнынъ «пек айдама шуны» деген сеси эшитиле.

Ёлда бир кере геджеледилер ве экинджи куню уйле авгъан сонъ Топтал ёлуна айландылар. Мемет бу ёлны бир кереден танымады. Асфальт тешельген кениш ёл, ёлнынъ эки тарафында сыра-сыра эвлер. Мезарлыкъ юксек диварнен къоралангъан, огюнде буюк къапы, къапы янына кельгенде:

— Бу ерде токътайыкъ,— деди Матнияз агъа.

Машинадан тюшип, яваш-яваш мезарлыкъ къапысындан кечтилер. Мезарлыкъ чокъ денъишмеген, тек кенишлеген. Матнияз агъа къапыдан кечкенинен Хатидженинъ мезарыны коръди ве онъа догърулды. Обачыкъ баягъы кучюклешкен, устюни от къаплагъан, мезарнынъ баш тарафында сельби тереге осе. «Аджеба, бу терекни ким отуртты экен?— деп тюшюнди Матнияз агъа

ве бирден Хатидже дефн этильген куню бельги оларакъ, бу ерге бир таякъ сокъуп къойгъаныны хатырлады.— Демек, таякъ тамыр аткъан, пекинген, терек олгъан. Бу, Хатидженинъ къанынен оськен терек». О яваш барып терекке токъунды. Терек бирден шувулдады. Бу шувултыда мазунлик аэнки бар эди. Эр кес къабир башында тиз чёкти. Башта Матнияз агъа, сонъра Гевар енге дува окъудылар. Терек талгъын-талгъын шувулдамакъта эди. Бундан сонъ къабир устюндеки отларны юлкъып, онынъ этрафыны темизледилер.

Матнияз агъа яваштан къарысына ве къызына фысылдады:

— Бизлер чыкъайыкъ, Мухаммед бир озю къалсын.

— Мухаммед, бизлер къапы огюнде булунырмыз,— деди Матнияз агъа.— Сен бир тыныш ананънынъ янында къал.

Мемет узун йыллардан сонъ биринджи кере анасынынъ янында, янчыгъында булунмакъта. Тарифке кельмез ве мисильсиз инсан кучючик оба-чыкъ астында сессиз ята. Мемет онынъ башы уджуна келип тиз чёкти. Вуджуды толкъунланды, сарсынды, богъазындан сес ерине богъукъ инъильтилер атылып чыкъты ве Мемет чокъ йыллар девамында биринджи кере сесини чыкъарып агълады, козьашлары янакъларындан ашагъы акътылар. Чокъ йыллар юрегинде тургъан къатты ве агъыр шей агълавгъа чевирилип, сонъсыз козьашларгъа дёнип, биринджи кере тышкъа чыкъмакъта. Ана тюсюне асретлик чеккен эвляднынъ фиғаны фелекке туташты. Мемет земин ве заманны унутты ве тек анасынен янъгъыз къалды. О, бу корюшювге догъру он беш йыл адымлады ве ниает етип кельди. Энди оны кимсе токътатып оламаз. Меметнинъ агълавы кеттикче юксельди.

— Бельки янына бармакъ керектир?— деп фысылдады Гевар енге.

— Ёкъ,— деди Матнияз агъа.— Бала он беш йыл девамында агъламады.— Энди юрегини бошатсын, кедер этмейик.

Къапы янында тургъан учь мераметли инсан Меметнен берабер агълады.

Мемет, дюньясыны унутып агълап тургъан вакъытта сырты негедир токъунды. Бу анасынынъ башы уджунда оськен сельби тереги эди. Ельнинъ шиддети алтында терек тепренди, онынъ япракълары бир кереден шувулдап башладылар. Мемет башыны котерип, терекке бакъты: онынъ гурь даллары саллана, кумюш ренкли йылтыравукъ япракълар исе бири-бирине урулып шувулты асыл эте, дерсинъ, япракълар титреп эльчырпалар. Бираздан о терекни унутты ве кене анасына къайтты. Къычырып агълаяткъан вакъытта терек даа кучлю шувулдады, япракълар раатсызлыкънен титредилер. Мемет агълавдан токътап, кене терекке бакъты. Онынъ шувултысы бир дередже эксильди. Мемет терекке бакъып къалды, сонъра яваш еринден турып, оны къучакълады: «Ана, сен мени эшитесинъми?»— деп фысылдады. Ельнинъ невбетий шиддети алтында терек бир шувулдап алды. Мемет терекни къучакълагъан алда йыкълды.

— Кирейик,— деди Матнияз агъа.

Олар ашыкъып мезарлыккъа кирди ве Меметни еринден турсаттылар. Козълери къып-къырмызы, усть-башы шыр-сув Мемет еринден тургъан сонъ да терекни йибермеди.

— Сенинъ бойле япкъанынъа ананъ ынджына,— деди Матнияз агъа.— О бунъа разы дегиль, сенинъ токътавсыз фиған чеккенинъни истемей. Олды. Айды, юрь кетейик, бугунъ Топталда къонармыз. Ярын даа келирмиз.

Матнияз агъа ве Айджамал оны эки якътан туттылар. Ёлгъа чыкъкъан сонъ Мемет мезарлыкъ бетке бакъты. Сельби теренден шувулдаяракъ, яваш-яваш салланмакъта эди.

Олар машинагъа миндилер. Дюмен башына Матнияз агъа отурды. Бираздан сонъ машина Топтал коюне барып кирди ве Маматкъул агъанынъ эви янында токътады.

Сач-сакъалы агъаргъан, вуджуды къамбурлашкъан, бир къолу ёкъ ихтияр адам оларгъа бакъып тургъан сонъ, зайыф давушнен:

— Бу сизлерсинъизми?— деди ве мусафирлерге догъру чапты. Матнияз агъанен къучакълашып селямлашты. Меметке бакъып, шашмалап къалды:— Хатидженинъ огълумы?

— Онынъ озю, Мухаммед,— деди Матнияз агъа.

Къарт тек элинен оны да къучакълады.

— Бу, эбет, Гевар, амма бу кызы ким?

— Бизим кызымыз Айджамал.

— Бакъ сен онъа, йыллар оларны не якъан! Бирини етишкен йигит, дигени исе дюльбер кызы якъан. Э, о йыллар бизге не якъаныны айтмайкы...

Маматкюл агъанынъ реисликтен бошагъанына учъ йыл олгъан, арадан кечкен йыллар девамьнда Топталгъа кимсе Хатидже Алиеваны, онынъ огъуны сорап кельмеген.

— Бир къач кере менден бу районда яшагъан кырымлылар сорадылар. Баланы сиз Хорезмге алып кеткенинъизни айттым, «эгер бирев кыдырып кельсе, айтынъыз, менимле корюшсин», дедим. Кимсе сорап кельмеди. Бир къач кере Анурезов деген арбий адам сорады. Эй, онынъ сорагъанына да энди он-он эки йыл олды.

— О шимди мындамы?— деп сорады Матнияз агъа.

— Ёкъ, чокътан гъайып олып кетти. Кыйда кеткенини де кимсе бильмей, кимсеге де бильмекнинъ кереги ёкъ,— Маматкюл агъа элини кескин саллады.

— Кырымлылар насыл яшайлар?

— Яхшы. Олар эсасен район меркезинде ве станцияда яшайлар, чокъусы истисалда чалышалар... Яшайышлары яхшы. Йигирминджи съезднинъ къарарындан сонъ пек чокъ шей беклеген эдилер, гъалиба, беклегенлери олмады.

— Бир кунъ ола олур, иншалла,— деди Матнияз агъа.— Бойле къалмасы мумкюн дегиль.

— Эбет, эбет,— деди Маматкюл агъа ве тек элинен юзюни сыйпады.

Экинджи куню Маматкюл агъанынъ эвинде дува япылды. Базардан балабан бир бугъа кетирип сойдылар. Бутюн койнинъ джемааты, дигер ерлерде яшагъан кырымтатарлар бу дувагъа кельдилер. Эр кес бундан он беш йыл эвель вефат эткен Хатидже Алиеваны анъды, онъа рамет кетирди, онынъ баласына сагълыкъ ве бахт истеди. Дувадан сонъ Мемет мезаргъа бармакъ истегенини айтты.

— Мен де сенинънен барырым,— деди Айджамал.

— Мен янъгъыз бармакъ истейим,— деди Мемет.

— Ёкъ, мен сени янъгъыз йибермем,— деп кестирди Айджамал.— Берабер барырмаз.

Олар мезарлыкъ къапысындан кечкенлери киби терек салланды, онынъ кумюш япракълары хафиф ёльде шувулдадылар. Терек де о якъкъа, де бу якъкъа саллана, япракълар хош сесле эп шувулдайлар.

— Анам бизге къувана,— деди Мемет.— Демек, бизим берабер кельгенимизни бегене.

Айджамал тааджипнен терекке бакъты. О эп енгильден саллана, япракълар исе бири-бирине урзулып эльчирпалар...

— Корьдинъми, анам бизлерни селямлай. Айды, биз де онъа селям берейик,— деди Мемет.

— Айды,— деди Айджамал.

— Сен де онъа анам деп мураджаат эт.

— Не ичюн?

— Не ичюн дегенинъ не? О бизим экимизнинъ де анамыз.

— Яхшы,— деп фысылдады Айджамал.

Мемет ве Айджамал эллерини кокюслерине кюйюп:

— Селям алейкум, ана,— дедилер.

Япракъларда бир керекден шувулты артты.

Олар кеч олгъанда Маматкюл агъанынъ эвине кельдилер. Чырайлары къачыкъ, озьлери сускъун олса да, юреклеринде енгиллик бар эди.

Экинджи куню танъда мусафирлер къайтмагъа азырландылар. Мемет Матнияз агъанынъ янына барып:

— Ака, мен Таштемир атанынъ эвине кирип чыкъмакъ истейим,— деди.

— Таштемир агъа аятта ёкъ, Ханифа хала да кечинген. Таджикибай Ташкентте окъуй экен, Ширмизан исе акъайгъа баргъан, башкъа ерде яшай экен. Сен бильген адамлардан шимди анда кимсе ёкъ,— деди Матнияз агъа.

— Шай исе де кирип чыкъмакъ истейим,— деди Мемет.

— Яхшы, айса барып кель.

— Мен де сеннен бараджагъым,— деди Айджамал.

Мемет онынъ берабер барувына къаршы дегиль, аксине къуванды.

Таштемир атанынъ азбарына киргенинен Меметни бир сувукълыкъ сарды. Кучючик азбарны от къаплагъан. Озьлери яшагъан эвчикке бакъты: гъает кучюк ве басыкъ эвчик, даа догърусы ахыр. Пенджереси ёкъ, ичи къаранлыкъ ве дым. Къапынынъ къашкъыр парлагъан ерине тахта мыкълагъанлар. Ода ичине кирди. Мына о оджакъ, бу оджакъта анасы тенеке чанакънен мамелек пишире эди. Бу ерде исе берабер ята эдилер.

О бирден эвлерине къашкъыр кельген геджени ачыкъ тасавур этти. Къарлы боран увулдай, къапы урула, онъа аркъасыны тиреп тургъан анасы эр урулудан сонъ атылып кете ве кене чапып келип къапыгъа сыртыны таяй. Ниает, о кычырып башлады...

— Мухаммед, санъа не олды?— деди Айджамал.

— Къашкъыр кельди, ялынлы къашкъыр, оны ким ёллады экен?— деп ынъранды Мемет.— Талий бу къадар шефкъатсызмы экен?

— Мухаммед, айды кетейик,— деди Айджамал.— Анда бизни беклейлер.

Олар яваш-яваш юрип кеттилер. Ёлджулар азбар къапы янында сагълыкъ-лашмакъта эдилер. Топталлылар дюльбер ве атик къыз Айджамалны, сабырлы ве салмакълы йигит Меметни пек бегендилер. Машина кочъти, Топтал кою яваш-яваш артта къалды. Ёлда тургъан джемаат машина артындан къол саллап, оларгъа огъурлы ёллар истеди. Машина мезарлыкъ янындан кечкенде Мемет машинаны токътатты. Айджамалгъа бакъып:

— Юрь, кирип чыкъайыкъ,— деди.

Олар акъырын адымларнен мезарлыкъ къапысындан кечтилер. Сельбининъ япракълары саба кунешининъ ильки нурларындан парылдап, бирдемликнен титреерек, шувулдадылар. Якъынджа баргъан сонъ Мемет сесини чыкъарып:

— Ана, биз кетемиз,— деди.— Мен даа келирим, сен раат ол. Биз, мына, Айджамалнен келирмиз. Бинъ къарувындан бирини къайтарып оламадым, мени багъышла.

Салкъын саба ели сельби даллары арасындан кечти, япракълар шень шувулдадылар. Мемет Айджамалнынъ элини тутаракъ, фысылдады:

— Ана, биз Айджамалнен аят къурмакъ истеймиз, сен разысынъмы?

Терек бир анъ салланды ве бир кереден ойле кучлю шувулдады ки, япракъларнынъ бири-бирине урулувындан патырды асыл олды. Олар эльту-тушкъан алда, артларынен юрип, къапыгъадже кельдилер. Къурама дагълары беттен эскен елнинъ шиддетти артты, терек исе япракъларындан инълегенге бенъзеген индже ве созукъ сеслер чыкъарып шувулдады. Олар машинагъа минеяткъанда да терекнинъ шувултысы эшитиле эди.

Мемет паспорт алды. Анда Шахниязов Мухаммед Матниязович деп язувлы эди.

— Огълум, паспортны не ичюн озъ метриканъ эсасында озъ фамилиянъа алмадынъ?— деп сорады Матнияз агъа.

— Бильмейим, иште, бойле яптым,— деди Мемет.

Асылында Мемет бу акъта чокъ тюшюнди. Озь фамилиясына паспорт алса, бу алидженап аилеге, бу къорантагъа нисбетен нанкъерлыкъ киби корюнди. Ондан гъайры, он беш йыл девамында Шахниязов оларакъ яшап, бир кереден деньиштирмек озюне де тик кельди, дерсинъ, фамилиясыны деньиштирсе, бу къоранта ичюн ят олып къаладжакъдай эди. О эндиден сонъ да бу къорантада яшайджакъ.

1960 сенеси Мемет орду хызметине чагъырылды. Ордуда бир кере тюрюкю йырлагъан сонъ, оны бир даа бошамадылар. Старшинадан къачып къуртулмакънынъ да, онынъ айткъаныны япмамакънынъ да чареси ёкъ. Аскер сафы юрип башлагъанынен «Шахниязов, йырла!» деген эмир бериле ве оны мытлакъ эда этмек керек.

— Сен русча йырларны пек аз биле экенсинъ,— деди бир кере старшина.— Мына санъа арбий йырлар китабы. Бир сырадан эписини огрен. Ноталары да бар. О якъыны озюнь тапыштырысынъ.

Арбий йырлар китабы Мемет ичюн бир азапкъа чевирильди. Эр кунъ старшина чагъыра ве янъы йырны йырлатып бакъа. Сонъ о йыр сафта, арбий

авескярлар коллективининъ концертлеринде, гарнизон радиоузельндан йырлана. Бойледже, огренильген эр бир янъы йыр дженкявер сынавандан кечириле. Мемет учъ айда къалын бир китап ичиндеки бутюн йырларны огренип чыкъты. Огрнген сонъ, онынъ чекишювлери битти.

— Мына, бойле олмакъ керек, Шахниязов,— деди старшина.— Озюнъни япылмасы керек олгъан шейни ялмагъа алыштырмалысынъ. Бу хусусиет санъа даа керек олур.

Учъ айдан сонъ карантин муддети битти, аскерлер ерли-ерлерине такъсим этильдилер. Меметни гарнизон клубы мудирининъ муавини ве бедий авескярлар тегерегининъ ребери тайин эттилер. Энди онынъ япаджакъ ишлери чокъ ве белли. Озю башкъаларгъа йыр, музыка огрете, янъы концертлер азырлай, оларнен арбий къысымларда, ишханелерде, колхоз, совхозларда чыкъышта булуналар.

Арбий йырлар китабында рус, украин, белорус халкъларынынъ йырлары да бар эди. Мемет оларны йырлай-йырлай ойле алышып къалды ки, бир кунъ йырламаса, бир шей джойгъан киби олып юре. Аскерлер акъшамлары казармада, соба башында даире олып отура ве йырлайлар. «Коробейники», «Курганлар юкълайлар», «Эй, къыз, орман шувулдай» киби бир чокъ халкъ йырлары макъамынджа арбий сафта йырламагъа келишелер. Эр акъшам казармада йыр байрамы ола. Украин йигити Парфенюк гармоныны созып, гуръ сесинен украиндже назик ве азнкли йырларны йырлай. Мемет мандолина чала ве Хорезм халкъ йырларыны йырлай. Эр ким озъ тилинде йырлагъаны ичюн чокъ тилли гъает меракълы концерт ола. Бир кунъ акъшам Мемет казармагъа келип, аркъадашларыны тюшкюн алда коръди. Не олды? Аньлашылгъанына коре, Парфенюк гармоныны саткъан. Эвдекилерине аджеке суретте акъча керек экен, о гармоныны сатып, акъчасыны эвине ёллагъан. Парфенюк, гармоньда эм чалып, эм йырлагъан ве ойнагъан бу гъает назик табиятлы джошкъун йигит Меметни корип, соба башындан туруп кетти. Йигитлер озъара акъыл таныштылар, гармоннынъ кимге сатылгъаныны тайин эттилер: оны къомшу къысымдан бир аскер алгъан. Экинджи куню аскерлер пара топлап, о гармонны къайтарып алдылар. Акъшам устю гармонны адетий ерине — Парфенюкнинъ тумбочкасы устюне къойды, озълери соба башында адеттеки киби тегерекленип отурдылар. Бир маальде Парфенюк кельди ве озъ кровати бетке кетти. Бирден тумбочка устюндеки гармонны корип, шашып къалды. Йигитлерге бакъып:

— Балалар, бу не?— деп сорады.

Кимседен сада чыкъмагъан сонъ, яваш барып гармонны къучакълады. Дерсинъ, бу саниеде эки асрет юрек бири-бирине къавушты. Гармонъ монълы ве созукъ сес чыкъарды, гуя инъледи. Кокюсинде гармоныны къучакълаяракъ, Парфенюк соба башына кельди. Онынъ козьлери яшлы эди.

— Сагъ олунъыз, йигитлер,— деди о.— Бу эйилигинъизни бир заман унутмам. Бу гармоннен меним бабам дженкни кечти, бир къолундан айырылса да, оны ташламайып, котерип кельди. О бизим къорантамызнынъ азасы киби. Оны сатмакъ мумкюн дегиль эди.

Бундан сонъ гармонъ кене янъгъырады, йырлар йырланды. Музыка ве йырнен яшамасы енгиль эди. Мемет исе гармонны саибине къайтарув ишини тешкиль эткенинден гъает мемнун эди.

Орду хызмети Мемет ичюн йыр ве музыканен багълы олды. Арбий авескярлар коллективи узакъ койлерде концертлер бергенде олар шерефине зияфетлер ола. Музыкаджылар умумий оюнлар чалалар, залда булунгъан бутюн яшлар ойнап башлайлар. Мемет ойнамагъа севе. Алтын сачлы, мавы козьлю, безз черели латыш къызлары чокъ джесаретли ве джазибели олалар. Мемет дюльбер къызларны корьгенде акъылына Айджамал келе, кельгенинен бутюн дюльберлерни бастыра, Меметнинъ бутюн ихтиярыны исе озъ элине ала. Айджамалгъа хиянет этмек мумкюн дегиль, Айджамал онынъ юрегинде яшай, онынъ бир къысымы даима онынънен берабер.

Мемет Айджамалгъа сыкъ-сыкъ мектюп яза. Айджамал озъ мектюбини эвдекилер адындан яза. Матнияз агъанынъ сагълыгъы ярамай экен. Эвдекилер Меметнинъ келювини сабырсызлыкънен беклейлер. Мемет озю де эвни сагъынды. Арбий хызметининъ сонъки айлары пек агъыр кечти. Дерсинъ,

вакыт токтап кялган эди. Мемет хызмет девиринде бир кяч кере Муд-фаа министрлигине мектюп язып, бабасыны соратты. Кельген джеваплардан анълашылганына коре, Алиев Муслим, машинист, 1941—1944 сенелери че-шит ёлларда арбий эшелонларны идаре эткен. 1944 сенесининъ майыс айында бельгисиз гъайып олган.

1944 сенесининъ майыс айы. Бу кырымтатарларнынъ Крымдан чыкьарылган вакыты. Мемет оларнынъ поезды Крымдан келеяткан вакытта эшелоннынъ янашасында тоз-думан котерип кетейткан юк машина-сыны хатырлады. О машина джанлы махлюкь киби хырылдай, фышнай, окюре эди, сонъ бир кереден янып кетти.

Ордуда Мемет кырымтатар йигитлеринен таныш олды. Олар да Мемет киби о куньлерни текяран биле, базы бир эпизодларны хатырлай эдилер. Хатырлавлар дешетли, шимди биле кьоркьунчлы эдилер. О кьара куньлер, дерсинъ, насылдыр кьара кошеде пысып туралар ве шимди атылып чыкьа-джакъ ве яшларнынъ устуне атыладжакъ киби келе. Бу яшларнынъ ана-бабала-ры джезнем ичинден кечтилер, эбет, тек кечип олганлары кечтилер. Ме-метнинъ ана-бабасыны, битасыны бу джезнем ютты. Алидженап адамлар-нынъ ярдымынен тек бир Мемет кялды.

Ниает, Меметнинъ хызмет муддети битти. Озьбекстангъа келеджек бир кяч яшлар берабер кьайттылар. Кьайтаджакъта, старшина Меметке арбий йырлар китабыны тантаналы суретте багъышлады: «Шахниязов, сен хызмет девиринде арбий йырларнен достлаштынъ, эндиден сонъ олар сенинъ даимий ёлдашынъ олсун, бу йырлар сенинъ талийинъде янъгырасынлар. Бу китап санъа бизим гарнизон аскерлеринден бахшыш»,— деди.

Мына, шимди, Меметнинъ чантасында о китап булунмакъта. Элине алса, саифелесе, бутюн арбий аяты козь огюнден кечеджек. Мемет арбий омюрден айырылган сонъ, о йырларгъа даа зияде багъланды.

Ташкентке кельген сонъ Мемет дигер поездгъа билет алды ве эвге теле-грамма берди. Ургенчке барып чыкьаджакъ поездгъа минген сонъ, озь ерини тапып ятты. Энди ич якъкъа ашыкъмамакъ мумкюн, бу поезд озю оны мен-зильге алып бараджакъ. Татлы хаяллар ичине далды, эбет, оны анда сабырсыз-лыкьнен беклеген адамлар, Айджамал бар... Мемет экинджи кьатта ята эди, козью юкьугъа кеткен арада сескенип уянды. Поезд токтагъан экен, шимди еринден тепренди. Ашадаки сетте он еди-он секиз яшлар кьарарындаки бир кьызчыкъ отура ве эп Меметке бакъа. Мемет ашагъы бакъкъанынен оларнынъ назарлары чатышты. Кьыз кулюмсиреди. Мемет де кулюмсиреди.

— Аз кялды, йыкьыладжакъ эдинъиз,— деди кьыз.

Онынъ янашасындаки сетте отургъан кьадын еринден туруп Меметке бакъты.

— А, сиз уяндынъизми?— деди кьадын.— Ойле исе бизге мынавы банка-ны ачып бералмаз экенсинъизми?— Кьадын ортадаки стол устюнде тургъан балабан банканы косътерди.— Кьызым кьошаф ичмек истей, биз исе онынъ кьапагъыны ачып оламаймыз.

Мемет тёпеден тошти, джебинден чакъысыны чыкьарып, банканы ача башлады, кьызчыкъ Меметнинъ арекетлерини дикъкъатнен козетмекте, дер-синъ, Мемет кьошаф банкасыны ача дегиль де, насылдыр тылсымлар косъте-ре. Банканынъ кьапагъы ачылган сонъ, кьызчыкънынъ анасы:

— Сагъ олунъ, огълум, энди бизимнен хошаф ичинъ,— деди.

Мемет хош кьокьулы кьошафны уртлар экен, кьызчыкъкъа бакъты. О да онъа бакъаракъ, кьошаф иче, дюльбер кулюмсирей. Сарышынджа кельген безз черели дюльбер кьызчыкъ озюнинъ кьызлыкъ джазibesини янъ ис этип башлагъан ве оны Меметте ильки кере сынамакъта эди.

— Рабия, не ичюн куле бересинъ?— деди анасы джиддий сеснен.— Бу агъанъ сени таныймай, кимсин не тюшюнир.

— Меним адым Мемет,— деди Мемет.

— Мен исе Рабиям,— деди кьызчыкъ кьуванчнен.

— Мен исе Хадича олам,— деди кьадын.

Мемет бирден сескенди.

— Хадича? Меним анамнынъ ады да Хатидже эди.

— Ананъыз энди ёкъмы?

— Чокътан ёкъ,— деп кокюс кечирди Мемет.

— Шимди киминъиз бар?

— Манъа аналыкъ ве бабалыкъ япкъан адамлар бар. Оларгъа кетем.

— Олар къайда яшайлар?— деп сорады Хадича апте.

— Хорезмде, Ургенч шеэринде.

— Э, ойлеми? Эбет, ойле адамлар бар олгъаны яхшы. Я сизинъ миллетинъиз ким?

— Асылында кърымтатарым, шимди исе озыбеким.

— Э, шай десенъиз.

— Я, сизинъ миллетинъиз ким?

— Биз башкъыртмыз,— деди Хадича апте.

Мемет къошафны ичкен сонъ кене озы ерине минип ятты. Юкъусы кельмей, ашагъы бакъты: дюльбер къызчыкъ Рабия эп йылмаймакъта. «Не къадар дюльбер къыз,— деп тюшюнди Мемет.— Дерсинъ, шимди догъгъан ве адамларны бильмек, танымакъ, анъламакъ истей, меракъ зевкъы иле яна».

Экинджи куню саба Хадича апте Меметни уянтты.

— Огълум, биз тезден тюшеджекмиз, сизге айтаджакъ лафым бар,— деди.

— Мемет ашагъы тюшти. Олар татлы юкълап яткъан Рабиягъа кедер этмемек ичюн тамбургъа чыкътылар.

— Огълум, Мемет,— деп сёз башлады Хадича апте,— анълагъаныма коре, сиз оксюзсинъиз. Рабия — меним бирден бир эвлядым. О энди етишти. Каттакъургъан деген шеэрде бизим эв-баркъымыз, эр шейимиз бар. Рабия онынъджы сыныфны битирди. Биз шимди Туркестанда яшагъан аптемден мусafirликтен келемиз... Дейджегим, бизге огълунъиз, бизим эвимизге келинъиз, бизде яшанъыз. Мен Рабиянынъ шу эвде алидженап адамнен яшап къалгъаныны истейим... Мен кеткенде онынъ янынъда сизинъ киби ишанчлы адам олса, юрегим тынч олур эди... Бабасы, раметли, дженктен агъыр яраланып кельди, чекишти-чекишти, ахыр-сонъу бу дюнья азапларыны манъа къалдырып кетти... Баламыз яш, мен оны кимге къалдырып кетерим?..

— Сагъ олунъиз, Хадича апте, амма мени эвде беклейлер,— деди Мемет.

— Э, эвинъизге барынъ, якъынларынынъизнен корюшинъ, бир къач вакъыт яшанъ ве сонъ бизге келинъ, кетмез олып келинъ.

— Мен бойле япып оламайым...

— Не ичюн? Сизинъ ананъызнынъ ады да Хадича экен, меним адым да...— къадын бирден элесленди.

— Бельки сиз Рабияны бегенмейдирсинъиз?

— Бегенем, пек бегенем, амма, эписи бир...

— Ойле исе биз сизге адрес берейик ве беклейик. Бир айдан сонъ келирсинъизми?

— Ёкъ, мен...— Мемет пельтекленди, бу къадыннынъ баласы ичюн бу къадар янгъан къадыннынъ джаныны агърымдан ред этмек керек эди ве о бу эснада худжур бир лаф айтты:— Меним миллетим кърымтатар, сизлер исе башкъыртсынъиз, эвлядынъиз озы миллетине эвлесе яхшы дегильми? Сонъундан, бир анълашылмазлыкълар чыкъса, кърымтатарнынъ, озюнъиз билесинъиз, адыны чыкъардылар, чешит лафлар айталар.

— Э, эписи бир,— деди къадын къуванып,— бунъа къалгъан иш къолай. Рабия меним анамны хатырлап оламай. Анам о догъмаздан эвель ольди. Мен онъа: «Меним анам кърымтатар эди», дерим. Демек, мен де яры-ярыгъа кърымтатар олурым. Бу ал Рабиягъа синъер, чюнки онынъ къанында да кърымтатар къаны бар олур. Сиз раат олунъ, бу шей ич мания олып оламаз. Алла бутюн миллетлерни бирдай этип яратты, тек къуллары оны айырып башладылар. Бу акъта ич тюшюнменъиз.

Мемет шашып къалды. Онынъ усулы кечмеди. Хадича апте озюнинъ миллетини яры-ярыгъа кърымтатар япмагъа ве оны озы эвине алмагъа, екаяне эвлядына эвлендирмеге азыр. Дюньяны мына бойле сынъырсыз садакъатлы адамлар тутып туралар. Амма Меметнинъ чареси ёкъ. Айджамал бар экеч, о кимсеге гонъюль берип оламаз. Айджамал... онынънен берабер олмагъа анасы разылыкъ берди.

— Меним нишанлым бар,— деди Мемет.— О мени беклей.

Хадича аптенинъ чырайы кусти. Эппий сусып тургъан сонъ:

— Эр алда, бизим адресимизни алынъыз, керек олмаса биле алынъыз,— деп ялварды ве онъа адрес язувлы кягъытны узатты.

Мемет кягъытны мукъайтлыкънен буклеп кокюс джебине къойды.

Олар къайтып кельгенде Рабия уянгъан, тешекте отура эди. Онынъ юкъулы чырайы о къадар дюльбер ве джазибели эди ки, Мемет тургъан еринде къатып къалды.

— Мемет агъа, юрюнъ бизнен,— деди Рабия.— Бизим эвимизде мусафир олып, сонъ кетерсинъиз.

— Юрюнъ,— деди Хадича апте.

— Ёкъ, мен телеграмма бердим, анда мени беклейлер.

Ана-бала джыйшынып башладылар. Мемет оларгъа ярдым этти. Купе ичинде айлангъан вакъытта тирсеги Рабиянынъ кокюсине токъунды. Меметнинъ вуджудындан якъыджы далгъа кечти, мийине къан урды. Бу далгъа оны тентиретти. Афу истемек керек олгъаныны анълай, амма тили кельмей.

— Якъынладыкъ, айдынъыз тамбургъа чыкъайыкъ,— деди Хадича апте.

Мемет оларнынъ екяне чемоданыны элине алды. Хадича аптенинъ элинде чанта, олар яваш-яваш юрип тамбургъа чыктылар. Бу ер пис ве копчеклернинъ тасырдысы зияде эшитиле. Тасырдылар, фена къокъу, аякъ астында эзилген сигар тюпчиклери ве бу къалабалыкълы, шаматалы шараитке ич де уймагъан меляике Рабия. Рабия! О булунгъан ерлер, о юрьген ёллар даима темиз, пак, сакин олмакъ, эр якъта гуллер ачылмакъ ве бульбуллер отъмек керек. Ава исе тазе олмакъ ве мытлакъ мис къокъумамакъ керек. О исе бу титис шатырды ичинде, сувукъ улькюнликте индемей тура ве Меметке бакъып эп йылмая. Шимди о тюшеджек, мынавы гъаддар ве къаба поезд исе Меметни алып кетеджек. Меметнинъ тап нефеси тутулды. Оны ватанындан айыргъан бу копчек сеслери шимди меляике Рабиядан айыраджамакъ. Мемет шашмалады. Телеграмма бергенине бир анъ пешман этти.

Поезд насылдыр станцияда токътады. Олар ашагъы тюштилери. Ава салкъын, орталыкъ ярыкъланып башлагъан эди.

— Мемет агъа, сагълыкънен барынъыз,— деди Рабия. Юзю шень ве айны заманда кедерли эди.

— Огълум, Мемет, анавы мен берген кягъытны джойманъыз, ташламанъыз. Биз Рабиянен сизни беклермиз,— деди Хадича апте ве таякъ киби къатып тургъан Меметни къучакълап янакъларындан опыти.

Мемет бир шей анъламады. Эп шашкъынлыкъ ве телаш ичинде къалды. Олар исе яваш-яваш кете ве тосат-тосат артларына айланып бакъалар. Мемет бу саниеде дюньясыны унутып, кететкъанлар артындан чапып кетмеге азыр эди, амма чапмады, къакъылгъан къазыкъ киби еринден къыбырдап оламады. Узакътан, танъ туманы ичинден:

— Меним адым да Хадича!— деген богъукъ сес эшитилди.

Къою туман ичинден Рабиянынъ дюльбер юзю зорнен корюне, о Меметке бакъып йылмая, гъалиба йылмая...

Поезд гудок чалды ве бир тыныштан тепренди.

— Аскер къардаш, мининъиз,— деди вагон хадими.— Поезд кете, не турып къалдынъыз?

Мемет бир чаре этип вагонгъа минди. Кучюк станция туман ичинде къалды. О яры къаранлыкъкъа тикилип-тикилип бакъты. Поезднынъ суръаты эп артты.

Мемет купеге кирип озъ ерине ятты. Эм агълайджагъы, эм къычыраджагъы келе. Сонъ бирден атылып турды, шайтанлы адам киби купе ичинде о якъкъа-бу якъкъа юрип башлады, Рабия яткъан сет устуне отурды, онынъ ястыгъыны, тешегини яваштан сыйпап бакъты.

Паровоз бирден окюрди, Мемет сескенди ве озюне кельди. Саба ачылгъан, янашада, къаршы тарафтан поезд кече. Купе ичи бирден шаматагъа толды ве сонъра эр шей сукюнет ичине гъаркъ олды.

Ургенч шеэрининъ вокзалында Меметни пек чокъ адам къаршылап алды. Элине таякъ туткъан Матнияз агъа оны къучакълаяракъ, агълап йиберди. «Коралмам деп къоркъа эдим, шукюрлер олсун, мына бу кунге де еттик»,— деп фысылдады о. Гевар енге козюнде яшларынен: «Хош кельдинъ, балам»,— деди ве оны сарды. Айджамал онъа джиддий козьлеринен бакъып турды ве

бирден башыны онынъ кокюсине кьойды. Мемет оны енгильден кьучакълады.

Учъ кунъгедже эвде софра джыйылмады, козьайдынъга кельген адамларнынъ арды кесильмеди. Эр кес Меметке сукълана: насыл дюльбер ве мазаллы йигит олгъан. Мемет мусафирлернинъ риджасына коре, кимерде рубаб чалып йырлай. Дёртюджи куню Меметни той чалмагъа давет эттилер.

— Маалледе той олгъан сонъ, хызмет этмек сенинъ борджунъ,— деди Матнияз агъа.— Амма о тойдан бир афта кечкен сонъ бизим эвде де той олур. Сен йигитлик борджунъны эда этип кельдинъ, энди эвлене билесинъ. Меним алым белли, энди бу дюньяда мусафирим. Эхмал этмеге вакъыт ёкъ. Айджамал сенден башкъасыны акъылына кетирмей. Сиз бизим баламыз эдинъиз, ойле де олып къалынъыз. Сен не дейсинъ?

— Мен разым,— деди Мемет.

— Айса, эндики афтада, джумаэртеси куню бизим эвде той.

Мемет ордуда экенде Матнияз агъа ве Гевар апте оны беш яшында экенде эвлятыкъкъа алгъанларыны мааллеге, сой-акърабагъа ачыкъ айттылар. Маалле буны андан-мындан эшитип биле эди. Шунунъ ичюн бу той кимсени тааджиПЛендирмеди. Дюгюн акъшамы гурьдели кечти. Меметнинъ зенаат аркъадашлары олгъан чалгъыджылар айрыджа джошкъунлыкънен чалдылар. Тойнынъ сонъуна якъын адамлар «Киев бала бир тюрко багъышласын», дедилер. Мемет чалгъыджылар янына кельди ве элине тарыны алды. Яваш-яваш чалды. Тарнынъ теллери алтындан юрекни эзиджи монълы йырлар де тайып, де атылып чыкътылар. Дерсинъ, о аэнклер бу алетнинъ шишман кьурсагъы ичинде чокътан гизленип ята эдилер, шимди Мемет теллерни тепретерек, оларны бирер-бирер тышкъа чыкъармакъта. Къайгылы аэнклер ах чекерек, выйылдап, увулдап, адамларнынъ башлары узеринде авеленерек, бу дюньянынъ ярысы айдын, ярысы исе къаранлыкъ олгъанындан хабер бөрелер. Меметнинъ бойле шенъ кунъде бойле къайгылы авалар чалувы бир чокъларны айретлендирди. Амма о аэнклер энди адамларнынъ юреклерине сокъулып кирди ве оларны озъ укюмине алдылар. Тойда булунгъанлар Меметнинъ кечмишини, анасынынъ фаджиалы олюмини бири-бирлеринден эшитип биле, амма бу акъта сес чыкъарып айтмай эдилер. Мемет къарыкъча сеснен яваш-яваш йырлап башлады: «Бу дюньяда улу зат ким, деселер, анам дерим...»

Йыр биткен сонъ Мемет ерине келип отурды. «Аферин!» «Элинъ дерт корьмесин!» деген алгъышлар эшитильди. Бу йырны динълеген эр бир адам озъ анасы акъкъында тюшюнди. Эр бир адамнынъ мытлакъа анасы ола, биревлер онынъ огюнде озъ борджларынынъ бир кысымыны одейлер, биревлер исе одеп етиштиралмайлар. Мемет бу йырны озъ анасына багъышлады. Адамлар буны анъладылар. Айджамал да анълады.

Бу йырдан сонъ догъгъан сукюнет ичинде чалгъыджылар шенъ музыка чалдылар. Той кене шенъликкен девам этти...

Къоранталы яшайыш Меметнинъ аятыны янъы мундериДженен зенгинлештирди. О эстрада театринде йырджы олып чалыша. Кимерде оны музыкалы драмаларгъа да теклиф этелер. Анда Мемет йырламакъ керек олгъан роллерни иджра эте. «Лейля ве Меджнун» спектаклиндеки Меджнун ролю онынъ намыны эльге танытты, онынъ ариялары пластинкагъа язылды, радиода эшиттирильди. Меметнинъ мувафакъиетине эвдекилер юректен севиндилер. Кет-кете Мемет телевидениеде де йырлап башлады.

Муслим Алиев пенсиягъа чыкъкъан олса да, шахтада чалышувыны девам эттире. Эки ай къадар эвде отургъан сонъ, чалышмаса яшап оламайджагъыны анълады. Эки ханеси ве бир джам софасы олгъан кучюк эв ичинде оны кечмишининъ аджджылары бир кереден бастылар ве о яваш-яваш теслим олып башлады. Яшайышнынъ мерагъы ёкъ. Азбарда бир-эки ишлер япа да эвге кире, эвде о якъ-бу якъ долана ве кене азбаргъа чыкъа. Ракъы, тютюн ичмей, янъыдан аиле кьурып оламады. Бутюн вакъыт къадыныны, огълуны, анасыны тюшюнип, умютнен яшады. Амма олар, дерсинъ, бу дюньяда ёкълар. Ахыр-сонъу Муслим агъа эр шейден умютини кести. Кене яхшы севген иши бар. Ер тюбюне тюшкен сонъ, ер устюндеки шейлер акъкъында ойламагъа вакъыт къалмай. Анда адамлар бир джан, бир тен олып чалышалар. Анда янынъдаки кишининъ омузыны сезе, араретини ис этесинъ. Ер астында эр кес бирдай,

анда комендантлар ёкъ, кимсе бири-бирининъ миллетини сорамай. Онынъ ичюн Муслим агъа кене шахтагъа къайтты ве озюнинъ алышыкъ муитине далды. Иштен ёрулып келе, бу ёргъунлыкъ оны юкълата.

О къапатылгъан вакъытта тутып алынгъан документлери ве мукъфатлары къайтарып берильди. О, мукъфатларыны йылда бир кере — Гъалебе куню такъа. Бу куню такъамаса, озюни дженк къурбанлары хатиресине урьметсизлик япкъан киби ис эте. Тезден Гъалебе куню келеджек. Муслим агъа бу кунюге баягъы эвель азырланып башлады. Энъ яхшы урбаларыны ювды, темизледиди, уютледиди. Байрам куню саба эрте о кийинип-къушангъан, орден ве медаллери-ни такъкъан алда шеэрнинъ меркезий майданына кельди. Адет узре, шеэр-нинъ бутюн дженк ветеранлары бу куню бир ерге тогланалар. Корюшювлер, танышувлар, меракълы субетлер, хатырлавлар, тантаналы митинг — эписи мында ола. Муслим агъа чокъ лаф этмеге севмей, амма башкъаларнынъ лакъырдыларыны меракънен динълей. Ветеранларнынъ арасында кърымта-тарлары да чокъ. Муслим агъа оларнынъ аман-аман эписинен таныш. Ветеран-лар Муслим агъанынъ янъгъыз яшагъаныны биле ве онынъ ичюн бойле кун-нинъ сонъунда онынъ эвине келелер. Бойле вакъытта Муслим агъанынъ йыл девамында сускъунлыкъ ве теналыкъ ичине далгъан кучюк эви бирден джан-лана. Ветеранлар — зевкълы ве гуръ сесли адамлар — бирер къаде ичкен сонъ эвни башларына котерелер. Дженк йыллары ичинден дженкявер йырлар келип чыкъа, шенълик башлана, Муслим агъа мандолина чала, Джафер агъа гармоныны соза, бабам сени, гедженинъ бир маалинедже йырлайлар, ойнай-лар, кулюшелер, кечмиштен чешит левхаларны хатырлайлар. Бельки бу сефер де ойле олур. Муслим агъа бойле олгъаныны гизли сабырсызлыкънен беклей.

Мейдангъа биринджи олып Джафер агъа кельди. Къуванчнен Муслим агъаны къучакълаяракъ:

— Мына, тувгъаным, улу Гъалебенинъ йигирми йыллыгъыны да коръдик, къуван! — деп къычырды.

— Эбет, къуванам, — деди Муслим агъа.

Сонъра денъизджи Амет агъа пейда олды. Гуръ, чал мыйыкълы Амет агъанынъ кольмеги астындан денъизджилер майкасы корюнип тура.

— Улан, балалар, селям, — деди Амет агъа. — Сонъ, байрамлар хайыр-лы олсун.

— Сагъ ол, озюнге де хайырлы олсун.

— Сонъ, бизим меселеде янъылыкъ бармы?

— Айтыладжакъ киби янъылыкъ ёкъ.

— Олур, иншалла олур. Брежнев аркъадашнынъ озю дженк ветераны, «Кучюк топракъта» дженк эткен. Меселени эр кестен яхшы анълай, энди, алла къысмет этсе, эр шей яхшы олур.

— Алла берсин, — деди Джафер агъа.

Яхшы лаф темельсиз олса биле яхшы. Ветеранлар бири-бирлерининъ сёзлерини болип, эшкънен, истекнен лаф этелер. Шеэр майданына келиджи-лернинъ сайысы эп артты. Эр кеснинъ кокюсинде мукъфатлар, юзюнде исе къуванч нурлары парылдай. Сонъра митинг олды. Шеэр ёлбашчылары, вете-ранлар, намлы комюрджилер топлангъанларны байрамнен хайырладылар. Пионерлер оларгъа гульдестелер такъдим эттилер. Уйлеге якъын митинг битти.

— Улан, балалар, шай дагъылып кетеджекмизми буны? Айдынъыз Мус-лимнинъ эвине барайыкъ. Джафер ёлда эвге кирип, гармоныны алып, текяран шенъленирмиз, — деди Амет агъа.

— Керчектен, йигитлер, юрюнъиз манъа, мен бу мунасебетнен базы бир шейчиклер азырлап да къойгъан эдим, — деди Муслим агъа.

Эр шей Муслим агъа беклеген киби олып чыкъты. Ветеранлар оны чокъ ялвартмадылар. Олар лакъырды эте-эте онынъ эвине келип чыкътылар. Ёл бою Муслим агъаны: «Шимди бир шей олур да, олар меним эвиме бармакъны ред этерлер», — деген къоркъунчлы фикир раатсызлады. Амма бир шей олмады, онынъ семетдешлери, онынъ джандашлары, онынъ бу дюньяда кер-чектен де яшагъаныны ве аля даа яшайткъаныны тасдыкълайыджы адамлар онынъ эвине келип чыкътылар ве софрасы башына кечип отурдылар. Муслим агъа чапып-чапкъалай, софра доната, магъазгъа тюшип, андан помидор, хияр, бибер туршусы ве даа нелердир алып чыкъа. Энъ сонъунда озю ясагъан хош

къоқулы кырмазы шараптан бир бардакъ кетирип стол устуне къояр экен:

— Йигитлер, шарапнынъ арды номай, былтыр ясагъан эдим, даа татып биле бакъмадым,— деди.

Къаделерге шарап тѣкюльген сонъ, адет узре, тебриклер ве алгъышлар айтылды. Дженкте эляк олгъанлар ичюн ичтилер. Ветеранлар кеттикче кыызгынлаштылар. Джафер агъа гармоныны, Муслим агъа мандолинасыны элине алды. Музыка янгъырады.

— Муслим, йырла, «Армут далда»ны йырла,— дедилер.

Муслим агъа салмакънен, теренден йырлап башлады. Дерсинъ, о кениш-къулан багъчалар ичинде булуна, тереклер салланалар, къушлар отелер, кунеш парылдай.

Йыр биткен сонъ эр кес оны алгъышлады, онынъ сагълыгына бирер къаде алдылар.

— Хорезмдилерге ошап салмакънен йырлай экенсинъиз,— деди Сатыбалды ака. О къомшу яшай ве Муслим агъа эвине мусафир кельгенде даима оны чагъыра эди.— Тюневин телевизордан бир хорезмли йырджы йырлады. Сеси сизинъкине ошап кете. «Анам дерим» деген йырны йырлады. Пек тесирли йырлады. Дерсинъ, санъа бакъып, тек сен ичюн йырлай, йырнынъ сѣзлери тек санъа аит киби келе.

— Анавы, «Селям сизге Хорезмден» деген йырны йырлагъан йигитни айтасынъмы?

— Э, шуны, башта «Селям сизге Хорезмден»ни йырлады, сонъра ана акъкъындаки йырны. Сиз де бакътынъызмы?

— Эбет,— деди Амет агъа.— Улан, о хорезмдилернинъ тили бизим тилимизге пек якъын экен. Йырлагъан йигит исе бизим Муслимге пек ошап кете. Зевкълы шей. Валлай, мен шашып къалдым. Башында сачакълы тѣгерек къалпакъ, устуне чапан кийген дюльбер, корюмли йигит, не де гузель йырлай, амма несинендир бильмем, бизим Муслимге сыма бере. Бельки сеси ошайдыр? Эбет, сеслер бири-бирине ошай тургъанлар.

— Муслим, Хорезмде тувгъанынъ ёкъмы сенинъ?

Муслим агъанынъ чырайы бир кереден тюрленди. Элиндеки къадесини яваш софрагъа къойды.

— Муслим, санъа не олды?— деди Сатыбалды ака.— Адам-адамгъа ошай. Бунда не бар?

— Йигитлер, о йырджынынъ ады-фамилиясы насыл?— деп сорады Муслим агъа титреген даушнен.

— Мен ады-фамилиясыны бильмейим.

— Мен фамилиясыны билем: Шахниязов,— деди Сатыбалды ака.— О белли йырджы, радиодан, телевидениеден сыкъ-сыкъ йырлай.

— Яшы не къадар ола биле?

— Къарарнен йигирми беш-йигирми алтыларда олса керек.

— Эбет, шу къадардыр.

— Йигитлер, меним анам, огълум, апайым бар эди. Оларнынъ бирисини тапып оламадым. Бельки алла мени даа унутмагъандыр...— Муслим агъанынъ сеси богъазында нелергедир урулып, титреп-къалтырап чыкъты.

Шеньленип отургъан къартлар бир кереден сустылар.

— Меним огълум о йырджыны пек севе,— деди Сатыбалды ака.— Мен ондан адыны сорап келейим.

— Эйиси, огълунъны мында чагъырып кель, озю сорасын,— деди Амет агъа.

Сатыбалды аканынъ эви якъын эди. О бираздан огълунен кельди.

— Муслим эмдженъ сенден бир шейлер сорайджакъ, яхшы этип динъле,— деди Сатыбалды ака огълуна.

— Шахниязов деген йырджынынъ ады не?— деп сорады Муслим агъа.

— Мухаммед Шахниязов,— деди йигит.

— Сен онынъ акъкъында бир шей бильмейсинъми?

— Хорезмде, Хазарасп деген районда яшай, Хорезм драма ве музыкалы комедия театрининъ артисти олса керек, чюнки пек чокъ драмаларда ариялар йырлай.

— О, Шахниязов деген огълан Муслим эмдженъе бенъзейми-ёкъмы?

Сен шуны айт,— деди Сатыбалды ака огълуна.— Яшларнынъ козьлери яхшы корелер.

Йигит Муслим агъагъа бакъты-бакъты ве ахыр-сонъу:

— Гъалиба бенъзей,— деди.— Не тарафтан бенъзегенини айтып оламам, амма насылдыр умумий ошав бар.

Муслим агъанынъ эль-аягъы йиберильди.

— Не, о сизинъ тувгъанынъыз оламы?— деди йигит.— Меним бир танышымда онынъ пластинкасы бар. Кетирейимми?

— Кетир!— деп кычырды Сатыбалды ака.— Пластинканы да, танышынъны да, патефонны да — эписини алып кель.

— Йигит чапып кетти.

— Сен бир кереден алынма, Муслим,— деди Джафер агъа.— Бенъзегени даа бир шей дегиль. Адам адамгъа бенъзей. Озюнъни тут.

— Эбет, бир кереден ишансанъ, барып да башкъасы олса, сонъ озюнъе агъыр олур.

Амма Муслим агъа озюни тутып, фикирлерини джыйыштырып оламай. Эп титрей, козьлеринден яшлар акъа.

— Ах! Адам бу дюньягъа чекишмек ичюн келе экен. Бу чекишювнинъ сонъу олмай экен,— деди о.

— Сен не ичюн бу къадар кеч кельдинъ я, тап элли секизде келип чыкътынъ?— деп сорады Амет агъа.

— Укъукъым элимде дегиль эди. Мен дженкте машинист эдим,— деди Муслим агъа.— Омюрим копчеклер устюнде кечти, гедже-кунъдюз ёлдам. Де джебэге аскер ташыйым, де джебэден яралыларны алып келем, де арбий юклерни анда-мында ташымакъ керек ола. Бир паровоздан тюшем, дигерине минем. Бир ерде турмайым. Белли адресим ёкъ. Эвге мектюп язам, амма джевап алмайым. Эксери алларда команда поезд кетмесине бир саат къалгъанда бельгилене, маршрутны о вакъытта айталар. Шай этип, мемлекетни бойдан-бой кездим. Кърым азат олунгъан сонъ, манъа спецмаршрут бердилер. Бараджакъ ерим Кърымнынъ Къурман-Кемельчи станциясы. Омюримде бир керё къувангъан олсам, шу вакъытта къувангъандырым. Къурманнынъ янашасындаки Къарджав деген койде къорантам яшай. Арасы беш-алты километр къадар. Манъа: «Оль-къал, амма майыс 17-де анда ол!» деген эмир берильди. Вагонлар эписи бош эди, мен паровозны айдадым, джоштым, тасыр-тасыр, ойле бир кетиш кетем ки,.. бир бучукъ бинъ километрни бир суткада кечип, айтылгъан куню, яни майыс 17-де, акъшам саат он экиде Къурмангъа келип чыкътым. Деръал станция комендантына кирип, документлерни бердим, «Махсус юкни алып кетмек ичюн махсус поезд кельди»,— дедим.

Комендант мени макътады, оплаты, юз грамм теклиф этти. «Сизни беклей эдик, етип кельгенинъиз пек яхшы олды. Бу рейсни де эда этсенъиз-кокусинъизге бир орден даа такылды, деп эсап эте билесинъиз. Энди исе саба саат дёрткедже раатланынъыз»,— деди. Эй, меним дёрт саат вакъытым бар экен, деп къувандым. «Комендант аркъадаш, мына бу ерде, беш-алты километр о якъта, Къарджав коюнде меним къорантам яшай, рухсет этинъ, саат дёрткедже мен о ерге барып келейим. Дженк башлангъандан берли корюшмедим, мектюп де алмадым»,— дедим.

Комендант манъа тикилип, худжур-худжур бакъты, сонъра: «Арбий билетинъизни косътеринъиз»,— деди. Билетимни косътердим. Билетни эвирип-чевирип бакъты ве «мен шимди келирим», деп элинде меним билетимни туткъан алда, чыкып кетти, эпий вакъыттан сонъ учь аскернен берабер къайтып кельди. Аскерлер мени алып кеттилер, демир излер четиндеки насылдыр джампийип къалгъан бир анбарнынъ ичине алып кирип соргъу сордылар. Бутюн сорагъан шейлери — меним миллетиме, къорантамдаки адамларнынъ миллетине аит эди. «Сиз бу ерда отурып турынъыз»,— деп чыкып кеттилер. Отура-отура юкълап къалгъаным. Сабагъа якъын сескенип уяндым. Станцияда бир шамата къопты. Къадынларнынъ, балаларнынъ сеслери, арбийлернинъ кычырып айткъан эмирлери... Мен немсе самолётлары уджюм эткендир белледим. Бир кересинде исе апайымнынъ сесини эшиткен киби олдым. Эй-ат, ичинде мен булунгъан анбарнынъ пенджереси ёкъ, къапысы исе килитли эди... Сонъундан анълагъанымна коре, мен кърымтатарларны Кърымдан кочю-

рип алып кетмек ичюн ашыкып келе экеним... Шу кетиш-бу кетишнен мен тап Калымагъа барып чыктым. «Миллетини гизлегени ве месуль девлет тед-бирининъ эдасына кедер этмек истегени ичюн»,— деген къабаат къойдылар... Эй, о якъларда комюр шахталарында чалыштым, шай этип, комюрджи олдым. 1955 сенеси бир группа комюрджилерни Кузбасскъа авуштырдылар. Оларнынъ арасында мен де бар эдим. Сербест олсакъ да, шеэрни терк этмеге акъкъымыз ёкъ эди. 1957 сенеси бу ясакъны лягъу эттилер. Бир йылдан сонъ мен Озбекстангъа кельдим. Бизим халкънен корюштим, бутюн ерлерни доландым, эр кимден сорадым, амма къорантамнынъ изини тапып оламадым. Сонъ, мында комюр шахтасы бар экенини билип, бу ерге кельдим...

— Эй, худа, кърымлы мусульманларгъа коп агъыр олды,— деп кокюс кечирди Сатыбалды ака.

— Эбет, башынъа келип-кечкенлерини шимди язсанъ инанмазлар, уфюр-те дерлер,— деди Джафер агъа.

— Акъикъат даима уйдурмадан кучлю ола,— деди Амет агъа.

Къартлар сустылар. Эр кимни бу дженкнен багълы къайгъылы хатырлавлар басты. Къапы янында тасырды эшитильди, Сатыбалды аканынъ огълу достунен берабер ичери кирди. Йигитлер анъладылар ки, къартлар музыка динълемек истейлер. Олар патефонны къурды ве пластинканы чалдырдылар. Шень Хорезм авасы янъгырады. Дюльбер сесли йигит йырлап башлады, о эр дёрт сатырнынъ сонъунда «Селям сизге Хорезмден» деп йырлай.

Йыр биткенде Муслим агъанынъ вазieti аджыныкълы эди. Онынъ тили келимеге кельмей, озю титрей ве элинен эп патефонны косътере эди. Баба юреги насылдыр анълашылмаз ёлларнен бу сесни таныды.

— Улан, Муслим, бу сес сенинъ сесинъе тап о къадар бенъземей,— деди Амет агъа.— Абдырмагъа шей ёкъ.

— Сес меселеси нисбий шей,— деди Джафер агъа,— ошай десенъ — ошар, ошамай десенъ — ошамаз. Сен исе эр шейни озюндже бельгилединъ. Ойле япмакъ олмаз, эм догъру да дегиль.

Ниает Муслим агъанынъ сеси чыкты.

— Бу меним сесим дегиль,— деди о,— бу меним бабамнынъ сеси. Мен бала экенде о тыпкъы бойле кокрек сесинен йырлай эди. Йырнынъ энъ юксек ерине биле кокрек сесинен чыкъа эди. Бу сес манъа оны анъдырды.

Къартлар анъладылар ки, Муслимни бу гедже янъгъыз къалдырмакъ мумкюн дегиль, олар озъара анълашып, Джафер агъанен Амет агъаны сабагъадже мында къалдырмагъа къарар бердилер.

— Ярын, биз сизлерни денъиштиримиз,— деди Сатыбалды ака фысылдап.— Муслимнинъ озюни чокъча лакъырды эттиринъиз. Биз Кямильнен эки-миз саба келиримиз.

Мусафирлер кеттилер, Джафер агъанен Амет агъа къалдылар. Яваш-яваш лаф сандыгъы ачылды. Къартлар дженктен эвельки яшайышны, дженктен сонъки йылларда олып кечкен вакъиаларны анъдылар. Хатырлавлар аджыныкълы, къайгъылы, кимерде исе дешетли эди. Оларнынъ учю де дженк ичинде къоранталарыны джойдылар. Джафер агъа янъыдан эвленди, шимди эки баласы бар. Амет агъа яш балалы къадынъа эвленди. Экиси де оджакъ къурдылар. Эбет, биринджи къорантанынъ яныгъы оларны терк этмесе де, экин-джи къоранта бугунъки яшайышларыны белли дереджеде нурландыра.

— Мени район партия комитети партизан арекети ичюн къалдыргъан эди,— дей Джафер агъа.— Башта ишлеримиз зарарсыз кетти. Амма къыш кельген сонъ пек къыйналдыкъ. Ачлыкъ, сувукъ, хасталыкъ... Амма эписи бир даяндыкъ. Бизге Иван Иванович деген узун бойлу адам келе эди. О немсе комедатурасында чалыша экен. Эр кельгенде чешит иляджлар, емек, урба кетире эди. Озю аз лаф этсе де, пек алидженап ве ирадели адам эди. Онынъ ярдымынен пек чокъумыз сагъ къалдыкъ. Дженктен сонъ шу кишини корип, къучакъларым, янакъларындан оперим деп тюшюне эдим... Ибраим Аметов деген достум бар эди. Эй, о бир заман тюшкюнлешмей, эр анги мушкюль вазьетте ёл тапа, койлерге барып къоюн, тувар алып келе эди, чокъ къавий йигит эди. Сонъундан онынъ ады бир эфсанеге чевирильди. Немселер онынъ башы ичюн беш юз марка, тири тутып кетирильсе, бинъ марка мукъфат илян эткенлер. Заваллы Ибраимни эр учъ-беш кунъде бир кере аса, я да ата эдилер.

— Насыл?— деп сорады Муслим ағға.

— Анавы румынлер пара къазанмакъ ичюн расткельген адамны аса, кокюсине «Партизан Ибраим Аметов» деп язылган тахтаны багълай, ресими-ни чыкъара ве бойледже мукаяфат парасыны ала экенлер. Бир кере, бойле бир адам асылган вакъытта етишип бардыкъ. Атышув башланды. Ибраим эп: «Бириси тири къалсын! Анавы къамбур бурунлы союны атманъыз!» деп къычыра. Не исе де бир немсе аскерини эсир алдыкъ, къалганлары къуршунланды, я да табана къувет бердилер. Ибраим эсир аскерни дёгди-дёгди ве ахыр-сонъу: «Озюнъкилерге барып айт, эгер бир даа Ибраим Аметов деп бир адам асылса, я да атылса, кимсени сагъ къалдырмамыз»,— деди. О аскер «гут-гут» деп ойле бир кетиш кетти, корьмелисинъ... Бундан сонъ бойле мерафетлернинъ арды кесильген эди.

— Сонъ, Ибраим Аметов сагъ къалдымы?

— Э, сагъ, шимди де сагъдыр, Ташкент якъынында, Бекабад деген шеэрде яшай экен... Амма эрифнинъ талийи пек аджыныкълы олып чыкъты. Немселер онынъ къадыныны ве дёрт баласыны тутып дарагъач диреклерине багълайлар. «Бир сутка ичине Ибраим Аметов кельсе, асмамыз, кельмесе асармыз»,— дейлер. Эй, Ибраим бу вакъытта дагъда эди. Онъа хабар етип кельгендже о бир сутка отип кеткен. Буны эшиткенинен Ибраим Арслан кесильди. Аман ёлгъа чыкъты. Эбет, бир группа олып бизлер де къошулдыкъ. Къыш эди. Чаналаргъа отурып кете, атларны айдаймыз, саба танъда етип кельдик: дарагъачта беш адам асувлы эди, бир къадын ве дёрт бала. Дарагъач янында дёрт немсе аскери тура. Бирден атеш ачыкъ, дёрти де йыкъылды, биз дарагъачтаки беш джесетни алып, чаналаргъа къойдыкъ ве къомшу койге кеттик, анда оларны мезарлыкъта дефн эттик.

— Ибраим Аметов не олды?— деп сорады Муслим ағға.

— О даа дженклешти, откъа-сувгъа кирип чыкъты, ағыр яраланды, сонъ оны самолётнен Сочиге ёлладылар.

Къартлар сустылар. Амет ағға Джафер ағъагъа фысылдады.

— Улан, ташласа шу къайгъылы-яныкълы лафларны. Шеньдже, инсан акъыллы лаф этсе. Бугунъ байрам, Муслимге исе экинджи байрам оладжакъкъа ошай, сен исе эп чалылар ичине кетесинъ.

— Чалылар олгъаны не? Бу аят!

— Э, шимди бойле аятны хатырламакънынъ ери дегиль.

— Ери олмаса, менде шень лаф ёкъ, чюнки омюримде шеньлик корьмедим,— деп сертейди Джафер ағға.

— Улан, айдынъыз, шу Шахниязовнынъ керчектен де Муслимнинъ огълу олып чыкъмасы ичюн бирер къаде алайыкъ,— деди Амет ағға.

Къартлар гедженинъ бир вакъытынадже лаф этип отурдылар. Хатырлавлар дефтери саифеленди, къайгъылы ве кулюнчли чешит вакъиалар тёкюльдилер.

Саба Муслим ағға ёлгъа азырланып башлады.

— Не ашыкъасынъ?— дедилер онъа.

— Энди мен бир кунъ биле беклеп оламам. Бугунъ отпуска алам ве ёлгъа чыкъам. Хорезмге барып чыкъмагъандже токътамам,— деди Муслим ағға.

Муслим Алиев ёлгъа чыкъты. Мийинде чешит фикирлер долана. «Бельки Хатидже озьбекке акъайгъа баргъандыр, о адам Меметни озь фамилиясына кечиргендир? Бельки... Ёкъ, энъ келишиклиси бу. Барсын, бойле олсун. Тек сагъ олсунлар. Оларны козьлеринен бир кере корьсе олгъаны, бу дюньяда окюнчи къалмаз. Бутюн корип-кечиргенлери чыкъып кетер. Тек бир кере корьсе олган. Бельки анасы да сагъдыр. Эй-ат! О сагъ олса, сексен экиде олмакъ керек...» Муслим ағға тек яхшы шейлер акъкъында тюшюнди. Эр кес сагъ-селямет олсун. Башкъасынынъ эмиети ёкъ эди.

Ташкентке келип, самолёткъа минди. Шимдики самолётлар да пек яваш учалар, увулдай, амма кокиннъ бир еринде салынып турган киби келе. Бир маальде самолёт Ургенч шеэрининъ аэропортына келип къонды. Муслим ағға чапып-чапкъалап Хазарасп районына кетеджек машина тапты. Машина вызнен кете, кунеш уфукъкъа янтайган олса да, орталыкъ даа ярыкъ эди. Лаф севген шофер йигит:

— Къайдан келесинъиз, эмдже, бу якъларда танышынъыз бармы?— деп сорады.

— Ангрен деген шеэрден келем, Хазарасп деген ерде тувгъаным бар,— деди Муслим агъа.

— Хазарасп — балабан район, сизинъ тувгъанынъыз онынъ къаеринде яшай?

— Къаеринде олгъаныны бильмейим.

— Ойле исе сизге къыйын экен,— деди шофер йигит.— Мен сизни мусafirханеге алып барырым. Анда геджелер, тувгъанынъызны ярын тапарсынъыз.

— Сиз Мухаммед Шахниязов деген йирджыны билесинъизми?

— Эй, эмдже, Мухаммед Шахниязовны бутюн республика биле, о Хорезмнинъ бульбули. Мен исе оны шахсен таныйым. Чокъ аджайип йирджы. О йирлагъанда кишининъ тени чимирдей, адам еринде отурып оламай... Сиз не, онъа барасынъызмы?

— Онъа,— деди Муслим агъа.

— Э, шай деп айтмайсынъызмы! Мен сизни онынъ къапысы тюбуне алып барырым. Мына, шимди.

Шофер йигит Муслим агъанынъ сабырсызлангъаныны дуйгъан киби машинасынынъ суръатыны арттырды. Машина вызнен кете, амма Муслим агъанынъ башында бир фикир токътамай, эписи келип-кече, бутюн омюри кино лентасы киби козь огюнде джанлана ве шувулдап кечип кете...

Бир маальде машина чаналады. Шофер йигит ерге тюшерек:

— Кельдик, эмдже,— деди.— Мына бу зв онынъки. Къана, юрюнъ, мусafirсинъиз, мен озюм алып кирейим. Баре, муджде менимки олур.

Йигит къапыны къакъты. Джевап олмагъан сонъ, къапыны уйтеди, о ачыкъ экен, ичери кирди. Муслим агъа да онынъ артындан ем-ешилъ азбаргъа кирди. Йигит къычыргъан сонъ, ичерицен элинде бала туткъан яш къадын чыкъты.

— Енге, Мухаммед агъама мусafir алып кельдим. Къабул этинъ,— деди йигит.

Къадын муляйим сеснен:

— Хош кельдинъиз, ичери киринъ,— деди.

Муслим агъа шофер йигитке акъча береджек олгъан эди, о алмады.

— Мухаммед агъамызнынъ мусafirинден акъча алсакъ, айып олур,— деди ве элини кокюсине къояракъ чыкъып кетти.

Муслим агъа агъыр адымларнен басамакълардан котерилип, кениш джам софагъа кирди. Къадыннынъ янына келип:

— Мухаммед озю эвдеми?— деп сорады.

— Ёкъ, тойда,— деди къадын.— Мааллемизде той бар. Анам, бабам да андалар.

Муслим агъа джам софада токътап къалды.

— Сиз ичери киринъ, бираздан келирлер,— деди къадын.

Муслим агъа къадыннынъ артындан юрип, кениш ве джыйнакълы одагъа кирди, къадын косътерген ерге, диван устуне отурды. Къадын элиндеки бала-сыны бешикке къойып:

— Мен шимди чай къоярым, отурып турынъыз,— деп чыкъып кететкъанда Муслим агъа оны токътатты.

— Къызым, бир дакъикъа сиз де отурынъыз, сораиджакъ лафым бар. Къадын къапы янындаки курсюге отурып, Муслим агъагъа бакъты.

— Сиз Мухаммеднинъ кими оласынъыз?— деп сорады Муслим агъа.

— Къадыны олам.

— Мухаммеднинъ ана-бабасынынъ ады насыл?

— Анамызнынъ ады Гевар, бабамызнынъ ады исе Матнияз,— деди къадын.

— Олар Мухаммеднинъ ана-бабасымы, ёкъса сизинъ ана-бабанъызмы?— Меним.

— Мухаммеднинъ ана-бабасы бармы?

— Ёкъ. Анасы бар эди, чокъ йыллар эвель ольди. Мен онынъ анасыны биле эдим.

— Ады не эди?

— Ады Хатидже эди.

Муслим агъанынъ юреги дукюльдеп башлады, чырайы тюрленди. Вуджу-

дындан бир титреме кечти. Къадын исе Муслим агъагъа бакъып тургъан сонъ, дёнъишкен сеснен:

— Эмдже, сиз ким оласынъыз? Къайдан кельдинъыз?— деп сорады.

— Меним адым Муслим,— деп фысылдады Муслим агъа.

— Ва-ай, сиз Мухаммеднинъ бабасы оласынъызмы?

Муслим агъа башыны саллады.

— Сиз отурып турынъыз, мен шимди чапып барып, Мухаммедни чагъырып келирим... бу узакъ дегиль,— деди къадын ве чапып чыкъып кетти.

Муслим агъа арадан не къадар вакъыт кечкенини бильмей отурды... Демек, о яшай экен. Бу дюньяда зуур эткен вакъиаларнынъ эписи онъа ве онынъ халкъына къаршы дегиль экен... Бир маальде азбарда аякъ сеслери эшитильди, къапы шиддетнен ачылды ве одагъа узун бойлу эсмери огълан чапып кирди, Муслим агъанынъ къаршысына келип токътады.

— Огълум,— деди Муслим агъа.

— Баба!— деди Мемет ве бабасына сарылды.

Азбарда аякъ сеслери, эеджанлы давушлар эшитильди. Айджамал, Матнияз агъа, Гевар енге ве башкъалар ичери кирдилер. Теляшлы шамата ичинде бала агълавы эшитильди. Эр кес бешик бетке бакъты. Анда Муслим адлы огъланчыкъ озюнинъ бу дюньяда бар экенинден хабер берип къычырмакъта эди...

Экинджи куню Матнияз агъанынъ эвинде дюгюн олды. Маалле джемааты баба-бала корюшювини джан-юректен селямлады.

Бир къач куньден сонъ Муслим агъа ве Мемет машинагъа отурып Фергъана бетке ёл алдылар. Ешилликке бурюнген Топтал кою уянып башлагъан вакъытта олар мезарлыкъ янына келип еттилер. Баба-бала мезарлыкъ къапысындан кечкенде къаршыдаки сельби тереги бирден тепренди, гурр-гурр эткен сеслер эшитильди, дерсинъ, терек устюнден топ-топ къуш гурюльдеп кокке котериле. Кумюш ренкли япрачыкълар сааръ елинде шенъликнен ельпиреерек, юреклери яныкъ асрет инсанлар эшкъына эльчырпмакъта эдилер.

Баба-бала дюльбер сельби тереги астындаки уфачыкъ къабир башында тиз чёктилер. Бирден кок гудюрдеди, салкъын ель эсти, ягъмур сепеледи. Оларнынъ юзьлери, терекнинъ япракълары, къабирнинъ устю — эр якъ сылакъ эди.

АНА ТОПРАКЪ

I

Бу дюнъяда, къайда олсанъ, ол сен, инсан.
 Рух алырсынъ ана-топракъ къокъусындан.
 Махрум къалсанъ ана-топракъ дуйгъусындан,
 Бахт тапмазсынъ ер юзюнде, манъа инан.

Ана-топракъ!
 Ана-топракъ!
 Ана-топракъ!
 Тек о яшар ве яшатыр инсанларны.
 Къан-джанынъа шифа берген о бир чокъракъ.
 О догъургъан азиз баба-аналарны.

Ана-топракъ багъырында элял сютнен.
 Бу дюнъягъа кельген инсан, инсан олып.
 Озенбаштан, эм Судакътан, эм Ускюттен...
 Сувлар акъкъан улукълардан, ташып-толып.

Ана-юртта ишлеп-талып оськен инсан —
 Унуталмаз оны асыл ич бир заман.
 Асретликтен юреклерде къопар исьян —
 Узакъларда аз бир вакъыт къалса инсан.

II

...Геджелейин афат къопкъан бир заманлар,
 Фелякетте къалгъан сабий ве аналар.
 Геджелейин сёнмей къалгъан от-оджакълар,
 Дерсинъ ярын, я о бир кунъ къайтаджакълар.

Магърашкъанлар аранларда къой, сыгъырлар,
 Кок ярылгъан къарт копеклер улугъанда.
 Кимсе бильмез, ничюн, къайда къувулалар,
 Айванлардай вагонларгъа толдургъанда.

Мешакъатлы махшер-фигъан кунълеринде,
 Сепильген шай орталыкъкъа къадимий халкъ.
 Къоркъу толгъан къатып къалгъан юреклерге,
 О кунъден сонъ, корьмеген о, адалет-акъ.

...Олюм къускъан урушларда къан тёкелер,
 Джан берелер, агъа-къардаш ве бабалар.
 Не къыямет бар дюнъяда, бильмей олар.
 Комендантлар халкъны эзе, ер тепелер.

Аджджы еллер, зеэр-сытма халкъны кесе.
 Кунълер сайын ольгенлернинъ ёкъ сайысы.
 Ал-эвалны анълатмагъа ёкътыр кимсе,
 Агъласанъ да, сызласанъ да, ёкъ файдасы.

Эки тувгъан — бири Сервер, бири Энвер
 Къувулгъанлар бутюн халкънен яш олгъанда.
 Бири тюшкен алев къускъан Бекабадкъа,
 Бири исе, къарлы-бузлы чал Уралгъа.

Азмы дерсинъ, чокъмы дерсинъ — къыркъ йыл кечкен,
 Эки тувгъан ольмей къалгъан сюргюнликте.
 Экиси де, шербет дегиль, зезр ичкен,
 Ана-топракъ, ана-баба севгисинден.

Сюргюнликте янгъан-куйген Сервер энди,
 Даяналмай ёлгъа чыкъа, къартайгъанда.
 Келип-ете, аякъ баса топрагъына,
 Анасындан элял сютни мында эмди.

Ерге чёке, къучакълай о, топрагъыны,
 Козъяшлары тыгъырлар бурчакъ киби.
 Унутты, о, энди къайда олгъаныны,
 Орман, дагълар ве чёллерге къучакъ керди.

Юрек таша, къалтырай эм, энди тизлер.
 Этраф кийик — не тувгъанлар, не койдешлер.
 Силинген эм, сокъакъларда къалгъан излер.
 Не япмалы? Такъдир бойле. Бойле ишлер.

Не япмалы? Къалмалымы? Къайтмалымы?
 Къалды Сервер тюшюнджелер алкъасында.
 Омюр-билля шай къучакълап ятмалымы
 Бу топракъны, ябанийлер арасында?

Тувгъанларнынъ чокъсу ольди, анда-мында.
 Койдешлер де яшай Джизакъ бойларында.
 Базылары Мубарекке эсир олды...
 Шай корюле, къайтмакъ ёкътыр ойларында.

Къардашына мектюп язып ёллар экен:
 — Къайт! — деп энди, ана-юрткъа — баба-юрткъа.
 Бекабадда чатлайджакъ о зенгинликтен.
 Даа бильмем, нелер керек, онъа анда!

Энди чаре къалмады бу янгъызылыкъта,
 Эки авуч топракъ къоя чантасына.
 Омузына ура-ала, чыкъа ёлгъа.
 Ягъмур демей, боран демей, танъ аткъанда.

IV

Афта кечмез, етип келе Бекабадкъа,
 Геджелейин тапа Энвер къардашыны.
 Кирер-кирмез, расткеле о, бол софрагъа,
 Ур-патласын чалгъы чала — той акъшамы...

Орталыкъта не киев бар, не де келин.
 — Бу не? — дей о, озь-озюне, — тюшми экен?
 Зевкъ-сефанен шай къардашы, яшай экен,
 Эбет, ишлеп, терин теккен, буккен белин.

Аш ашала, патлатыла бирер-экишер...
 Эки тувгъан — агъа-къардаш къавушалар.

Гъайры баштан къой союла, кебап пише,
Къолдан-къолгъа чокъ шишелер авушалар.

Ярым афта бу зевкъ-сефа девам эте,
Мусафирге хош кельдиге, эп келелер.
Онъа энди вакъыт кельди сёйлемеге
Яваш-яваш, о еринден котериле:

— Азиз достлар, койдешлерим, къан-къардашлар,
Той-дугюндай отурыштыкъ ярым афта.
Энди манъа рухсет беринъ, аркъадашлар,
Артыкъ манъа къайтмакъ керек ана-юрткъа.

Ана-топракъ чокътан беклер эпимизни,
Етер артыкъ сюргюнликте орьселенмек!
Вакъыт кельди топламагъа эпимизни...
Несиль къаргъар сени, мени, мында ольсек.—

Тувгъан-къардаш, къолум-къомшу динъледилер.
Мезарлыкъдай тынчлыкъ сарды орталыкъны.
Юреклерде махшер кунълер инъледилер,
Хатырлап о Къарасувны, Орталанны...

— Догъру, агъа!— дей къардашы, къаба сеснен.
— Лякин, бакъса, орталыкъкъа, бу бир дженнет!
Бу байлыкъны къазандым мен, къан-теримнен.
Анда къайтсам, не япарым, къарт экенде?

Мен бу ерде, эзер язда, къара къышта
Чокъ чекиштим, къыркъ йыл бою, айван киби.
Мен бу ерде, озь-озюме бир падишам!
Бугунъ-ярын кунешим де, сёнер, бельким...—

Агъа-къардаш бир-бирине бакъа кене.
Бири сёйлей, бири динълей. Сонъ, кене шай.
Джер-джемаат пысырдаша, гурьделене...
Яшынлагъан, гудюрдеген кокке ошай.

Тек сен дегиль, бутюн халкъынъ, манъа инан,
Гъурбетликте халкъ оларакъ анъылмайджакъ.
Ватансыз халкъ о халкъ дегиль, ич бир заман.
Сенден гъайры ёкътыр буны анъламайджакъ!

Ким не джойды? Сен не таптынъ? Сёйле манъа.
Бу эвними? Азбарнымы? «Волга»нымы?..
Ракъы-шарап чапчагъыны, миллионнымы?
Я инсан деп, сени асыл кимлер анъа?

Сёйле манъа, ананъ къайда? Бабанъ къайда?
Гъариплернинъ мезарлары, сёйле къайда?
Ватан къайда? Деделернинъ изи къайда?
Мавы дагълар, мор денъизинъ, сёйле къайда?

Балалыкъта озенлерден акъкъан сувлар
Ич тюшмейми хатырынъа, айт, бир дефа?
Динълеп бакъсанъ, къара боран аля увлар.
Бу корьгенинъ сефа дегиль, тек бир джефа!

Учан-сувнынъ шувултысы къайда къалды?
Къайда къалды, мавы козьлю, гузель Ялта?

Ничюн сени бу зенгинлик шай алдата?
Чокъ эгленме, сонъки кунинъ келеята!

Бир кунъ ола, епелекдай учар-кетер
Зенгинлигинъ — барынъ-ёкъунъ, бир шей къалмаз.
Акъялсызнынъ акъялы да бунъа етер,
Вакъыт барда, анъла къардаш, тюшюн бираз.

...Чокъ сёйленди бу акъшамы агъа-къардаш.
Мусафирлер къолум-къомшу динъледилер.
— Биз разымыз агъанъ иле, биль, аркъадаш,
Къайтмакъ керек! — гурьделешип, шай дедилер.

Лякин къардаш, къайт ат киби, пек тирельди.
Таш къаялар обаланды, дерсинъ, ёлда.
Бу арада, шемшек чакъты, ер титреди...
Агъа чёкти тиз устуне, чанта къолда:

Яваш-яваш чантасыны ачты агъа —
Эки авуч ана-топракъ ичерсинде!
Джер-джемаат, къардашы да онъа бакъа.
Тамчы-тамчы козьаш акъа чересинден...

Къучакълашты бир-биринен агъа-къардаш.
Чанта къолда — эки авуч топракъ иле!
Ана-топракъ къокъусындан айлана баш!
Козьлеринден ёлакъланып, яш тёкюле.

Къардаш басты о торбаны багъырына.
Яшын яшнап, кок гудюрдеп, ягъмур ягъа!
Ёкътыр кенъеш ана-топракъ — ана-юрткъа!
Козьяшынен суварылгъан бу дюньяда!

— ...Эй, джемаат, кимим энди, асыл мында?!
Бутюн халкънен огърадыкъ биз агъыр алгъа.
Ана-топракъ денъишильмез бар дюньягъа!
Виран къалсын сюргюнликлер, чыкъам ёлгъа!

V

Азмы кечти, чокъмы кечти, узакъ ёлда,
Агъа-къардаш келип етти Къарасувгъа.
Эки къазма, эки курек — эки къолда —
Ер къаздылар, эв яптылар бир къач айда.

Къорантасы — бала-чагъа къувандылар,
Ана-топракъ арзусына къавуштылар.
Керек олса, къуру отъмек ашайджакълар,
Эр кес киби, ана-юртта яшайджакълар.

Лякин, бир кунъ, къара булут саркъты кене,
Кок къарарды къузгъунларнынъ талдасындан.
Бала-чагъа козьашлары акъты кене.
Къувулдылар Кърым ярым адасындан.

Мал-мульклери септирильди анда-мында,
Эвлери де бульдозернен тегизленди.
Даа нелер кореджекмиз бу дюньяда?!
Даа насыл хорлайджакълар бизни энди?!

Яры гедже маалинде — къаранлыкъта,

Эль-аякны тыршавлады, багъладылар.
Тым-тыракъай, ашсыз-сувсыз орталыкъкъа —
Украина чёллерине айдадылар...

Азмы кечти, чокъмы кечти харабеге,
Кене ёлда агъа-къардаш, бала-чагъа.
Инандылар ялан-керчек бир хаберге —
Эмиш-демиш... мумкюн экен, ана-юрткъа...

Джаяв-джалпы, ач ве чыплакъ, эп кеттилер,
Кене келип ерлештилер Къарасувгъа.
Дёрт кошеге дёрт бир къазыкъ пекиттилер —
Чалаш ясап, оджакъ къурып, ашкъа-сувгъа.

Башладылар ер къазмагъа, эв къурмагъа.
Эв темели эп юксельди, къувандылар.
Чевре-четтен башладылар айкъырмагъа,
Кене гедже ана-юрттан къувулдылар.

Бу не демек?!
Бу акъсызлыкъ кимге керек?!
Къабаатсыз татар халкъы эп хорлана!
Асыл бунъа нелер себеп?
Кимлер себеп?
Келир, эбет,
Сорамагъа, бир кунь невбет!

Асылларнен яшагъан халкъ ватанында.
Ватанычюн терин тёккен, къанын тёккен.
Советлерчюн ант эткен о аятында,
Агъа-къардаш яшагъан о эр миллетнен.

Къолум-къомшу — рус, украин, эм де татар
Яшагъанлар.
Бир софрандан ашагъанлар.
Дост олгъанлар кой-шеэрде яшлар, къартлар.
Бугунь ничюн — «татарсынь!» — деп айыралар?

...Алимени Инна саткъан фашистлерге,
Лякин бизлер кин тутмаймыз ич кимсеге.
Партизанлар: Бекир, Аппаз, Мустафалар...
Ватан ичюн курешлерде махв олгъанлар.

Къараманлар: Абдулла ве Аметханлар —
Бир дегиллер.
Олар юзлеп нам бердилер.
Бир кунь ола, устюмизге кир аткъанлар —
Чарпыырлар, къан къусарлар, джан берирлер.

VI

...Бугунь агъыр, ярын агъыр, кене даян.
Унер ал сен, йигитлерден, къара куньде.
Энь азизи бу дюньяда — миллет, Ватан.
Ич баш эгме, ешильбашлар окюргенде.

Озь-озюньни откъа атмакъ — ольмек, янмакъ
Бу яшавдан хайырлыдыр, бу дюньяда!
Лякин энди, керек бираз узакъ бакъмакъ —
Я олюмден ишимизге бармы файда?

Энъ эйиси — сонъ нефеске, сонъ дакъкъагъа —
Къувет топла!
Ватан ичюн талмай куреш!
Санъа, манъа, гедже-куньдюз халкъынъ бакъа.
Бизлерге де, илле бир кунъ, догъар кунеш!

* * *

...Ант эттилер агъа-къардаш, халкъ алдында —
Къайтып кене ерлешмеге ана-юрткъа.
Ахыр-сонъу Къарасувда — къарчыгъада,
Кене алды къазма-курек олар къолгъа.

Ахыр-сонъу бу куреште енъди олар.
Бирлик олып, эпимизге керек къалкъмакъ.
Тек о вакъыт юреклерге къуванч толар.
Мына бойле керек бизге юртны алмакъ!

1988—89 с. с.

ДЖЕННЕТ КОШЕСИ ЭДИ

«Авдарылды Чатырдагъ, кочъти Кърым
Энди кимге айтайым гизли сырым».

Ана юртнынъ тарихына сильтем берип ташласакъ,
Асырларнен ат ойнаткъан печенеге, хазары.
Ватанымыз эбедийдир — келименен башласакъ,
Чал тарихкъа имза чеке алимлернинъ назары.

Тильде дестан таврларнынъ, къыпчакъларнынъ эмели,
Асыл мында шекилленген халкъымызнынъ темели.
Монгол дейлер, татар дейлер — бу не демек, аджеба?
Тарихымыз олмакъ керек тек акъикъат муджиби.

Бурунгынынъ астарыны котергенде корюне.
Коп асырлар тутеп турды кърымларнынъ оджагъы.
Билек тиреп кирсек эгер, къарт тарихнынъ тёрюне.
Пек абайлап аладжакъмыз бунынъ уджу-буджагъын.

Улу Пушкин ильхамынынъ джилъвесини къазангъан
Асырларнынъ абидеси — Багъчасарай чешмеси,
Мешур шаир зиярети эждатларгъа базангъан,
Джазибенен чеккен оны гузель Кърым нешэси.

Ёкъсулларнынъ гъайретинен сербест къанат кергенде,
Азиз юртум гъонджеленди, олды дженнет кошеси.
Этрафында чименликлер, мис къокъулар бергенде,
Чагъаладай чабдырылды буллюр сувлу чешмеси.

Ай, кунешнинъ отъкюр нуры эбедиен кульгенде,
Акъ джигери курюк басып, этрафыны кезгенлер.
Чантасыны чам терекнинъ далларына ильгенде,
Джилъвеленип толкъунланды энъ шифалы озени.

Тенъ тапмады табиятта онынъ сынап алмасы,
Ал къушбурун эриклері майыштырды далыны.
Леззетинен мутебердир бибер, къабакъ долмасы,
Сейир эттим яйяларда эйи джыныс малыны.

Сары кербар армутлары пишип далда саллана,
Якъын барып къарагъанда къамаштыра козьлерни,
Этрафында сыгъырчыкълар йыр котерип тавлана,
Багъчаларнынъ хафиф ели сийпап опе юзьлерни.

Сырымларны яраштыргъан онынъ «дубек» тютюни,
Назик эмек сырасында бар дюньягъа сесленди.
Ишкир халкънынъ эмегидир бу байлыкънынъ бутюни
Миллетимнинъ ишкирлиги бар дюньяда эсленди.

Асырларны сынап отъкен чынъ, манеси, дестаны,
Несиллернинъ ильхамынен чечекленди, бурьленди.
Чакъыл ташдай джайрап яткъан берекетли бостаны

Бол гъанимет джерьянында оръкен атты, гурьленди.

Бол махсулат кевделенди юртумызнынъ къойнунда,
Эмек йырын мергин созды миллетлернинъ бирдеми.
Номай богъдай культеленди ызанларнынъ боюнда,
Тувгъан ильни яраштырды ильки Ленин ордени.

Лякин сонъра тувгъан юртум, оръселенди, тапталды,
Эвлятлары къувулгъанда къырав тюшти башына.
Санки дерсинъ, юрегине гъанджер-пычакъ сапланды.
Къара матем къанат керди топрагъына-ташына.

Къара денъиз океленди, кошок къусты, сиярды.
Далгъалары чабдырылып, ялысына урдылар.
Кенъ уфукънынъ кунеш изи къызармады, морарды,
Незакетли тик сельбилер маримсиреп турдылар.

Бу гъулгъуле санки джезнем азабындай дуюлды,
Сабийлернинъ козяшлары дагъны, ташны аштылар.
Къушчыкъларнынъ шенъ йырлары, бильмем, къайда джоюлды,
Дерелернинъ джапларындан сувлар мунълы таштылар.

Коп йыл сустынъ, гузель Кърым, тельчеленди юрегинъ,
Кийик отлар баш котерди къулачланмаз чёлюнъде.
Ернен-ексан олып кетти истикъбалинъ, тилегинъ
Баарь-язы бир кобелек къоналмады гулюнъе.

Къайда къалды о шыралы кербар салкъым юзюминъ,
Дерелернинъ джапларында сувлар биле тартылгъан.
Къайда къалды, назик эмек, «дубек» тютюн тизиминъ,
Сельбилернинъ далларына чалмалар да артылгъан.

Къайда къалды мейваларынъ шырын шекер шербети,
Москвада нам къазангъан, кевделенген сергиде,
Гузеллигинъ, байлыгъынънен эдинъ дюнья дженнети,
Эр саада рекорд къойып, чечекленген девринъде...

* * *

Тюшкюн олма, тувгъан юртум, халкъынъ къайтып кельмекте,
Къыркъ беш йыллыкъ асреттен сонъ, кене юзюнъ кульмекте.
Биз келирмиз, халкънен бирге кене де шай къувнарсынъ,
Чал тарихнынъ дестесинде озъ еринъни буларсынъ.

ВЕТЕРАН АКЪКЪЫНДА СЁЗ

Очерк

Акъырын-акъырын талпынып, сананынъ перделери ачыла. Бирден санада оюнджы пейда ола. Устюнде кърымтатар миллий урбасы. Белинде къапаралы къушакъ, аякъларында чарыкълар, башында джез кълпакъ. Дагъ къарталыны анъдырып, яйлялар, дагълар, къырларнынъ устюнден авелей... «Къайтарма» иджра этильмекте. Оюн биткендже сейирджилер ондан козьлерини алмай. Олар озъ козьлерине инанмайлар. Бойле кергин вазияетте олар санада оюн бакъмакъталар. Халкъ оюнларыны гъурбетликте жанландырмагъа бу бедий авескъарлар коллективининъ тешкилятчысына, эльбетте, кълдай олмады... Не исе де шимди санада...

Арадан баягъы сенелер кечти. Санада «Къайтарма»ны иджра эткен Усеин Сейтумеров сонъундан «Самаркандгеология» бирлешмесинде мейдангъа кетирильген бедий авескъарлар коллективининъ биринджи ёлбашчысы олды.

Языджы Черкез-Али бу адам акъкъында шойле хатырлай:

Усеин Сейтумеров.

«Мен бу адамнен бундан отуз йыл эвельси таныш олгъан эдим. О вакъыт биз Самаркандда яшай эдик. Комендантлыкъ режиминден къртулгъанымызгъа инанмай юрмектемиз. Кърымлыларгъа ниает, он учъ йыллыкъ сюрдюниктен сонъ, паспорт берип башладылар. Амма истеген еринъе кене де барып оламайсынъ. Бойле вазияетте халкъымызгъа кълдай олмады. Эр алда халкъ арасында мераметли, алидженап адамлар тапыла экен. «Красный двигатель» заводуна ишке кирмеге чокъ адамларгъа Вели агъа Муртазаев ярдым эткендир. Бойле адамлар арасында халкъымызнынъ эсли халкъ чалгъыджи-усталарындан бири Мемет Абибуллаев, оюнджы-артист Усеин Сейтумеров ве башкъа аркъадашлар да бар эдилер. Оларнынъ ким ве насыл зенаат адамлары олгъаныны о вакъыт бильмек ве акъылгъа кетирмек биле мумкюн дегиль эди. Чюнки, кълмшусына мусафирликке

бармагъа, я да ана-бабасынынъ дженазесине барып кельмеге якъында укъукъ алгъан халкъ, аля даа озъ вазиятини анъламай, насылдыр бир гизли къоркъулар ичинде яшамакъта эди. Иште, бойле бир вазияте Вели агъа Муртазаев «Красный двигатель» заводында чалышкъан кърымлылардан бедий авескярлар төгереги тешкиятландырып башлады. Төгерек кет-кете осьти, озюнинъ этрафына янъы-янъы адамлар джелъп этти. Нетиджеде, 1958 сенеси Самаркъанд шеэрининъ Регистан мейданы янындаки буюк клубда «кърымтатар ансамблининъ концерти оладжакъ» деген афиша пейда олды. Бу вакъыт бойле илянынъ шеэрде пейда олувы, озю бир тарихий вакъиа эди. Афишаны окъур экенмиз, озъ козьлеримизге инанмадыкъ. Чокъ йыллыкъ сюрдюнюк акъарети алтында булунгъан халкънынъ медениет векиллери озьлерининъ къырылгъан къанатларыны иште, бу тарихий вакъиадан сонъ догърулып башладылар. Концерт залында отурмагъа ер къалмады. Биринджи концертке кирип оламагъанлар концертнинъ текрар-текрар косътерильмесини талап эттилер. Иште, мен о вакъыт Усеин Сейтумеровнынъ къайтармагъа ойнагъаныны корип, шашып къалгъан эдим. Онда олгъан чевиклик, дюльбер арекетлер, санада озюни тутувы, юзюндеки хош тебессюми, бою ве эндамына ярашыкъ миллий урбасы бутюн халкънынъ дикъкъатыны джелъп этти. Бу концертте иштирак эткен аркъадашларнынъ чокъусы сонъундан Ташкентте мейдангъа кетирилген «Къайтарма» ансамблининъ озегини тешкиль эткен эдилер.

Арадан отуз йыл кечти. Мен Усеин Сейтумеровны бир даа коръмедим. Лякин онынъ ойнагъаныны ве юзюндеки тебессюмини ич бир вакъыт унутмадым. Кърым тешеббюсчилер арекетине къошулгъаныны, халкъымызнынъ озъ ишлеринде актив иштирак эткенини ве ниаат, зор-белялар иле Кърымгъа барып ерлешкенини эшиткен сонъ, бир-биримизге сыджакъ мектюплер язып башладыкъ. Бундан къач йыл эвельси о мени Коктебельде раатлангъанымны эшитип, озюнинъ хаста олгъанына бакъмадан, ал-хатыр сорамагъа кельди. Лакъырды ойле джанланып кетти ки, о эвине къайтмакъны да унутты. Саба ярыкълангъанда, ерге бир шейлер төшеп юкълап къалдыкъ. Бу гедже олгъан лакъырдылар меним юрегимни дельди-тештилер. Мен анъладым ки, Усеин Сейтумеров башындан чокъ фелякетлер кечирген. Дженкнинъ башындан сонъунадже курешкен сонъ, гъурбетликининъ де бутюн аджджылыкъларына къатланып, тек ана-ватанына ынтылгъан. Шукюр, ниети ерине кельди, лякин сагълыгъы акъсады. Бунъа бакъмадан, о кене халкъымызнынъ огул-къызларына санъат инджеликлерининъ сырыны ачмагъа ярдым эте. Урьметли яшларымыз, Усеин агъанъызынынъ якъасыны бошаманъыз, о сизге даа чокъ гузель оюнлар оретмеге гъайрет этер».

Девирлер ойле де ола экен. Не япаджакъсынъ? Девирлерге табий олып: сенинъ де вазиятинъ денъише, онъа узвий багъланып яшай экенсинъ.

Иште, Усеин агъа Сейтумеров ана-юртуна къавушып, къалгъан омюрини ватан къуучагъында кечирмекте. Артта исе, хатыргъа синъип къалгъан вакъиалар, дакъыкъалар, анълер. Оларны тек Усеин агъанынъ озю тарифлей биле, башкъа кимсе. Чюнки бу мудхиш кечмиш онынъ зеининде силинмез излер къалдырды. Бу излерден бир даа хатрен тек онынъ озю кече биле. Бир даа кечильмейджек ёллардан... Вакъиаларны тек онынъ озю хатырлай биле. Хатырлагъанда шу къуванчлы ве къасеветли кунълер онынъ козьлери огюнде гъайрыдан джанланалар. О вакъыт онынъ гонълю мугъая. Бир къач вакъыт сусып отура. Атта, артыкъ яшамагъа истемеген киби ола. Амма... О шимди ватан къуучагъында. Сонъки сенелерини мында яшагъаны онынъ омюрини даа да узата. Шунынъ ичюн де олса керек ки, яш осьмюрлер иле олгъан корюшювлерде о шимдики аятны айтып кечкен сонъ, кене де кечмишни анъмагъа меджбур ола. Чюнки бу вакъыт инсан тенъештирип фикир юрюте биле.

Усеин агъагъа сыкъ-сыкъ кельген мектюплер кечмишни хатырламагъа меджбур этелер. Мектюп ве телеграммалар хусусан улу Гъалебе байрамы арфесинде чокълаша. Мектюплернинъ чокъусы берабер дженклешкен до-

стар, Керчь район партия комитетинден, Керчь гарнизонунун аскерлеринден ола биле. Бу кунь Усеин агъа ичюн пек къуванчлы бир кунь ола.

Усеин агъанын адына мектеплернин гурьдели ягъганынын себеби шунда ки, онын озю оларнен барыш-келиш япып, эйи мунасебетлерде булуна.

Онын терджимей алы дигер совет инсанларынын терджимей алы киби пек адийдир. Усеин агъа Сейтумеров 1921 сенеси Кучюк Озенбашта догъа. Ялтада В. Куйбышев адына орта мектепте окъуй. Оджалары — завуч ве ботаник Фатъме апте Языджиева, математика оджасы Энвер агъа Хатипов, ана тили оджасы Ибраим агъа Бахшыш Усеинчикке буюк келеджек тарифлейлер.

Яшлыгъында, той-джыйынарда булунып, халкъ авалары ве оюнларыны динълемеге, бакъмагъа авеслене. Олардан терен теэссуратлана. Оюнджы олмакъ истеги оны Ялта Девлет филармониясындаки хореографик ансамблине кетире. Насылдыр бир юрек джошкъунлыгъынен оюнларны огренгенини коръсе эдинъиз.

— Авагъа уйгъун ойнайсынъ. Сенден илериде акъикый оюнджы-артист чыкъар,— деп рухландыра эдилер оны оджалары.

О вакъытларда бедий авескярлар тегерегинде иштирак эткени ичюн оны бир къач сефер «Артек» лагерине раатланмагъа ёллагъан эдилер. «Артек»те де миллий оюнларны иджра этип о яшдашлары огюнде буюк урмет къазанды.

Миллий ве классик оюнларнын иджра этюв усулларыны о оджалары Иззет агъа Добра ве Наталья Тихомировадан огрене. Бу эки оджа озьлерининъ талекесинден пек мемнюн эдилер.

— Насыл да аджайип анълер ве къуванчлы сенелер эди о вакъытлар,— деп хатырлай Усеин агъа.— Гонълюнъе яткъан ишнен огърашкъанда, янынъда гонъюльдебш аркъадашларын олгъаны не къадар аджайип бир шей. Оларнен акъыл таныша билесинъ. Белли бир арекетни догъру беджер-месенъ, олар санъа бу акъта айталар, тевсие этелер,— дей де бираз даа тюшюнип, озь хатырлавыны девам эте — Сиз Нусрет Шабанов, Селиме Челебиева, Рефат Асанов, агъа-къардаш Шевкет ве Мемет Союковлар акъкъында бельки, эшиткендирсинъиз? Бельки де оларны биледирсинъиз?— деп сорай менден хошнутлыкъле.— Озь вакътында бизлер эпимиз дынтылгъан макъсадымызгъа ириширмиз деп ниетлене эдик. Теэссюфки, бженк башланып, алымыз бойле оладжагъыны кимсе бильмей эди.

О кене нелернидир хатырлап бир тыныш суса, дигер бир дюньягъа, кечмишке чома. Ичинде олгъанларны айтып битирип оламай. Козьлеринде къыгъылчымлар йылтырай. О, балалыкъ чагъына къайта...

Умер агъа ве Асибе апте аилелеринде бойле арекетчен, чевик огълан тербиелегенлеринен пек гъурурланалар. Огълу иштирак эткен концертлери озьлери де барып бакъмагъа ашыкъалар, беден тербиесинен огърашкъанда, онъа къол туталар.

Усеин агъанынъ эви Белорусие Арбий округы санаториясынынъ янын-да ерлешкени ичюн, о балалыгъындан бу арбий адамларнынъ кийинювлери, юрюши, курешювлеринен пек меракълана эди. Бу санатория кичкене Усеинни озюне пек чекти. Санаторийде Хасан, Халхингол чарпышмаларында иштирак эткен арбийлер тедавийлене эдилер. О вакъыт спорт мейданларында беден тербиесинен огърашкъан арбийлерге къошулып, Усеин де белли бир трюклар япмагъа авеслене.

Сенелер девамында бу яш осьмюрнинъ юрегинде эм хореографиягъа эм де арбий ишке авеслик къозгъалып турды. Ниает, арбий ишке авеслиги енъди. 1939 сенеси о Ялта Абий комиссариатынынъ ёлланмасы иле Бакудаки СССР Юкъары Совети адына арбий окъув юртуна окъумагъа кире. Бу девирде о альпинизмнен де огъраша. Спортнен огърашып пишкинлешкен, бу иште усталыкъкъа наил олгъан йигит дагъ аскерлерининъ инструкторлары сырасына къошула.

1941 сенесининъ июнь айында онынъ къыркъ адамдан ибарет отряды

Кабарда-Балкъар АССРдеки Ашагы Бакъсан деген ерге бутюнбирлик йыгылышы кете. Шу ерде буюк бир лагерь тизиле. Мында арбий окъув юртларыны битирген учъ юзден артыкъ йигит топлана.

Арбий азырлыкълар алынып барылганда, Усеин бу ернинъ дюль-берлигине пек шаша, сукълана. Чевре-этрафкъа бакъып, тойып оламай.

Арбий азырлыкълар эп девам эте. Июнь 22 куню эр шей озъ сырасында олган маальде, апансыздан оларгъа бир саат ичинде азырланып ашагы энмек эмирини берелер. Альпинистлер ашагы энип, Нальчик тарафкъа ёл алар. Бир бучукъ сутка юрген сонъ, шеэр паркына етелер. Бу ерде энди чокътан митинг кете экен. Митингде чыккышта булунганлар совет халкъынынъ башына мудхиш бир ал тюшкени ве эр кес ана-юртуны къорчаламагъа ашыкъмакъ кереклиги акъкында айта эдилер. Олар дженк башлангъаныны тек шу вакъыт анълайлар. Шу куню арзу-умютлер къарышып кете. Шу кунъден башлап, бутюн совет халкъы душмангъа нефрет беслеп, ана-юртуны къорчаламагъа ынтыла.

Усеин Сейтумеров аркъадашларынен берабер онунджы мотоокъчылар полкынынъ алтынды дивизиясына ёлланма ала. Бу полк Эрменистанда Ереван шеэри янында ерлеше.

Мудхиш дженкнинъ биринджи кунълери совет халкъы не къадар гъайыпларгъа огъраса да, ватаныны къорчаламагъа ынтылганларнынъ сафлары эп арта.

Новороссийск районынынъ Раевская станциясында къатты урушлар кеткен вакъытта, Усеин Сейтумеров штаб башлыгъынынъ ярдымджысы олып тайинлене. Арбий окъув юртунда берильген бильги къавий олгъаныны о шу вакъытлары анълай. Эр бир телюкели атышмаларда онъа тербие берген оджалары козюнинъ огюнден кетмей джанланалар. Олардан бири — Павел Максимович Ягунов ола.

— Павел Максимович Ягунов бизим арбий бильгимизни темеллейин тешкермеге севе эди,— деп хатырлай Усеин агъа.— О эр бир шейге пек талапчан олып, озюне ошагъанларгъа джаныны бермеге азыр бир инсан эди.

Джебз ёллары оджаларны талебелеринден айырды. Лякин, Усеин Сейтумеров оджасы Ягуновнынъ Кърым джебэсинде насыл дженклешкени акъкында сабыкъ достлары вастасынен хабер алып турды. Павел Максимович дженкнинъ агъыр кунълеринде олар ичюн даима нумуне олды.

Усеин Сейтумеров халкъынынъ, мемлекетнинъ тынч омюрини вахший-дже бозган фашист ягъмаджыларына нефрети о дередже буюк эди ки, о озъ къысмынен 1941 сенесининъ сонъунда тешкиль этильген Керчь-Феодосия десанты эркъанында гитлерджилерге къаршы амансызджа дженклешип, озъ ана топрагъында олган къатты чарпышмаларда буюк федакарлыкъ косътерди. Олар Керчьтен сонъ Къамыш-Бурун этрафыны, Чурубаш, Мариенталь койлерини азат этилер. Лякин Владиславовка станциясындаки кергин урушларда о аягъындан яралана ве эки бучукъ ай девамында Сочидеки арбий госпитальде тедавийлене. Госпитальден сонъ о озъ къысмыны Краснодар янларында тапа. О вакъытта оны 32-джи гвардия дивизиясынынъ атеш атыджы взводына командир тайин етелер. Сонъра оларнынъ къысымлары урушларнен Гъарпкъа тараф кетерек, Ворошиловград, Полтава, Кременчуг шеэрлерини азат етелер. Онынъ дивизиясы Днепр озенини кечювде иштирак эте. Бу операция ичюн башкъаларнен бир сырада Сейтумеров да Къызыл Йылдыз орденинен такъдирлене.

Воронеж ичюн урушларда Усеин Сейтумеров бир даа яралана. Бахтына бу енгиль яраланув ола. Оны шеэрнинъ мудафаасында иштирак эткени ичюн 2 дереджели Улу Ватан дженки орденинен такъдирлейлер.

Джебз ёллары эп огге кете. Олар Венгрия, Австрия, Дебрецен, Шопран Инесдорф, Яанцендорф, Баден, Вена, Дрезден шеэрлерини азат етелер. Дженкнинъ сонъуна къадар о он еди укюмет мукъяфатынен такъдирлене.

Улу Гъалебе кунюни Усеин агъа Сейтумеров Прага шеэринде къаршылай. Онынъ къуванчынынъ сынъыры ёкъ. Немсе-фашистлери енъильди.

Бүткүл совет халкы күүлүктөн азат олунды. Энди кан төкмөк дегиле, тынчлык вазияте шеэрлерни кыйтадан тиклемек вакыты кельди. Акин дженк биткенине бакмадан, Усеин агыга 1947 сенесине кыдар Венгрияда ве Австрияда булунмак сырасы келе. Мындан Крымга язган мектуплери эр вакыт «Адресат выбыл» деп кери кыйтып келе. Крымтатарлар ватанындан сюркюн олунганыны бильгенде юреги кан аглай.

— Бу асыл да олуджы шей дегилдир!— деген фикир Сейтумеровнын мийини эп тельчелей.— Насыл ола да, бизлер, меним крымтатар аркыдашларым дигер миллетлернен бир сырада озюни, джаныны аямай, дженклеше де, иш бойле ола... Бельки, бу хатадыр?..

— Анамны, бабамны, тувганларымны энди кыйдан кыдырып тапарым?— деген суаллер онын юрегини кемире.

Сонра крымтатарларнын чокьусы Орта Азияга сюркюн олунганыны билип, гьает тюшкюн ве кедерли алда Ферганага барып ете. Шеэрдеки зенаат окьув юртларынын бирине чалышмага кирип, токьтамай, догьмушларыны араштыра. Баягы вакыттан сон, олар Самарканд шеэринде булунганы акькында хабер ала. Ватандашларнын чокьусы ёлда ольгенлерини бильгенде, кьуванчы дертнен кьарыша.

Самаркандга келип, «Самаркандгеология» бирлешмесинде баягы вакыт чалыша. Озюни актив ве намуслы ишчи оларак косьтере. Мында о яшлыгында мейиль берген халк саньатыны, миллий оюнларны санада джанландырмак авеслигине кьапыла.

Зарурий иштен теселла алып тоймаган ве миллий саньатка севда олган бу инсан эр бир мумкюниетке кьаршы бутюн кучь-кьудретини кьойып, халк йырлары, эзилери ве оюнларыны гьайрыдан тиклемек ниетинен алтмыш секиз кишиден ибарет крымтатар ансамбли тизе. Бедава концертлер тешкиль этип, халк аваларыны халк арасында джанландыра. Озю бу ансамблде гузель оюнларны иджра этип, халкны мефтюн эте. Бу хызметлери ичюн о бир кьач кере дипломнен такьдирлене, бедий авескярлар лауреаты намына наиль ола.

Усеин агьа халк чалгы алетлери акькында мераклы субетлер отькере. Кемане, даре, кьавал, давул, зурна, кларнет, труба — булар миллий алетлер олып, халкьымызнын джеверлери сайылып, озюнде миллий колорит ташыгьаны акькында яшларга даима хатырлатып тура. Эр бир нагьме белли бир миллий алетте чалынса, о вакыт онын эзгиси даа да индже, юрекке барып тийген алда тесир кьалдыргьаныны аньлата. Иште, шу девирни о эеджаннен хатырлай.

Шимди исе Усеин агьа он йылдан берли Керчь тюбюнде ерлешкен Войково коюнде яшамакьта. Бу койнин эвельки ады Кыатерлез эди. Озюнин яшына бакмадан, о саньатле мешгуль олмакны вазгечмей. Бунин иле о озюне япышмага истеген хасталыкны еньмеге де биле.

О, саньатка олган севгисини балаларына да ашламага етиштирди. Онын огьлу Рустем область хастаханесинде тешкиль олунган вокаль-инструменталь ансамблинде чала.

Усеин агьа эр йыл Гьалебе куню омюр аркыдашы Алие аптенен, тувганлары ве кьардашлары иле Митридат дагыны зиярет этмеге чькта. Берабер окьуган, дженклешкен аркыдашларынен де даима корюшип тура. Якьында бойле бир корюшюв Баку шеэринде, олар окьуган арбий окьув юртунин юбилейи отькерильгенде, олып кечти. Олар дженкявер достларыны, сабык оджаларыны самиметле хатырладылар.

Оз халкына, Ватанына сынтьырсыз севги беслеген Усеин Сейтумеров чокь сенелер девамында крымтатар халкынын акь-укьукьы тикленмеси ичюн курешкенлер сырасына кьошулып кельди. Тешеббюсчи группанын фааль иштиракчилеринден бири олды. Бу ишни о Самарканд шеэринде башлап, Керчь шеэринде девам этти. Чешит миллет зиялыларындан Давид Кугультинов, Чингиз Айтматов, Олжас Сулейменов, Янис Петерс, Борис Олейник, Булат Окуджава, Темир Пулат ве дигерлери бизим меселемизнин мусбет чезильмесине фааль суретте кьол туткьанларына гьурурлана.

Сейтгъазы Гъафаров

ИСМАИЛ БЕЙ ГАСПРИНСКИЙ

Аяты ве фаалиети¹

Гаспринскийнинъ эдебий тиль меселесине аит фикирлери ве арекетлери узеринде токъталыр экенмиз, бу ерде онынъ Русиеде мусульман матбуаты хусусында та 1882 сени озюнинъ макъалелер джыйынтыгында беян эткен малюматларыны кетирмек истеймиз.

«Русиеде мусульман матбуаты» деп, биз кучюк бир ишке бойле буюк ад бердик,— деп башлай о бу фикирини.— Теэскоф ки, асылында рус мусульманларында умумий манада «матбуат»нынъ озю ёкъ, ялынъыз матбаа ве эдебият саасында айры бир ынтылышлар юзь алмакъта.

Улу Екатерина вакътындан бери Къазанда тек Къуран басылып кельмекте. Сонъра арапча ве тюркий тильде башкъа диний китаплар да басылып башланды. Шимди исе халкъ эфсанелеринден, йырларындан айры китапчыкълар чыкъарыла. Оларнынъ да аман-аман эписи диннен, шериатнен багълы. Илим теджрибеси ве земане бильгилерге аит китапларгъа расткельмедик. Бизим «Сейярулер Системамыз» киби китап биле мусульманларда ёкъ, биз оны тек татарджа бильген русларнынъ къолунда коръдик.

Бундан башкъа Ташкентте, Тифлисте ве Одессада экишер-учер дане русча-татарджа дерсликлер чыкъарылды. Иште, Русие мусульманларынынъ басма рухий хазинеси бугунълик шулардан ибарет! Сёз сырасы, бунъа бизим де беш-он дане китапчыкъларымызны къошмакъ мумкюн. (Гаспринский бу ерде о йыллары Багъчасарайда озюнинъ рисале тарзында чыкъаргъан бир къач макъалелерини козьде туту. С—Гъ).

Русиеде арапча шрифтлери олгъан бир къач дане басмахане бар: бириси Илим-

Исмаил бей Гаспринский.

¹ Девамы. Башы 1989 с. 6-джи ве 1990 с. 1,2,3-джи санларда.

лер Академиясында, экиси Къазанда, бири Багъчасарайда, бири де Тифлисте. Бундан башкъа Къазанда Абдуллиннинъ литографиясы да бар.

Татар тилинде эки дане девирий табакълар чыкъа: бири Ташкентте айда эки кере сарт шивесинде чыкъа, дигери Тифлисте афтада бир кере азербайджан тилинде чыкъа.

Шубесиз, бу басма табакълар имкяны олгъанджа ерли залини чокъ шейнен хабердар этерек, оны Русие къанунларындан ве аятындан келип чыкъкъан ве мааллердеки адамларгъа белли олмагъан укьукъларнен ве вазифелернен де таныштырып, буюк файда кетирелер».

Энди исе, йыллар кечип, эр бир регионда тюркий тиллерде чешит неширлер пейда олгъанда, бутюн тюрк-татар халкъы ичюн умумий бир эдебий тиль шекил-ленмесини кетишатнынъ, инкишафнынъ озю талап эте эди.

Бойлеликле, маариф ве мектеп меселелеринден сонъ Исмаил бей Гаспринский ичюн ве умумен «Терджиман» газетасы ичюн Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ умумий бир эдебий тилини шекиллendirюв ве оны мукеммелештирюв энъ муим ве зарур меселелерден бири олып къалды. Чюнки эр анги бильги ве окъувынынъ эсасында тиль тура. Тиль ойле бир алет ки, онынъсыз ич бир тюрюлю окъув, маариф ве даа десек, миллий инкишаф да, теракъкыят да мумкюн дегиль.

Умумий эдебий тиль зарурлыгъы меселеси газетада хусусан 1905 сенеси инкъилябындан сонъ белли бир сербестлик эльде этилюви нетиджесинде Къазанда, Уфада, Туркстанда тюркий тиллерде янъы газеталар пейда олып башлады. Шунунъ ичюн Гаспринский бу газеталарнынъ да «Терджиман» киби умумий бир тюркий тильде чыкъмаларыны къыйгырды. 1906 сенеси газеталарда тиль акъкъында пек чокъ макъалелер басылды, мунакъашалар откерильди. Гаспринский йылнынъ сонъунда язгъан макъалелеринден биринде: «Эгер бизим арамызда Русиедеки тюрк-татар миллетининъ «Эдебий инкишаф тарихы» хусусында язаджакъ бир яздыжы тапылса, о, шубесиз, 1906-джы йыл акъкъатен «тиль йылы» олгъаныны мытлакъа къайд этер,— деп яза.— Тиль бирлиги меселеси бизим аятымызда принципаль суретте тура ве биз бу меселеде бир адым кериге чекильмемиз. Биз ичюн кериге чекильмеге ёл ёкъ. Яшасын миллет! «Тиль бирлиги» ве «умумий тиль ве эдебият» зарурлыгъы кесен-кес чезильди. Энди Русиедеки тюрк-татарлар озь топлавларында, меджлислеринде, умумий тюркий тильде лакъырды этеджеклер, протоколлар, язышувлар умумий тильде алынып барыладжакъ. Бу сене эдебиятчылардан, яздыжы ве публицистлерден, оджалардан ондан докъузы умумий тюркий тильде сёйлешип, язып кельди. Бу сене, мааллерде йигирмиден зияде янъы газета пейда олгъанына бакъмадан, «Терджиман»нынъ абунеджилер сайысы эксильмек дегиль, базы ерлерде атта артты. Бу умумий тиль бирлигининъ нетиджесидир.

«Терджиман»— умумий бир миллий газетадыр. Онынъ тили де умумий бир миллий тильдир. Яшасын миллет! Эм яшар, чюнки о, тильде ве фикирде бирлигининъ зарурлыгъыны анълады. Тиль бирлиги исе эдебият бирлигидир, бу да озь невбетинде эмек ве арекет бирлигининъ эсасы оларакъ миллетнинъ азатлыгъыны темин этеджектир... Багъчасарай 1906 сенеси, декабрь 18».

Бу девирде газеталарда ер алгъан мунакъашаларнынъ эсас маиети шу эди ки, мааллерде чыкъкъан базы газеталар, бойле умумий тиль кениш кутълеге анълашылмай, шунунъ ичюн эр бир газета озь ерли шивесинде чыкъмакъ керек, деген фикирни ортагъа сюре эдилер. Бойле янъы неширлерден бири «Юлдуз» газетасы: «Тюрк-татар окъуйдыжылары ичюн чыкъкъан газеталар асылында Стамбул газеталарынынъ тилинде язалар ве бу тиль бизим окъуйдыжыларгъа анълашылмай. Бу тильни бизде адий адамлар бир якъта турсын, озюни окъумыш, бильгили деп сайгъанлар биле яхшы анъламайлар. «Терджиман», «Хаят», «Иджад» газеталарынынъ тили бизим шималъ татарлары ичюн пек анълайышлы дегиль»,— деп яза. Базы газеталар, акъкъатен темиз лакъырды тилинде яни ерли шиведе чыкъарыла. Лякин бунъа ич бир тюрюлю ихтиядж ёкъ. Чюнки газетаны чыкъармакътан макъсат тек окъуйдыжыларгъа янъылыкълар, хаберлер бильдирмек дегиль де, онынъ вазифеси олдыкъча кеништир. Газеталарымызнынъ эсас вазифелеринден бири умумий миллий тилимизни яхшылаштырмакъ ве мукеммелештирмектир. Биз эпимиз тилимизнинъ кучлюю, зенгин ве итибарлы олгъаныны истеймиз.

Бойле чыкъышларнынъ эр бирине «Терджиман»да ляйыкълы джевап бериле, газетанынъ бу меселеге мунасебети акс этиле, анълатувлар, изаатлар бериле.

«Терджиман»нынъ джевабы

«Терджиман»нынъ эм де «Хаят» ве «Иршад» газеталарынынъ тиллери чешит-чешиттир. «Терджиман» эр кеске анълайышлы олсун деп, умумий тюркий тильде чыкъа. «Хаят» ве «Иршад» газеталары исе азербайджан шивесинде чыкъа. Бизни

османлы тюркчесине язасыз деп кѡбаатлайлар. Ёкъ, биз османлы тюркчесине язмаймыз, биз умумий тюркий тильни кѡбул эттик ве шу тильде язамыз. Шимди биз тек газета ве адий китаплар чыкъарамыз. Амма буюк колемде китаплар, ильмий эсерлер ве бутюн саалар боюнджа ильмий китаплар чыкъарып башласакъ, о вакъытта тильни гъайрыдан бакъып чыкъып, кереги киби ишлемек лязим оладжакъ. Бизде шимди ичтимаият, математика, физика, табиат, икътисадият ве даа дигер илим саалары боюнджа ич де терминлер ёкъ. Бойле ильмий ве техникий терминлерсиз затен ильмий эсерлер, китаплар язмакъ мумкюн дегиь. Бизге о терминлерни мытлакъа асыл этмек керек оладжакъ. Оларны я башкъа тиллерден (русчадан, франсызджадан, тюркчеден) алмакъ, я да озюмизге уйдурмакъ лязим оладжакъ.

Биз озюмизнинъ талапларымызны ортагъа сюръмекни даа тек хаялланамыз. Биз ана тилинде прогрессив маарифимиз олмасыны талап этемиз; биз орта дедже ве алий окъув юртларымыз олгъаныны истеймиз. Бу бизге рухсет этильди. Бойле муим иш ичюн биз мытлакъа пара да тапармыз. Лякин бизде умумий бир екяне эдебий тиль шекилленмейиндже бутюн бу хаялларымыз бошкъа чыкъар. Шимди бизде ильмий китаплар бир якъта турсын, дуйгъуларымызны акс эттириджи юксек дедедже бедий эсерлер биле язмагъа имкянымыз ёкъ. Бизим бойле вазиятимизни ред этмек олмаз. Демек, бизге шимдиден башлап, умумий бир эдебий тиль устюнде бутюн кучюмизни къойып чалышмакъ лязим. Эгер биз буны япмасакъ, ич бир шей эльде этип оламамыз ве умумий тиль олмай тура биз тераккъиятка догъру бир адым биле аталмамыз.

Мына, бизим тилимизде олмагъан ве арап, фарс тиллеринден алынган бир къач хусусий термин: «Къутуб» — полюс, «Сейяре» — планета, «масалласат» — тригонометрия, «куванеб мусбете» — положение звезд на небе, «къувве биркие» — электрическая сила, «къувве джазбе» — притягательная сила, «такъсим мусаи» — сила деления, «эъраджат» — экспорт, «эдхаат» — импорт ве иляхри. Буларнынъ базыларыны терджиме этмек биле керекмей.

Бугунъде биз озюмизнинъ тилимизде ильмий суретте аванынъ вазиятини я да химиягъа аит арекетлерни тариф этмеге имкянымыз ёкъ, чюнки тилимизде бойле терминлер даа асыл олмагъан. Бунынъ себеби исе бизлер бу меселелернен амелий аятта токънашмадыкъ ве оларнен асыл да меракъланмадыкъ, амма меракъланмакъ зарурлыгъы бар эди.

Иште, «Терджиман»нынъ джевабы будыр.

Умумен тюрк-татар матбуаты ве хусусан кърымтатар матбуатчылыгъынынъ эсасчысы олган Исмаил Гаспринский затен миллий матбуатны инкишаф эттирюв, онынъ имкяныны кенишлетюв хусусында даима къайгырып кельди, бу акъта «Терджиман»да мунтазам суретте макъалелер бастырып кельди. Бу мевзу газета саифелеринден бир вакъыт тюшмеди. Бу саада мусбет олсун, менфий олсун, насыл олса да эр тюрлю янъылыкълар газетада акс олуна, оларгъа кыймет кесиле, фикирлер юрсетиле.

«Терджиман»нынъ 1907 сенеси 5-джи ве 1908 сенеси 77-джи санларында, «Исмаил» имзасынен басылган «Миллий матбуат» ве «Бизим матбуатымыз» серлевалы макъалелер бу джезттен айрыджа характерлидир.

«Матбуат — бу чокъ мананы бирлештирген бир сёздир ки, о газеталарны, журналларны, китапларны ве бутюн дигер сой неширлерни къаврап ала. Яни матбуат — бу эр анги миллетнинъ рухий кузгюсидир. Матбуатнынъ вазияти эр тюрлю дикъкъаткъа ляйкътыр. Меселя, узакъ Шаркъта булунган японлар олсун, узакъ гъарптаки инглизлер олсун, бизим насыл яшагъанымызны келип коръмеселер де, ерли газеталарымызны окъуп яшайышымызнен толу дедедже таныш ола билелер. Газета вастасынен олар белли бир дедедже бизим акъы-фикримизнен, истидадымызнен, пишкинлигимизнен, билъги ве медений севиемизнен, фаалиетимизнен, арзу-истеклеримизнен, макъсатларымызнен таныш ола билелер.

Эбет, матбуатнынъ миллет ичюн пек буюк эмиети бар. О, миллетнинъ пек буюк байлыгъы, о энъ назик ве энъ тесирчен бир кучътир. Шай экен, келинъиз шу бизим миллий матбуатымызнынъ насыл вазияте булунгъанына бир козь ташлайыкъ.

Бизим къалем аркъадашымыз «Ватан хадими» адлы Кърым газетасы абунеджилери аз олгъаны себебинден келип чыкъкъан агъыр вазиятине шикъетлене. «Юлдуз» адлы дигер бир къалем аркъадашымыз кечкен сене маддий джезттен зараргъа отургъаныны ве баш редактор йыл девамында айлыкъ алмай чалышкъаныны беян эте. О газета афтада эки-учъ кере чыкъаджакъгы ерине, йыл бою зорнен афтада бир кере чыкъты. «Иршад» газетасы да гъает агъыр маддий вазиятте булуныр экен, озъ хадимлерини зорнен айлыкъ маашнен темин эте, «Дебстан» («Башлангъыч мектеп») газетасы исе затен чыкувыны токътатты. Бир сыра даа башкъа газеталар да бу хусуста ич бир тюрлю малюмат бермей, индемейип, тиллерини кысып отуралар.

«Азат» ве «Хаят» газеталары да озъ чыкувларыны токътаттылар. Оларнынъ

озь агъыр вазиетлерини гизлегенлерининъ устю ачылып, меселе ашкяр олгъаны бунынъ ачыкъ делилидир...

Бу вазиет яхшы дегиль, эльбетте. Эр алда, бутюн наширлер ве редакторлар озьлерининъ олгъан кучю ве талантыны, параларыны миллий матбуатымыз ашкъына сарф этмек борджлулар. Ич бир нешир матбуат мейданына асыл кяр къазанайым, деп чыкъмагъандыр. Бугунъде энди тюркий тильде йигирми беш чешит газета ве журнал чыкъып тургъаны фикримизни ачыкъ тасдыкълай.

Бизим редакторларымыз мемнуниетнен бутюн матбуат хадимлерини алгъышламакъ, оларгъа эр тюрюлю ярдымда булунмакъ кереклер. Озьлерининъ бутюн кучь ве гъайретлерини газетагъа олдыкъча чокъ абунеджи джелъп этмек, окъумагъа бильмегенлерни огретип, оларны да окъуйдыжылар сырасына къошмакъ ичюн сарф этмеге борджлулар...

«Терджиман»гъа кельгенде исе, онынъ вазиети азырки вакъытта пек яхшы. 1883 сенеси биринджи саны чыкъкъанда, онынъ олгъаны-оладжагъы 285 абунеджиси бар эди. Амма редакторнынъ кейфи яхшы эди, онынъ кейфи атта Англиядаки «Таймс» газетасы редакторынынъ кейфинден де яхшы эди».

«Бизим матбуатымыз» серлевалы макъалесинде Гаспринский эсас итибарен матбуатнынъ эдебий тильни шекиллendirювде ролю ве змиети акъкъында токътала.

«Азырки вакъытта миллий матбуатымызнынъ, биринджи невбетте, энъ баш вазифеси умумий эдебий тильни шекиллendirювге, оны омюрге кечирювге ве бу гъаени бутюн миллет арасына дагъытувгъа хызмет этмектир. Эдебий тильсиз не эдебият, не де маариф яшап оламаз. Буны биз анълап оламаймызми, аджеба? Бу саада чалышмагъа, бу вазифени эда этмеге икътидарлы дегильмизми, аджеба?

Шуны къайд этмели ки, шимди биле газеталар сезирли ишлер япмакъталар. Даа бундан учь-дёрт йыл эвель Уфада, Оренбургда, Астраханьда ве дигер шеэрлерде чыкъып башлагъан газеталарнынъ биринджи вакъыттаки ве шимдики тиллерини тенъештиреджек олсакъ, оларнынъ энди белли дереджеде эдебий тильде чыкъкъанларыны корьмемек мумкюн дегиль. «Юлдуз», «Вакъыт» газеталарында, «Шура» журналында макъалелер олдыкъча темиз тюркий тильде язылалар. Эгер бу газеталар башта «свежие фрукты», «вечерние курсы», деп язгъан олсалар, шимди олар «тазе мейвалар», «акъшам дерслери», деп язалар. Бу неширлер акъикъатен умумий эдебий тильге ынтылалар. Даа башкъа газеталар акъкъында да буны айтмакъ мумкюн. Дикъкъатнен бакъсакъ Ташкентте чыкъкъан газеталар да эп зияде умумий эдебий тильге ынтылалар. Умумен алгъанда, мемнуниетнен тилимиз инкишаф эте, гузеллеше дей билемиз».

Малюм ки, эдебий тильнинъ шекиллениюви, онынъ мукеммеллешюви муим дереджеде имля меселесине де багълыдыр. Имля (орфография) меселеси не къадар мукеммель олса, эдебий тильни догъру огренюв, эр ерде бирдайын догъру язув меселеси де о къадар енгиллеше. Шунынъ ичюн имля меселеси Гаспринскийнинъ дикъкъатындан четте къалмакъ ич мумкюн дегиль ве «Терджиман»да бу мевзугъа макъалелер багъышланмасы табиий бир шей эди. Газетанынъ 1913 сенеси 94-джи санында редакциянынъ энъ фааль хадимлеринден бири истидатлы эдебиятчы Асан Сабри Айвазовнынъ «Тиль, имля меселеси ве бизим матбуатымыз» серлевалы макъалеси басыла. Макъаледе о, джумледен шойле дей:

«Биз эр джеэттен кериде къалгъан бир миллет оларакъ умумий тиль шекиллendirюв меселесини макъсат этип къояр экенмиз, тиль ве онынъ имлясы меселелерини не къадар чокъ музакере этсек, о къадар файдалы олур. «Терджиман»нынъ энъ буюк уютюлтеринден бири, даа десек, бельки де энъ буюк уютю тилимизни яхшылаштырув ве бутюн тюркий шивелерни екяне бир умумий тильге бирлештиривдир. «Терджиман» отуз йылдан берли бу макъсатны кутип кельди ве илериде де бу ёлны девам эттиреджектир. Тилимизни яхшылаштырув меселесини муим дереджеде имлямызны яхшылаштырув, оны мукеммеллештирив вастасынен чезе билемиз. Бу акъта биз бундан бир ай огюне язгъан эдик. О вакъытта да тюркий сёзлерни язувда созукъ арифлер къулланылмасыны теклиф эткен ве язып косътерген эдик. Газетамызнынъ шу санындан башлап биз макъалелерни де, икъяелерни де шу озюмиз теклиф эткен «янъы имля» эсасында язып кельмектемиз. Бизим бу тешеббюсимиз мемнуниетнен къабул этильгени окъуйдыжылардан редакциягъа кельген мектюплерден корюнип тура.

Бизим къалем аркъадашымыз «Вакъыт» газетасы озюнинъ «Бирлешик маариф» серлевалы буюк редакцион макъалесинде имля меселесининъ белли бир ачыкъ шекильге къоюлмасыны теклиф эте: азырки вакъытта бизим китапларымызда ве атта бир газетада айны бир сёз чешит-чешит языла. Бойле вазиет догъру язув меселесини пек къыйынлаштыра ве мектеп талелелерининъ бильгисине тесир эте, оларны даима шашмалата. Бир оджанынъ косътерген имля къайдеси башкъа оджанынъ косътергенине тенъ кельмей. Имлямызнынъ вазиети бойле олгъаны мектеплер ичюн де, джемиетимиз ичюн де буюк зарардыр.

Имля кьаиделеримизде там бир кьатты кьарар олмагъанындан себеп, публицистлер, языджылар, оджалар юзден докъсан докъузы чешит-чешит язалар. Эгер бизим языджыларымыз, публицистлеримиз ве оджаларымыз бир ерге топланып язы ичюн умумий бир кьатты имля кьаиделери ишлеп, имля меселесини кереги киби ёлуна кьойсалар, бу кьарышыкълык ве чешитликнинь огю алыныр эди. О вакъытта эр кес бир кьаиденен яни бир чешит язмага межбур олур эди.²

Имлямызны яхшылаштырувда «Терджиман» ве «Юлдуз» газеталары мусбет арекетлер япмакталар, бу меселеде эр бирининь озь фикирлери олса да, бири-биринен разылашмакь ниетлери сезиле. Демек, имля меселесинде бири-биринен анълашув, разылашув девиринде аякь басмакьтамыз. «Вакъыт» газетасы исе имля меселеси боюнджа «Тюрк-татар тилининь имлясы» мевзусында махсус сьезд яхутта назарий ве ильмий конгресс тешкиль этильмесини теклиф эте. Меселенинь догъру аль олунмасы ичюн шу конгресске языджыларнынь ве оджаларнынь, публицистлерининь, Русиеде яшагъан ве шаркь тиллерини яхшы бильген миллий хадимлернинь, шаркьшнасларнынь давет олунмалары теклиф этиле. Бу меселе боюнджа матбуатта кениш мунакъаша ачылмакь зарур дениле.

Бизим аркъадашымыз «Юлдуз» газетасы имля меселеси акъкъында шойле яза: «Терджиман» ве «Вакъыт» газеталарынынь сонъки санларында бизим кьалем аркъадашларымыз имля меселесини котерип чыкьтылар. Бизим тилимиз ичюн бу пек муим ве актуаль меселе. Биз бу меселенинь котерильгенинен пек мемнюмиз. Илериде оладжакь мунакъашаларда, музакерелерде, топлашувларда буюк бир меракьнен фааль суретте иштирак этмеге азырмыз... Белли ки, имля меселесинде «Юлдуз» газетасы озюне хас махсус ёл тутмакьта. Лякин биз онъа фанатиклер киби япышып отурмаймыз, керек олса чокълукь тарафындан ктабул олунгъан усулгъа, кьаиделерге мемнюниетнен риает этермиз... Бу саада «Терджиман» газетасы пек джиддий чалыша. Бу меселеде онынь фикيري, онынь туткъан ёлу бутюн газета ве журналларымыз ичюн пек муим. О озюнинь итибарынен бутюн неширлерге мусбет тесир япмакьта...

Эбет, «Терджиман»нынь тиль меселесинде озь фикери ве озь алидженап макъсады бар ки, бу макъсат — умумий бир екяне эдебий тиль асыл этмектир. Озюнинь бу азий макъсадындан «Терджиман» ич бир вакъыт вазгечмез. Ве бу меселеде имля меселесинде ким насыл бир файдалы, акъыллы фикир айтмасын, мытлакьа оны эсапкьа алыр. Русларда чешит тюрюл шивелер ве ерли лакъырдылар бар, амма оларнынь бутюн неширлери, газета ве китаплары екяне бир эдебий тильде чыкьталар. Бизим де энъ юксек миллий ниетимиз, хаялымыз Оренбургда ве Къазанда олсун, Кърымда ве Кавказда олсун бутюн газета ве китапларымыз бир умумий эдебий тильде чыкьмасындадыр, эпимиз ичюн бир эдебий тиль олмасындадыр. Арапларда да чешит мемлекетлерде чешит сой шивелер, лакъырды тиллери бар, амма оларнынь эписининь умумий эдебий тиллери бир. Бизим де макъсадымыз ве ынтылышымыз да бу, умютимиз де будыр».

Бойлеликнен, имля меселеси де эсас итибарен умумий тиль меселесине келип багълана. Умумий тиль шекилленген сайын умумий имля кьаиделерине заруриет де эп арта. Амма Исмаил бей Гаспринский ичюн, «Терджиман» газетасы ичюн умумий эдебий тиль меселеси ичте кунь тертибинден тюшмей, энъ муим мевзулардан бири оларакь даима газета саифелеринден ер ала. Гаспринский 1907 сенеси «Достларымыз» деп язгъан ачыкь мектюбинде («Терджиман» № 42) текрар бу мевзугъа эль ура ве догърудан-догъру языджы, публицист достларына шойле сёзлернен мураджаат эте:

«Мухтерем публицист достлар! Кимсе бильмесе биле, сизлерге малюм ки, эгер инсаннынь ады олмаса, онынь озю де ёкь демектир. Айны бунынь киби, тили олмагъан инсан сессиз-солукъсыз бир сакъавдыр.

Тюрк-татар миллетининь де бир талайына «татар», бир талайына «башкьырт», бирилерине «кьыргъыз», бирисине «башкьыр» я да «сарт» дигерине «кърым» дейлер ве иляхри. Амма биз эпимиз бирликте бир тамырдан чыкькъан тюркий халкъмыз да! Русиедеки 20 миллионлы тюркий халкънынь йигирми чешит ады бар, албу ки, оларны асыл адларынен «Къазан тюрклери», «Кърым ве Кавказ тюрклери», «Арап ве Анадолу тюрклери», «Фергъана ве Къокъанд тюрклери», «Сибирь тюрклери» деп анъмакь керек. Бу меселени, ниает, сонъунадже чезмек керек. «Терджиман» бу иште сизлерден ярдым беклей.

Энди меселеге башкьа тарафтан, «умумий тиль» меселеси джезттен янаша-йыкь. Арапларда, русларда, немселерде ве даа дигер миллетлерде чешит сой шиве-

² Имлямызнынь айны бугуньки вазиятини козь огюне аладжакь олсакь, бундан юз йыл эвель айтылгъан не кьадар догъру сёзлер. Та о вакъытта топланмагъан языджы ве дигер зиялыларымыз бугуньде биле топланып имля меселемизни чезип оламаймыз.

лер олмакънен бирге, олар айны вакытта екяне умумий эдебий тильге маликлер. Эм мектепте, эм ильмий ишлерде, эм ресмий алякъаларда иште, шу умумий тиль къулланыла. Амма бизде бу ёкъ, лякин о сонъ дередже зарур. Бизлер бунынъ ичюн чалышмакъ, бутюн кучъ ве къуветимизни къойып чалышмакъ керекмиз.

Шимди базы бир газеталар ерли шиведе чыкъалар, айны бир сёзни чешит тюрлю язалар. Меселя, «Терджиман» «нереде» деп яза. «Иршад» бу сёзни «Харада» деп, «Эльфат» ве «Вакъыт» газеталары исе «Къайда» деп язалар. Вакъытынджа, яни умумий эдебий тиль шекилленгенге къадар, эбет, бойле язмакъ мумкюн. Амма бизлер бугуньден башлап, умумий тиль устюнде чалышып башламакъ, мектеплер ичюн дерсликлер, окъув китаплары, лугъатлар азырламакъ керекмиз.

Бизим эдебиятымыз шимди агъыр вазиятте, матбуатымыз да даа сабий чагъында булунмакъта. Олар яхшылаштырылувгъа, мукеммеллештирилувге мухтаджлар. Бунынъ ичюн исе бизге эп янъы-янъы сёзлер, янъы-янъы терминлер керек. Эгер биз тек турк тилине мураджаат этеджек олсакъ, биз бунынъ астындан чыкъалмамыз. Бизге айны заманда арап ве фарс тиллеринден файдаланмакъ керек.

Зарур сёзлер олмагъанындан себеп, бир чокъ газеталар къаба суретте келишмеген сёзлер къулланалар, худжур-худжур джумлелер тизелер. Бу шей эсасен Волга бою тюрклерине аиттир. Мына олардан алынган бир джумле: «Учь вороной ат джеккан тройка шипко келедир». Бу джумле насылдыр бир тильде олса оладыр, лякин тек тюрк-татар тилинде дегиль.

Бир къач йылар кечер-кечмез бизге бельки энди илим сâаларында дерсликлер, эдебий эсерлер, сиясий-ичтимаий китаплар, яни ботаника, физика, химия, алгебра, эндисе, джогграфия, тыббьет, назарий механика, табият, икътисадият, социология, фелсефе, укьукъ ве даа чокъ дигер илимлер боюнджа дерсликлер, китаплар азырламакъ, чыкъармакъ керек оладжакъ. Эгер умумий бир эдебий тиль асыл этмесек, чокътан-чокъ зарур ильмий терминлер яратмасакъ, бу ишлерни насыл япаджакъмыз, аджеба?!

Мухтерем достлар, бир тюшюнип бакъынъыз, эгер бутюн юкъарыда антылган дерсликлерни, китапларны эр кес озъ шивесинде чыкъараджакъ олса, бунъа не къадар арткъач кучъ-гъайрет сарф этиледжек, не къадар арткъач масраф талап олунаджакъ! Ве эп бир макъсаткъа иришильмейджек, эм бу ёлнен миллетни юкъары дереджеге котерип оламайджакъмыз. Амма бир екяне эдебий тиль олса, бу бутюн миллет ичюн не къадар кениш имкан, не къадар эльверишли ёл ача!

Мен сизинъ огюнъизге шу суальни къоям: эгер арын ана тильде орта ве алий окъув юртлары ачылмасына рухсет алсакъ, биз бунъа киришмеге азырмызмы? Эльбетте, ёкъ. Ана тильде зарур дерсликлер олмагъанындан биз буны япып оламамыз. Демек, бизге бу саада аджеле суретте чалышмакъ керек.

Сайгылы публицист ве яызджы достлар, биз бу хусуста не къадар даа макъалелер язмайкъ, иш еринден кочьмез. Шунынъ ичюн, келинъиз, бу муим ишке догърудан-догъру озюмиз киришейик, билеклеримизни тюрюп, екяне бир эдебий тильни мейдангъа кетирюв киби муим ве зарур ишке бель багълайкъ яни инкишаф бинасынынъ темелини къурайыкъ. Иште, бу макъалемден макъсат, сизлернинъ дикъкъатынъызны бир даа бу меселеге джелъп этмек эди.

Бакъынъиз сиз, мемлекетимиздеки аз сайлы миллетлерден эрменилер, гурджилер, латышлар ве даа дигерлер не къадар огде кетелер, оларнынъ эр шейлери бар. Олар буны тиллери ве эдебиятларынынъ мукеммеллиги эсасында эльде эттилер. Финляндия ве Польша исе мустакъиллик эльде эттилер. Буны олар бир тарафтан тарихлары эсасында олса, дигер тарафтан эдебиятлары эсасында япа билдилер. Тарихнынъ да, эдебиятнынъ да темели исе эдебий тильдир. Исмаил».

Тили олмагъаннынъ давушы да ёкъ, дегенлер. Шунынъ ичюн де Гаспринский бу меселеге бутюн гъайретини къоя. Эбет, умумий тиль олса, умумий матбуат олур, умумий эдебият инкишаф этер ве умумий тиль вастасынен бутюн тюрк-татар миллети къыска бир тарихий муддетте кениш инкишаф ёлуна минер, озъ медениетини юксельтювде буюк къазанчлар эльде этер эди. Шай экен, Гаспринскийнинъ бу улу гъаесине къол тутмакъ, бу гъаени омюрге кечирювде онъа бутюн барлыгъынънен ярдым этмек ич мумкюн дегиль эди. Теэссюф ки, ойле олмады. Озю олгъен сонъ Гаспринскийнинъ бу гъаеси умумиет тарафындан кереги киби девам эттирильмеди ве бу аджайип гъае кет-кете кучьсизленип, коше-кошелерде къысылып къалды. Эр кес озюне чекти, эр кес озъ кошесини озюнде девире башлады.

«Айрылмакъ къолай, къошулмакъ къыйын», яхут «Айрылганны аков ер» дегенлер. О вакъытта екяне бир эдебий тиль сонъунадже шекилленмегени тюрк-татар халкъларына, шубесиз, паалыгъа отурды демек мумкюн. Русиедеки тюркий халкъларнынъ бу гъае ортагъа сюрюльгенден сонъ кечкен 80 йылыкъ тарихлары, бир чокъларыннынъ ватанларындан къувулып, сюргонликке огъратылуви ве умумен шу тюркий халкъларнынъ башкъаларгъа нисбетен аля даа эр джезттен чокъ кериде къалувларыннынъ баш себеплеринден бири бу дигельми экен, аджеба. Эр не де олса, тюрк-татар халкълары озьлерининъ кесен-кес инкишаф этмелери ичюн улу

اسماعيل بك يوسف بك آقچورا ايله غورزوقده آيتمش فوتوغرافلاري. ۱۹۰۸ سنه سينه.

Исмаил бейнинъ Юсуф бей Акчурин иле Гурзуфта алынган сурети. 1908 сенеси.

Гаспринский теклиф эткен шу тарихий имкяндан файдаланмадылар. Ве, занымыз-жа, онынъ да гунясыны чекмектелер.

Энди бу гъаеге къайтмакъ ич реаль шей дегиль, лякин бутюн тюркий тиллер ичюн латин графикасы эсасында унифицирленген умумий бир алфавит асыл этмек макъсаткъа гъает уйгун олур эди беллеймиз.

Х. КЪАДЫНЛАРНЫНЪ АЗАТЛЫГЪЫ ОГЪРУНДА КУРЕШЧИ

Тедкъикъатымызнынъ юкъарыдаки бабларында биз Исмаил бей Гаспринскийнинъ мектеп ве маариф, матбуат ве эдебий тиль меселелеринде буюктен буюк хызметини, Русиедеки тюрк-татар халкъларыны мисильсиз кериде къалувдан чыкъарып, оны илери бир медений миллет дереджесине котерильмеси ичюн япкъан эр тарафлы алидженап ынтылышларыны косътермеге тырыштыкъ. Лякин халкъымызнынъ тамам ярысыны тешкиль эткен ве джемиетте эр кесден зияде зулум алтында булунган къадынларнынъ вазieti акъкъында, джемиетте энъ актуаль меселелерден бири олган къадынларны азатлыккъа чыкъарув меселесинде Гаспринскийнинъ аркетлери хусусында, онынъ бу меселеге бакъышы ве мунасебети хусусында даа сёз юрсетмедик. Албу ки, юкъарыда айтылып кельген гъает муим меселелернен бир сырада Исмаил бей къадынларнынъ вазietetини тюзетюв, оларнынъ акъ-укъукъларыны аятта тедбикъ эттирюв, къадынларны къапалы дёрт дивар ичинден ярыкълыккъа чыкъарув меселесинде де чокъ шей япты.

Юкъарыда тафсилатлы суретте косътердигимиз киби, Гаспринский маариф мейданына чыкъкъангъа къадар Русиедеки тюрк-татар миллети асыл миллет деп сайылмай эди. Чар акимieti олар ичюн чешит сой меджбурий къанунлар чыкъара, амма чокъ миллионлы бу миллетни къорчалав ичюн ич бир къанун чыкъармай эди. Бутюн бу мусульман халкъы джемиетте не къадар акъ-укъукъсыз булунса, къадынлары исе ондан да къат-къат зияде укъукъсыз эдилер.

Дин ве шериат косътеришлери эм де асыларнен яшатылып кельген адетлер

эсасында мусульман кыадынлары асылында озь кьоджаларынынъ кьулына чеви-
рилген эдилер. Кыадынларнынъ озь кьоджасына кьаршы бир сёз айтмагъа акъкъы
ёкъ эди. Кыадын кишиге джемиетке чыкмагъа, бети я да тени ачыкъ юрмеге, эвде
биле ят эркекнен бир софрада отурмагъа олмай эди. Яни кыадынлар ич бир тюрлю
инсаний укьукъкъа малик дегиль эдилер. Кыадынларнынъ тек бир укьукъы олса,
о да бала догьурмакъ ве оларны тербиелемектир. Кыадынлар эв ишлерини япмакъ
ве азбар ишлеринде акъайына ярдым этмек борджлу эдилер. Яни олар чокъ шей
япмагъа борджлу ве лякин ич бир тюрлю укьукъкъа малик дегиль ве кьоджасы-
нынъ да ишлерине киришмеге ичте акълары ёкъ эди. Бутюн бу ясакълар шериатта
дегиль де, чешит моллаларнынъ, руханийлернинъ асырларнен уйдурып кельген
зорбалыкъларыдыр.

Эгер асылына бакъыладжакъ олса, шериат боюнджа кыадынларгъа чокъ
укьукълар бериле, лякин бу шериат укьукъларыны омюрге кечирген руханийлер
ичте кыадынларгъа укьукъ бермеге менфаатдар дегиль эдилер. Шериатта косъте-
рильген укьукъларны олар кыадынлардан, джемиеттен гизлей ве бу акъта агъыз
ачмай эдилер. Олар ичюн укьукъсыз, «тильсиз» кыадынларны эль астында тутмакъ
эльверишли эди, чюнки бу халкънынъ ярысы демек эди. Олар кыадынгъа эр шейни
ясакъ эткенлер: кыадынларгъа окъумагъа олмай, мектепке бармагъа олмай, джами-
ге бармагъа олмай, мезарлыкъкъа бармагъа олмай, дуада иштирак этмеге олмай.
Олмай, олмай, олмай... Эр шей ясакъ!

Ич бир эсасы олмагъан бу кийик кьанунлар мусульманлар тарафындан озь
вакътында Кытайдан, Индстандан, кыадимий Ирандан алынган олып, Шаркъ
мусульманлары да шу кьанунларгъа риает этип кельгенлер.

Эбет, озю мусульман олса да, озь деврининъ энъ илери медениет ве маариф
эрбапларындан бири олган. Исмаил бей бу меселени яни кыадынларнынъ укьукъ-
сызлыгъы меселесини дикъкъаттан четте кьалдырмакы ич мумкюн дегиль эди.
Шунынъ ичюн бу меселе боюнджа онынъ фаалъ чыкышларда булунгъаны та-
бийидир ки, бутюн тюрк-татар кыадынларыны азатлыкъкъа чыкьарувда, оларнынъ
акъ-укьукъларыны тиклевде Гаспринский буюктен-буюк ве аль этиджи роль ой-
нагъандыр.

Гаспринский та 1882 сенеси энъ агъыр девирде «Кыадынларны окъутмакъ ке-
рекми?» деген макъаленен ильки кере бу мевзуда чыкышта булунган эди. Бу
макъаледе о шойле яза:

«Озюмнинъ чыкышларымдан биринде мен Тифлис шеэринде мусульман
кыадынлары ичюн окъув журты ачылмасыны ве шу окъув журтында кыызлар эм
чешит илимлер огренсинлер, эм де нагъыш ишлеринен мешгъуль олсынлар деп,
теклиф эткен эдим. О мектеп шу ернинъ Муфтийсининъ ве дигер улемаларнынъ
незарети алтында чалышаджакъ. Анда тек кыадынлар дерс береджеклер, ич бир
эркек киши анда аякъ басмайджакъ. Бойле мектеплер Тюркиеде, арапларда, Инд-
станда чокътан чалышалар ве олар шу ерли мусульманларнынъ рухсетинен
ачылгъанлар.

Меним бу теклифиме базы окъуйыджылар наразылыкъ бильдиргенлерини
сезем ве шунынъ ичюн ойле дейим — эр бир айтылган фикир эсасы олмакъ,
исбатланмакъ керек, акс алда бу тек бир бош лаф демектир. Ич бир тюрлю эсассыз
бир де-бир шейни тасдыкъламакъ я да ред этмек бизим динимизге бирдайын акс
шейдир ки, логика деген жиддий илим де бойле шейни кьатты-кьаттыгъа ред эте.

Не ичюн кыызларгъа илим огретмек мумкюн дегиль? Шериат буны ясакъ эте-
ми? Ёкъ, этмей. Имкяны олган ана ве баба, огълан олсун, кыыз олсун, озь балала-
рыны тербие этмеге, окъутмагъа борджлылар, балалары ичюн олар эм Алланынъ
огюнде, эм джемиет огюнде джевапкярдырлар. Шай экен, балаларны окъутув —
бордждыр. (Дин кьаиделери китабы). Бельки улема мусульманлардан бири манъа:
«Я, бу вакъыткъадже кыызларны окъутмадыкъ да, шимди оларны окъутмакынынъ
не ихтияджы бар? Кыадынларнынъ сачы узун, акъылы кыыскъа. Олар эркеклер
ичюн эглендждир. Оларны асыл окъутмакъ не керек?» дей биле.

Мен шойле джевап берем:— Эркеклер ве кыадынлар арасында айырдылыкъ,
оларнынъ укьукълары ве вазифелери бизим улу шериатымызда ачыкъ бельги-
ленген. Эгер огъланларны яхшы йигит, яхшы баба ве ишкир эмекчи этип окъутмакъ
керек экен, не ичюн кыызларны яхшы апай, яхшы ана ве яхшы эв бикеси олсун деп
окъутмакъ керекмей? Огъланлар эркеклер ичюн керек олган шейлерни, кыызлар
исе кыадынларгъа керек олган шейлерни огренелер. О вакъытта бири яхшы, биль-
гили баба олур, бири яхшы, беджерикли ана олур.

«Бу вакъыткъадже кыызларны окъутмадыкъ, энди неден кьуру кьалган
экенмиз?»

«Бу вакъыткъадже ярамай япа эдик, буны кене шай девам этейикми? Башта
огюз екип юре эдик, я шимди поезднен кьатнаймыз да. Башта чалашларда яшай
эдик, шимди яхшы, джыллы эвлерде яшаймыз да».

«Кыадыннынъ сачы узун, акъылы кыыскъа», эмиш. Барсын шай олсун. Демек,

оны осыртюрмек, эр шейни яхшы аңлаған бильгили апай, беджерикли эв бикеси этмек ичюн оны окъутмакъ, огретмек керек де.

«Къадынлар эркеклер ичюн эглендже», эмиш. Яхшы, ойле олсун. Демек, олар-ны даа зияде огретмек, тербиелемек керек. Чюнки эр кимге малюм ки, лезетли къокъулы багъча алмасы экиши кийик алмадан эйи олгъаны киби, акъылане яхшы эглендже де куюфюр, яман эгленджеден эйидир. Ойле дегильми, аджеба?

Бойлеликле, мадам ки азиз шерият окъумакъны кимсеге ясакъ этмей, аксине, «бешиктен мезаргъадже окъумакъ», деп талап эте, бу меселени джиддий суретте ве ачыкъ-ачыкъкъа музакере этмек керекмиз. Эгер къадын не къадар бильгили, терби-ели олса, бирининъ къызы, къыз къардашы, къадыны я да анасы оларакъ о къадар зияде файдалы олур. Келинъиз, бир тюшонип бакъайкъ: биз эпимиз къадындан догъамыз, къадыннынъ къучагъында осемиз ве онынъ элинде тилимиз чыкъа, къадыннен ян-янаша олып яшай ве чалышамыз ве, ниает, къадындан — апайынъдан яхут ананъдан разылыкъ, эяллыкъ сорап, сонъки сёзни оларгъа айтып, оларнынъ козю огюнде джан беремиз. Шай экен, оларны айван киби акъсыз-укъукъсыз алда, къаранлыкъ джеалетте, джаиль этип къалдырмакъ гунадыр».

Гаспринскийнинъ о девирде къадынларнынъ менфаатыны къорчалап чыкъкъан энъ ачыкъ, джесаретли ильки чыкъышы бутюн мусульман джемиетине кучлю тесир быракъты, консерватив, фанатик руханийлернинъ раатлыгъыны бозды. Эбет, яш зиялынынъ бойле ачыкъ чыкъышы оларнынъ чокъусынынъ гонъюлине ятмады. Шай олса да, бу меселе ве бу мевзу бундан сонъ Гаспринскийнинъ дикъкъатындан четте къалмады ве «Терджиман»нынъ саифелеринден даима ер алып турды. «Эр бир къорантанынъ къадынгъа ихтияджы бар ве айны бунынъ киби де къадыннынъ бильгиге ве илимге ихтияджы бардыр», — дей Гаспринский.

Исмаил бейнинъ къадынларнынъ азатлыгъы меселесине мунасебетини толу суретте коръсетмек ичюн онынъ 1903 сенеси «Терджиман» нешриятында чыкъаргъан джыйынтыгъындаки макъалелерни базы бир къысқартуварленен бутюнлей кетирмек истеймиз.

АЛЕМНИНЪ ЯРЫСЫ

Алынып барылгъан эсап малюматларына коре, дюньядаки халкъларнынъ та-мам ярысыны къадынлыкъ тешкиль эте. Демек, эр анги мемлекетнинъ, эр анги губерниянынъ яхут эр анги шеэрнинъ ве койнинъ записининъ ярысы къадынлар-дыр. Энди фарз этейик ки, бир де-бир миллетнинъ къадынлары сыдыргъы джа-илер. Бу исе шу миллетнинъ ярысы джаиль демектир. Эбет, дюньяда халкънынъ яхут миллетнинъ ярысы къадынлар экен, оларнынъ джемиеттеки эм де айры бир халкънынъ аятындаки ролю гъает буюктир.

Урьметли къадынлар! «Биз къадынмыз», «Къадын кишиден не файда», деп янъылмангъыз, бойле сёзлерни асыл айтмангъыз. Сиз шуны яхшы билинъиз ки, Сизлер дюньяда халкънынъ ярысыны тешкиль этесиз ве базы шейлерде, атта эркек-лерден юксек турасыз, буны эстен чыкъармангъыз.

Биринджиде, сиз дюнягъа эвлят кетиресинъиз, инсангъа джан бересинъиз, озь ана сютинъизнен баланы беслеп, осыртюресинъиз. Экинджиде, балагъа биринджи айненни айткъан, онъа ана тилининъ ильки сёзлерини де огреткен сизсинъиз. Айны вакъытта, сиз онъа тербие бересинъиз, яхшы ве яманны айырды этмеге огрете-синъиз, муреккеп аятны ве чешит ренкли алемни о сизинъ агъызынъыздан эшитип огрене. Сиз оны намуслы олмагъа, догърулыкъкъа, ишкир олмагъа, чалышмагъа огретесинъиз. Бу бильгилернен о омюрге аякъ баса. Бутюн буларны инсанлыкъ унутырма, аджеба.

Бутюн бу бизим айткъанларымыздан шу келип чыкъа ки, сизлер асылында алчалтылгъан ве ынджылтылгъан бир «инсанчыкъ»лар дегиль де, шу догъулгъан зайыф, бичаре сабийлерни осыртюрген, адам эткен, оларны джемиет ичюн файдалы адамлар этип тербиелеген баш шахсларсынъыз.

Шунынъ ичюн бизим къадынларымыз улу инсанлардыр ки, олар инсанлыкъ-нынъ ярысыны тешкиль этмекнен бирге, айны заманда, джемиетнинъ эсасыны тешкиль этмектелер.

Къадынларнынъ баш вазифелери

Бутюн къадынларнынъ учъ эсас вазифеси бар:

1. Къоджасынынъ къадыны олмакъ.
2. Ана олмакъ.

3. Къоджасынынъ эши ве аркъадашы олмакъ.

Айны бунунъ киби эркеклернинъ де шойле учъ вазифеси бар. Демек, вазифелери бирдайын олгъан сонъ, оларнынъ акъ-укъукълары да бирдайын олмакъ борджлы. Табиат къанунлары боюнджа эркек ве къадын берабер яшап, къорантаны тешкиль этелер.

Къызларнынъ эр бириси эрге чыкъып, къадын ола. Къоджасынен берабер яшар экен, къадыны оны лезетли аш-сувнен, темиз урбанен, тынч турмушнен темин этмеге тырышмакъ борджлы. Акъайынынъ тапып кетиргенини пиширмек, берабер ашамакъ, алып кельген басмаларындан исе урба тикип, берабер темиз-пак кийинмек керек.

Эркеклер, адети узьре азбар, тарла ишлеринде чалышалар, эвни къорантаны ашайт малларынен, урба ве аякъ кийимлеринен темин эте. Къадын исе аш пишире, савут юва, эвни темиз тутта, урба тике, балаларыны бакъа ве иляхри. Къорантада яшайыш яхшы олмасы ичюн, эр шейде низам-интизам, текмиллик олмасы ичюн эркек де озь ишини, вазифелерини яхшы бильмек керек, къадын да. Бу джезттен къадынъга зияде месулиет тюше, онъа чокъ шей багълыдыр. Эм халкъымызда: «Эвни эв эткен де къадын, эрни эр эткен де», — деп нафиле айтылмагъан.

Къоджасынен татлы-муаббет яшамагъа истеген къадын къоджасына сёз къайтармамакъ, къабалыкъ этмемек, онынъ сёзюни тутмакъ керек, онынъ элинден кельгени ве къазанып олгъанындан зияде шей талап этмемек, эр вакъыт темиз-пак, эзл олмагъа ынтылмакъ, къоджасынынъ кетиргенине къанаат этмек ве оны акъсыламайып, юзьлемейип, аксине, гонълюни котермеге тырышмакъ керек. Къадын къоджасынынъ тувгъанларыны урьмет этмели, онынъ истемеген, севмеген шейини яппамагъа арекет этмели, озю ичюн насылдыр гузель бир шей, ильван алмакъ истесе, къоджасынынъ кейфи олгъанда, онынъ эбини тапып мураджаат этмели эм эр бир меселеде къоджасынен кенъешмеге ынтылмалы.

Эрге чыкъкъан къадын энъ-эвеля бала догъурмакъ керек, бунынънен о ана ола ве бу вакъиа къорантанынъ къавийлешмесине, пекишмесине ярдым эте. Бала догъурув — бу къадыннынъ энъ буюк дегеридир. Къадыннынъ пишкинлиги бала догъургъан сонъ келе.

Энъ эсасы исе къадын озюнинъ ильк-эвеля яш несильнинъ тербиеджиси олгъаныны унутмамакъ керек. Шунунъ ичюн де къадынъга бильги керек, онъа мытлакъа яшлыкътан окъумакъ, озюнинъ илим ве бильги севиесини кенишлетмек керек. Окъувы, бильгиси олгъан къадын балаларыны да кереги киби, земаневий рухта тербие эте биле. Эгер биз бунъа имкян берсек, къызларгъа да огъланлар киби окъумагъа шараит догъурсакъ, биз тек къадынларнынъ озьлери ичюн дегиль, озь балаларымызнынъ тербиесине, яни келеджек несиллерге хызмет эткенден олурмыз. Эм биз буны япмакъ керекмиз, чюнки шерият къануны боюнджа эркек олсун, къадын олсун, бутюн мусульманлар окъумагъа, бильги саиби олмагъа борджлылар.

Бир ойланып бакъсакъ, меселенинъ келеджегимиз ичюн не дередже буюк эмиети олгъанына къаний олмамакъ мумкюн дегиль.

ШАРКЪ ВЕ ГЪАРП КЪАДЫНЛАРЫ

Инсаннынъ кийиклик чагъындан не вакъыт къуртулгъаныны там догъру бильмесек де, бизге инсанларнынъ ильки девлетлери не вакъыт мейдангъа кетиргени малюм ве биз энъ эски, къадимий девлетлер ангилер олгъаныны яхшы билемиз. Энъ биринджи девлетлернинъ Шаркъта, мукъаддес кунеш догъгъан тарафта мейдангъа кельгенини де билемиз. Булар Кытай, Индстан, Вавилон, къадимий Ирандыр. Авропа девлетлери энъ яш девлетлердир. Оларнынъ энъ эскиси олса-олса бинъ яшындадыр. Амма Кытай девлети бундан энъ азы дёрт бинъ йыл эвель мейдангъа кельген.

Асия ве Авропа цивилизациялары арасында буюк фаркъ бар. Амма энъ буюк фаркъ къадынларнынъ вазиятиндедир. Кытайда олсун, Индстанда ве къадимий Иранда олсун, къадынларнынъ вазияти мисильсиз дереджеде агъыр эди. Адет боюнджа оларны асыл инсан ерине саймай эдилер. Джемиетте къадынлар энъ ашагъы севиiede булуна эдилер. Оларны аз къалды инсанлыкъ сырасындан чыкъараязгъанлар. Къадынларнынъ ич бир тюролю укъукълары олмагъаны-олмагъан, эркеклер оларгъа истегени киби къылынгъанлар. Кытайда къадынларгъа нисбетен адалетсизликте та шу дереджеге баралар ки, нормаль адам сырасындан чыкъсынлар деп къызларнынъ аягъына яш экенде агъачтан япылгъан махсус къалыплар кийдириле экен ки, бу къалыплар оларнынъ аякъларыны осьтюрмай ве олар сонъундан нормаль адам киби юрип оламайлар. Макъсат да анджакъ шундан ибарет ки, олар эркеклердай юрип оламасынлар. Яни Кытай адети боюнджа, олар даа акъыл-балигъ олмаз эвель энди инвалид олалар. Индстанда исе даа кийик адетлер олгъан. Эгер къадын къыз бала догъурса, оны шу ерде богъып ольдюрмеге

акълары бар экен. Яхут къоджасы вакъытсыз ольген яш къадынны тирилейин откъа ташлай экенлер.

Къытай ве Индстан къадимий Ираннен къомшу девлетлер олып, сынъырлары бир олгъаны ичюн олардаки бойле кийик адетлернинъ бир чокъу Ирангъа да кече ве мында да къадынлар энъ ашагъы севиеде олып, олар омюрлик къоджаларынынъ эвине багълана ве бир шейге укъукълары олмай. Эвден чыкъса къадын баштан аякъ орътюли тарзда чыкъмакъ борджлы ки, онынъ ачыкъ юзюни, тенини кимсе коръмесин ве о кимнинъ къадыны олгъаны билинмесин. Къадынгъа ят эркекнинъ янынъда отурмакъ биле ясакъ этильген ки, анда къадынларны алчалтмакъ макъсадынен даа чокъ кийик адетлер уйдургъанлар. Бутюн булар къадынларнынъ джаиль къалмасына, тар бир черчиведе яшамасына себеп олгъандырлар.

Авропа мемлекетлеринде къадынларгъа нисбетен зулумлыкъ мунасебетинде, эксериет алда, ислям динини къабаатлайлар. Бойле фикир мусульманларнынъ озьлеринде де бар. Албу исе бу тамырындан янълыш фикир. Юкъарыда кетирильген мисаллерде биз къадынларгъа нисбетен ойле мунасебетнинъ къайдан кельгенини ачыкъ къосътердик. Авропалыларда бу янъылув шундан келип чыкъа ки, олар асылында шаркъ къадынларынен мусульман къадынларыны айырды этмейлер. Амма булар арасында дагълар киби фаркъ бар. Юкъарыда кетирген мисаллеримиз анджакъ шаркъ къадынларынынъ вазиятинден мисаллер эди. Мусульман къадынлары акъкъында исе биз илериде токъталаджакъмыз. Шимди бир къач сёз Авропа яни Гъарп — къадынлары акъкъында.

Эски девирлерде Гъарпта яни Авропада къадынларнынъ вазияти Къытай ве Индстан къадынларынынъ вазиятинден бетер олса ола, аля дегильдир. Эбет, Авропада къадынларнынъ аякъларыны багъламагъанлар, оларны откъа да якъмагъанлар. Амма акъ-укъукъсызлыкъ джеэтинден къадынлар айны шу дереджеде экенлер. Олар ичюн чокъ шей ясакъ экен.

Лякин сонъки бир къач асыр девамьында мында къадынларнынъ вазияти кесен-кес динъише ве олар яваш-яваш белли бир укъукъларгъа наиль олалар. Оларнынъ вазияти олдыкъча яхшылаша, нетиджеде эркеклер тарафындан оларгъа нисбетен мунасебет эйилеше, къадынларны урьмет этелер, оларгъа белли дереджеде тербие бериле, окъумагъа, бильги алмагъа рухсет этиле. Санайы ве алыш-веришнинъ инкишаф этюви саесинде яшайышнынъ яхшылашмасына ёл ачылды, имкянлар кенишледиле ве нетиджеде къадынларнынъ да укъукълары кенишлей, олар энди аман-аман эркеклернен тенъ укъукъта булуналар. Къадынлар ялынъыз мулькчилик укъукъындан марумлар, яни оларнынъ эв-баркъкъа, мал-мулькке, эшья ве шейлерге бир тюрю акълары ёкъ. Бутюн бу шейлерге укъукъ тек эркекнинъ къолунда. Къадын исе озюнинъ шахсий бир шейини биле сатмакъ укъукъына малик дегильдир. Айны вакъытта, къадынларнынъ фикрине керек дереджеде эмиет берильгенине бакъмадан, къадынлар махсус алий тасиль алувдан марумлар, олар озь эшьясы ве мулькининъ саиби я да' сийсий эрбап олып оламайлар. Бунынъ ичюн Гъарпта эркеклернен берабер къадынлар да тенъ укъукълыкъ огърунда бирге куреш алып баралар.

Мусульман къадынларынынъ шерият боюнджа укъукълары.

Ислям дини мейдангъа кельмезден эвель чешит мемлекетлерде, шу джумледен Арабистанда да, юкъарыда айттыгъымыз киби, къадынларгъа нисбетен амансыз серт къанунлар яшатылгъан. Месея, къыз бала догъса, оны ольдюрмек джинает сайылмагъан. Бу инсаниетсиз кийик адетни ислям дини кесен-кес ред эте ве къыз бала ольдюрмекни джинает деп таный. Бу акъта Къуранда махсус Суре бар. Ислям дини къабул олунгъангъа къадар Арабистанда къадын затен къоджасынынъ шахсий эшьясы сыфатында эсап этильген ве къадын эркеклер ичюн бир эглендже деп танылгъан. Ислям дини къызларны да, къадынларны да эркеклер киби — эписи Алланынъ бирдайын къуллары деп илян эте ве бутюн адамлар киби къадынларнынъ да укъукъыны къорчалай. Шунынъ ичюн Алла эр кеске кунъде беш вакъыт намаз къылмаларыны фарз эткен. Намаз къылмакъ эркеклерге де, къадынларгъа да бордж олгъан. Барлыкълы кишилер ичюн «ушур»³ ве «зекаят»⁴ бермек бордж олгъан. Бундан да башкъа вакъты олгъан эр ким тиленджилерге, факъырларгъа

³ «Ушур» — фукъарелернинъ файдсына теленген налог (алгъан берекетининъ ондан бир пайы).

⁴ «зекаят» — алгъан келирининъ къыркътан бир пайы.

садакты бермеси эм бордж, эм де буюк савап. Бутюн булар эм эркеклерге, эм де кыадынларгъа ант. Демек, бу джеэттен эркеклернинъ де, кыадынларнынъ да борджлары ве укъукълары бирдайын. Эркеклер исе омюринде бир кере Меккеге аджиликке бармакъ борджлылар. Онда барып кельген киши «аджи» адыны ташымагъа ве башына сарыкъ сарып юрмеге акъкъы бар. Адам ольген сонъ, кьалгъан асабалыкънынъ эксери кысымы огъланларгъа да, кыызларгъа да бирдайын этип болюне. Иште ислям дини ве шериат кьанунларында бойле косътеришлер бар. Шаркъ мемлекетлеринде исе бутюнлей башкъа. Ана-бабадан кьалгъан асабалыкъны болюштиргенде кыыз балагъа яхут кыадынларгъа энъ чокъу еди пайдан бири, базы ерлерде исе он дёрт пайдан бири бериле.

Шаркъ мемлекетлеринде эвленген кыадын бир чокъ укъукълардан марум этиле. Ислям дини бу шейлерни ред этип, эркекни бир сыра шейлерге меджбур эте: о, кыадынынъен берабер яшамагъаны такъдирде биле эр шейнен (ашайтнен, урбанен) темин этмек борджлы, о апайыны сайып-севмеге, онынъ тувгъанларыны урьмет этмеге борджлы. Оньа апайыны ашаламакъ, урмакъ ясакъ этиле.

Шериат кьануны боюнджа кыызларны я да тул кыадынларны озьлери разы олмайынджа, меджбурий суретте эвлendirмеге, эрге бермеге олмай. Эвли кыадынгъа айрылыккъа чыкмагъа олмай. Амма кыадын кьоджасынынъ ич бир себепсиз онъа кылынгъаныны исбат этсе ве онынънен яшамакъ истемесе, о вакъыт эркекнинъ о кыадыны зорнен тутмагъа акъкъы ёкъ.

Акъыл-балигъ чагъына еткен кыыз озь шейлерине озю сайп олмагъа акъкъы бар, онынъ шейлерине, эшьясына, онынъ ишине кимсенинъ киришмеге акъкъы ёкъ. Озь шейлерини, озь эшьясыны кыадын сата да биле, багъышлай да биле, кимге истесе, онъа ресмий суретте асабалыкъ кьалдыра биле — озю не истесе оны япа, бу онынъ акъкъы, бу онынъ озь иши.

Юкъарыда кьайд эттигимиз киби ислям дини эркек олсун, кыадын олсун — эр кесни окъумагъа, бильги алмагъа, илим огренмеге меджбур эте яни бу джеэттен де кыадынларгъа эркеклернен бирдайын укъукъ бериле. Демек, бу кьанун муджиби кыадын-кыызларгъа илим ве бильги юксекликлерине кениш ёл ачыла. Кыадынларгъа да эркеклерге де эр анги иште чалышмагъа бирдайын укъукъ бериле ки, тек о, джемиет ичюн файдалы иш олсун. Эм эр кеске бирдайын акъ теленмеси шарт. Чалышмамакъ, тенбеллик япмакъ яман сайыла ве кьаралана. Инсан ишкир, талапчан олмакъ керек дениле шериатта. Кыадын да озь эвинде гъайретнен хызмет этмек, тенбеллик япмамакъ, пусюр олмамакъ керек. Кыадынгъа ясакъ этильген шей ят кишилерге ачыкъ тенини косътермемектир. Кыадынлар ичюн бу мукъаддес бир кьаиде ве гъает назик бир ахлякий адеттир.

Шериат джеэтинден кыадынларда атта базы бир устюнликлер де бар. Эркекке нисбетен кьулланыла бильген айры бир агъыр джисманий джезалар кыадынларгъа япылмай. Айны вакъытта, юкю олгъан кыадынларны джезаламакъ, ольдюрмек ясакъ этиле. Эгер эркек я да кыадын бири-бирине нисбетен ахлякий хиянетлик япса, экиси де бирдайын кьабаатлы таныла.

Девлет кьанунына кельгенде исе кыадыннынъ укъукъы олдыкъча кьорчалана ве амелий суретте теминлене. Девлет кьануны муджиби кьоджасы озь кыадыныны котеклей ве джезалай биле. Бази шаркъ девлетлеринде кьанун боюнджа кыызларгъа тек он учь яшыны толдыргъан сонъ эрге чыкмагъа рухсет этиле. Бази девлетлерде исе он алты яшындан эвлемеге рухсет этиле. Бу кьанун кыызларнынъ менфаатыны, укъукъыны кьорчалагъан адалетли бир кьанундыр. Бу девлет кьануны медицина тарафындан да, айны вакъытта шериат кьанунларынен де тасдыкълана.

Кыызнынъ намусына токъунгъан эркеклер энъ агъыр джезанен джезаланалар. Олар эм девлет кьануны, эм де шериат кьануны боюнджа узун муддетке каторгъа укюм этилелер.

Бутюн юкъарыда айтылгъанлардан корюне ки, девлет кьанунлары киби шериат кьанунлары да бизим кыадынларымызнынъ ве кыызларымызнынъ менфаатларыны кьорчалайлар.

Исмаил Гаспринский бу макъалесини: «Бир кыызны тербиелев эки огъланны тербиелевден макъбулдыр»,— деген сёзлернен битире.

Юкъарыда кетирильген джыйынтыгъында Гаспринский биринджи кере кыадынларнынъ шериат боюнджа акъ-укъукъларыны бойле ачыкъ-ачыккъа беян этти. Бу джыйынтыкъ чыккъангъа кьадар кыадынлар озь укъукъларыны асыл бильмей эдилер. Тек кыадынлар дегиль, эркеклер де буны бильмей эдилер. Бу шейлерни бир дерадже олса да окъумыш улемалар ве руханийлер биле эдилер, амма олар да бу шейлерни гизлей, орталыккъа чыкъармайлар. Чюнки бу олар ичюн ич эльверишли дегиль. Джыйынтыккъа Гаспринский айны заманда озь кыадынларына, анасы яхут апте-кьардашларына нисбетен урьметсизлик косътерген, оларны акъаретлеген, ашалагъан эркеклерге догъру чокъ кьабаатлар ягъдыра ве оларны амансызджа кьаралай.

Гаспринскийнинъ джемиет аятында кыадынларнынъ эмиетини, хусусан олар-

нынъ бала тербиелевдеки эмиетини терен аңлаганына ве умумен къадынлар проблемасында эр шейни узакъ коре бильгенине тааджипленемек мумкюн дегилъ. Бильги инсаннынъ аятында аль этиджи роль ойнаганыны о гъает догъру къайд эте ве эгер бизим балаларымызнынъ тербиеджилери де бильгили адамлар олсалар, о вакъыт миллетнинъ теракъкыяты эки къат тез илерилер эди.

Бу джыйынтыкъ шуны да косътере ки, Гаспринский озюнинъ гуръдели фаалиетининъ ильки девиринен башлап, энъ актуаль ве муим меселелерни котерип чыкмагъа ынтылып кельмекте.

Онынъ къызларны окъутмакъ керек дегенине руханийлер кесен-кес къаршы чыккып башлагъан эдилер. Сонъ о руханийлерге: «Сизлер къызларны окъутмакъ олмай деген шейни Къураннынъ не еринде таптынъыз, косътерчинъиз манъа о ерни? Мен исе сизге Къуранда эр кес (эркеклер де, къадынлар да) бильгили олмакъ керек, деген ерини косътерейим. Джаиль олмагъа Алла рухсет этмей»,— деп оларны ерине отуртты.

Гаспринский звеля къызларгъа, энъ олмагъанда, башлангъыч мектеп малюматы берильмесини талап эте. Имкян олгъан ерде исе орта дередже ве алий малюмат берильсе, бу бала тербиесе ичюн даа эльверишли олып, миллетнинъ теракъкыятына хызмет этер эди, деп сая о.

«Бир къызны тербиелев, эки огъланны тербиелевден макъбулдыр», деген шиарны Гаспринский нафиле огге сюръмеди. Бу шиарнен о къадынларгъа бильги даа зияде керек, чюнки келеджек несильнинъ эсас тербиеджилери олардыр,— деп къайд эте о.

Бойлеликле, Гаспринский Русиедеки тюрк-татарлар арасында, биринджи олып, къадынларны къорчалап чыккыты. Озюнинъ бу чыккышынен о эркеклернинъ къадынларгъа азырки мунасебети бутюнлей янълыш олгъаныны косътерди. Эр бир къадынгъа озюнинъ анангъа ве апте-къардашынгъа бакъкъан киби бакъмакъ кереклигини айтты. Къадынлар илериде оладжакъ инсанны, келеджек несильни догъру шекилендирювде буюктен-буюк роль ойнаганыны ве бу саада биринджи шахслар олгъаныны унутманъыз, деп мураджаат эте о эркеклерге.

Гаспринскийнинъ къадынлар меселесине багъышлап язгъан тафсилятлы макъалелеринден бири «Терджиман»нынъ 1899 сенеси 48-джи санында басылгъан «Мусульман къадынларынынъ вазиятине даир» серлевалы макъалесидир.

...Бугунъ биз «Не япмалы» деген суалимизге руханий мемурларынынъ кесен-кес джевап бермелерини истеймиз,— дей Гаспринский бу макъалесинде.— Шериат эркеклерге къолай-къолай айрылмагъа ёл бере. Мусульман къадыны къоджасынынъ учъ кере «Талакъ!» деп айтувынен айырылып ёлланыла биле. Эгер къадыннынъ къабааты олса, о «меэр»ден⁵ де марум этиле. Эгер де къоджасы озъ истегинен айырса, о вакъытта эм бельгиленген меэрни телей, эм де къадыннынъ учъ айлыкъ кечинмесини бере. Бу шейлер, эльбетте, айырылув нормаль шараитте кечсе ойле ола. Амма къанунгъа ве шериаткъа бакъмадан, эксери алда, къадынлар ынджынтыла ве аякъ асты алыналар. Акъ-укъукъы эксильтильген къадынлар, бу зайыф шахслар даа зияде акъсымлатыла ве о гъарип къайда бармагъа, кимге шикъет этмеге бильмей. Занымджа, бизим диний идаремиз Алланынъ мераметине эсасланып, джемиетимизнинъ ярысыны тешкиль эткен къадынларымызнынъ укъукъы ве менфаатларыны къорчаламакъ ёлларыны тапмагъа борджлылар.

Ойле аллар да ола ки, къоджасы апайыны айырмакъ истей, лякин меэрини телемеге ве учъ айлыкъ нефакъасыны бермеге истемей. Бу макъсатнен о апайына олдыкъча къылынмагъа башлай, оны акъаретлей, агълата ве меэрине, парасына бакъмай, айрылмагъа, эвден чыккып кетмеге меджбур эте. Яхшы ки, бойле аллар сийрек ола.

Меселени ойле къоймакъ керек ки, бойле яман адамлар эм шериатны, эм де къадынгъа нисбетен адалетни бозып олмасынлар! Бу акъта джемиетнинъ белли бир къарары олса, акъкъы ашалгъан къадын судгъа мураджаат этмеге имкяны олур эди.

Къадынларнынъ агъыр вазиятини косътермек ичюн ве оларнынъ укъукъыны къорчаламакъ вазиятлерини тюзеттирмек огърунда куруш макъсадынен Гаспринский «Терджиман»нынъ бир къач санында (№№ 36, 37, 38, 39) басылгъан «Зулумнынъ асылы неде?» серлевалы буюк макъалесинде аяттан алынгъан шойле мисаллерге мураджаат эте.

«Бизим аятымызда раст кельген ашагъыдаки киби алларны эшитмеген бармы экен?» деп, о шу мисаллерни кетире:

«А» япкъан джинаети ичюн узакъ муддетке каторгагъа укюм этиле, амма апайына айрылыккъа рызылыкъ бермей. Шериат къануны муджиби о къадын бойле айрылувсыз башкъа акъайгъа эрге чыккып оламай, ич бир къабаатсыз йыл-

⁵ «меэр» — эвленген вакъытта киев тарафындан тайин этильген белли бир мыкъдарда пара. Къоджасы апайыны айырса, шу параны онъа телемеге борджлы.

ларнен кыйналаджакъ. Каторгагъа кеткен «А»нынъ япкъаны бу зулум дегильми, аджеба?

Эльбетте, зулум.

«Б» эвленди, сонъ апайыны ташлап, къайдадыр кетти. Амма янъы ерде бир даа эвленди. Бир йыл кече, учъ йыл кече, беш йыл кече, бу хынзыр эриф биринджи апайына не айрылувгъа разылыкъ бере, не де онъа маддий ярдым эте. Заваллы къадын, я айырынъыз мени, я да башкъа бир чаре корюнъыз, деп моллагъа баш ура. Молла да онъа, къоджанъыздан разылыкъ кельмейиндже я да онынъ ольгени тасдыкъланмайынджа шериат къануны сизни айырмагъа мусааде этмей, деп джевап бере. Ресмий мемулар исе бу бахытсыз къадынгъа, мусульманларнынъ къоранта ве ники ишлеринен биз огърашмаймыз, дейлер.

Ич бир къабаатсыз бу заваллы къадын кыйналмаймы, аджеба?

«В» къадыныны ура, котеклей, къува, лякин айрылыкъкъа разылыкъ бермей. Къадын эвден бир шей алмамагъа разы, эр шейден ред эте, тек айрылыкъкъа рухсет берильсин. Ёкъ бу хынзыр онъа разылыкъ бермей ве озюне йипсиз багълы олгъан къурбанны акъаретлей, хорлай. Амма байгъуш къадыннынъ бутюн къабааты шунда ки, о бу хынзыр эрифнинъ апайы олмагъа разы олгъанында.

Аджеба, бу къадыннынъ менлиги тапталып, о тильсиз айван дереджесинедже алчалтылып, акъаретленмейми?

Эльбетте, акъаретлене, алчалтыла.

«Д» мында эвлене. Бир йыл, эки йыл яшай, сонъ къадыныны ташлап, башкъа ерге барып башкъа апайгъа эвлене, сонъ оны да ташлап, къайдадыр барып даа да эвлене. Эвельки апайларына не айрылыкъ, не де оларгъа кечинмеге нефакъа бермейип, бир кереден эки-учъ къадынны кыйнай. Бу бахытсыз заваллыларынынъ айзарларыны кимсе эшитмей. О хынзыр исе биле — шериат къануны онынъ тарафында. Озюнинъ разылыгъы олмайынджа апайларыны ондан кимсе айырмаш. Молланынъ фикри де шойле.

Урьметли джемаат! Халкънынъ бу къызлары «Къуллыкъкъа» сатылмагъанлар, амма оларнынъ вазияти къуллыкътан бетер де! Ойле дегильми?

Бойле мисаллерни даа чокъ кетирмек мумкюн. Бойле алчакълыкъны, бойле ашшалыкъны, озъ къанунынынъ бойле аякъ асты алынгъаныны эр бир окъуйджы озю де коредир ве биледир.

Ашша ве хынзыр къоджаларнынъ бойле джинаетлери шериат къануныны тар черчевиде ве янълыш анълав себебинден юзь алалар ве бу алчакълыкъны, ашшалыкъны да диний къануннен акъламагъа наиль олалар. Бу шериатнынъ адына онынъ юзюне атылгъан буюктен-буюк бир ифтирадыр! Къуранны асылында екяне бир сёзнен терджиме этмек мумкюн ки, онынъ умумий манасы адалеттир! Шунунъ ичюн тарафымыздан ёл берильген эр анги сой ашшалыкъ, алчакълыкъ, хынзырлыкъ Къурангъа да, Аллагъа да тамамиле зыт шейлердир. Бинълернен къадынларымызнынъ чеккен зулум ве эзиевлери ичюн оларнынъ хынзыр ве алчакъ къоджаларынен бир сырада. Алланынъ индинде, онынъ энъ баш, энъ эсас косътериши — адалет бозулгъаны ичюн бизлер эпимиз месулиет чекеджекмиздир.

Иш бойле къалмакъ мумкюн дегиль, бу вазият адалет джеэтинден. Къурангъа, инсанетликке якъынлыкъ джеэтинден мытлакъ денъишмели.

Исмаил Гаспринский озюнинъ бу макъалелеринде къадынларгъа эрлери тарафындан япылгъан зулум ве хынзырлыкъларны къайд этерек, буны къоджалары да, руханийлер де мусульман шериатынен акълагъанларыны айрыджа гъадапнен косътере. Чюнки мында шериат къанунынынъ бир къабааты ёкъ, шериатта къары-къоджа, айле меселелери бутюнлей башкъаджа, адалетчесине чезиле, амма буны руханийлер къадынларны укъукъсыз алда ве эзиевл алтында тутув макъсадынен махсус къыйыштырып, янълыш тариф эткенлерини исбатлай ве бу меселенинъ денъиштирюв меселесини ортагъа къоя. Бу мевзуны Гаспринский озъ газетасында мунтазам суретте акс эттирип тура, озъ чыкъышларында, субетлеринде де о къадынларгъа мунасибетни тюзетмек, денъиштирмек кереклиги хусусында буюк бир итикъаднен сёйлей.

«Терджиман»да шахсен Гаспринскийнинъ тешеббюси саесинде басылгъан «Шериат къыз балагъа да окъумагъа рухсет бере» (№ 36, 1896), «Мусульман къадынлары-экимлер» (№ 28, 1896), «Касимов къызларынынъ редакциягъа мураджааты» (№ 51, 1898), «Къыз балаларны окъутув» (№ 26, 1901), «Айле ве айырылув акъкъында» (№ 32, 1904), «Къадынлар меселесине даир» (№ 88, 1904), «Къадынлар дюньясы» (№№ 6, 35, 36, 37—1906), «Ислямизм ве къадынларнынъ укъукъы» (№ 35, 1909), «Къадынлар акъкъында» (№ 26, 1909), «Къадынлар адеми» (№ 44, 46, 1910), «Къадынларнынъ укъукъы акъкъында» (№ 74, 1913), «Кене къадынларнынъ укъукъы акъкъында» (№ 91, 1913), «Кърымда къадынларнынъ ве къызларнынъ вазияти» (№ 201, 1913) серлевалы макъалелер ве даа пек чокъ кечит материаллар ве малюматлар шу джумледендир. Бу макъалелерининъ эписинде мусульман къадынларынынъ акъ-укъукъларыны тиклев, къорчалав, оларнынъ джемиетте ве айледеки

хор-ахир вазиятлерини тюзетюв проблемалары котериле ве бу меселелер бутюн кескинлигинен ресмий мемурлар эм де дин идареси рехберлери, руханийлер огюне кююла эди.

Эгер Русие мусульманларында ве хусусан Кърымда, Къазанда къадынларнынъ энъ эсас акъ-укъукълары къыска бир тарихий муддетте анджакъ шериат боюнджа тикленип, къадынларга, къызларга ве умумен аиле меселелерине мунасебетлер джиддий суретте денъишкен экен — бу энъ эвеля ве энъ зияде шахсен Исмаил бей Гаспринскийнинъ ве «Терджиман» газетасынынъ алидженап гъайретлеридир. Онынъ бу саада хызметлери арасында энъ корюмлиси-къызларны кутлевий суретте окъувга джелъп этюви ве эр ерде къыз балалар ичюн мектеплер ачылмасына наиль олувыдыр.

Озюнинъ макъалелеринде Гаспринский окъуйджыларга, джемиетке мураджаат этерек шойле дей:

«Шериат боюнджа окъумакъ, илим ве бильги алмакъ эркек олсун, къадын олсун. — Эр бир мусульман ичюн меджбурийдир».

«Шериатнынъ улу къаиделерини энди чокътан догъру анъламакъ ве бизим къызларымызны, къадынларымызны окъумакъ-язмакъ, бильги алмакъ укъукъындан марум этмекек вакъты кельгенини анъламакъ керекмиз.

Буюк улемалар бир дане бильгили къыз джемиетке бир къач огъландан зияде файда кетире билер, деп чокътан къайд этилер. Не ичюн дейсинъизми? Чюнки бильгили огъланлар осип буюген сонъ пек сийрек алда озъ бильгисини башкъасына ашлайлар. Амма бильгили къыз осип ана олган сонъ, аман-аман бутюн вакъыт озъ балаларынен бирликте булуна ве бильгисини оларга ашлай, хусусан молла ве мектеп олмаган ерде балаларыны озю эм окъута эм тербиелей биле. Ананынъ илими, бильгиси бутюнлей балаларга кече. Балаларны лаф этмеге ким огрете, олар ичюн биринджи омюр оджасы ким ола? Эльбетте, аналары. Демек ана не къадар зияде бильгиле ве азырлыкълар олса, онынъ балаларны тербиелевде ве джемиетте ролю о дередже юксек олар...

Мусульманларнынъ зиялылары бу меселеге чокътан диккъат айырып кельмекте ве дин окъувы эм де маарифнинъ башында турганлар бу меселени ёлуна кюймакъ ичюн кереги киби ве гъайретнен бельсенирлер деп беклемектелер».

Гаспринскийнинъ къадынлар проблемасыны котерип, оларнынъ акъ-укъукъларыны къорчалав боюнджа фааль арекети ве чыкъышлары асыл зая кетмеде ве тез вакъытта озъ нетиджесини бере башлады. Къадынлар, къызлар эп зияде озъ укъукъларына иришип, о укъукълардан файдаланалар. Ве атта институтларда окъуп, алий бильги алган къызлар да пейда ола. Бу акъта хаберлер «Терджиман»да даима басылып тура. Мына шойле хош хаберлерден бири газетанынъ 1889 сенеси, 24-нджи санында басыла. Редакцияга Зера деген къадыннынъ язган мектюбинде Тифлисте учъ мусульман къызы институт битиргенлери акъкында хабер бильдириле. «Учъ мусульман къызы институт битирди» серлевасынен басылган бу мектюпте джумледен шойле дениле: «Учъ мусульман къызы Тифлисте институт битиргени хаберни мени сонъ дередже севиндирди ве гъурурландырды. Бойледже, мусульман къызларыны маарифке джелъп этюв, окъутув тесадуфий бир вакъиа дегиль де, бу энди табий, зарурий ве аятий бир факттыр! Узакъта олсаныз да, динимиз ве къанымызда бири-биримизге якъын олган къардашлары, сизлерни джан-юректен тебриклеяй ве алгъышлайым!

Аллага дуа этем ки, бильги ве илимнен зенгинлешкен мусульман къызларынынъ ильки адымлары къавий эм де эминли олсун ве эйи ниет ве макъсатларга алып барсын.

Меним тувганларым, шимди миллионларнен адамлар сизге бакъаджакъ ве адалетче фикир эткен мусульманларнынъ бутюн умюти сиздедир».

Бизим къадынларымыз ве хусусан къызларымыз озьлерининъ табий зеккийлиги ве акылданелигинен айырылалар, — дениле макъалелерден биринде. Олар окъув ве бильги джезтинден де алий дереджеге котерильсе эдилер! Лякин бунъа бизим кучюмиз де, вакъытымыз да етишмез. Бунъа бакъмадан, биз элимизден кельген эр шейни япмакъ борджлумыз. Имкяны олдыкъча биз къызларымызга табий фенлерден дерслер бермек керекмиз ки, оларга тек умумтасиль мектебинде дегиль, сонъра дигер сой зенаат окъув юртларында да окъумага ве джемиет ичюн аятнынъ бутюн сааларында файдалы адамлар олып етишмеге имкан олсун.

Гаспринскийнинъ макъалелери ве «Терджиман»нынъ даимий чыкъышлары окъуйджыларга ве хусусан къадынларга, къызларга насыл мусбет тесир япкъаны, оларнынъ озъ укъукълары акъкында энди озьлери айтмага джесарет эткенлери газетода «Багъчасарайдан ачыкъ мектюп» рубрикасынен басылган макъаладе яхшы корюне.

«Урьметли редактор дженаплары! Мен сизнинъ къадынлар меселесине багъышлап язган макъалелеринъизни буюк бир мемнуниетнен окъуйым, севином ве сизинъ джесаретинъизге сукъланам. Лякин сиз о макъалелерде чокъусы башкъа

мәмлекетлерде, узакъларда яшагъан къадынлар акъкъында яза ве мисаллерни де ондан кетиресиз. Амма сиз озюнъиз яшагъан Багъчасарай акъкъында, мындаки къадынларнынъ, къызларнынъ вазияти акъкъында язмакъ керекмейми, аджеба? Я бизлер инсан дегильмизми? Ёкъса, бизлер тербие алуvgъа, окъув-бильгиге мух-тадж дегильмизми?

Бизим шеэрде гимназия ачыладжакъ, дейлер. Бундан бизлерге не файда? Бизим къызларымыз онда насыл киреджеклер? Гимназиягъа кирмек ичюн иптидаий мектеп азырлыгъы керек. Я Багъчасарайда къызлар ичюн бойле мектеп ёкъ да. Бизим шеэрде бойле башлангъыч мектепни ким тешкиль этмек керек, бунынъ ичюн ким месулиетли? Буны япаджакъ екяне адам — бизим рухий бабамыз олгъан Сизсинъиз. Бизим бабаларымыз бу акъта асыл тюшюнмейлер, чюнки къызлар ичюн мектеплернинъ эмиетини олар озълери анъламайлар.

Бизим истегимизни тек Сиз амельге кечире билесинъиз. Къызлар мектеби олмагъаны ичюн бизлер маарифтен, окъудан, сагълыкъны сакълав икътидарындан марумыз. Азырки вакъытта бизим шеэримиздеки къадынларнынъ ярысындан чокъу верем хасталыгъынен кыйнала. Олар аджыныкълы алдалар, келеджегимиз исе даа да аджыныкълы. Заваллы къадынлар, бу хайырсыз хасталыкътан бири-бири артындан олелер. Олар дюньягъа чокъча сагълам балалар догъураджагъы ерине, озълери вакъытсыз олип, юзлернен етим къалдыралар. Бунда ким къабаатлы ве бу вазият ичюн ким джевапкъар?

Мен ойле эсап этем ки, бунда биринджи, бизим эркеклеримиз къабаатлылар. Эсас меселе оларнынъ къадынларгъа мунасебетиндедир. Илериде бу мунасебет денъишеджекми, ёкъмы — бутюн меселе бунда.

Малюм ки, азбарда айванлар биле белли дереджеде, бакъув, кыйгъырув талап эте. Я бизлер инсанлармыз да, биз бойле кыйгъырувгъа лайыкъ дегильмизми, аджеба? Бизим не къабаатымыз бар, айтынъыз. Не ичюн сиз эркеклер бизни джаилликке, джеалетке укюм этесинъиз, козьлеримизге перде япасынъыз, Алла берген тилимизни, агъызымызны къапатасынъыз? Биз эр кес киби тазе аванен нефес алмакъ истеймиз, сиз исе бизим юзюмизге перде чекесинъиз. О козьлер бизге бакъмакъ, коръмек ичюн берильген. Биз дюньяны, алемни коръмек, яхшыны, яманны бильмек истеймиз. Бизни бойле акъаретлегендже, ольдюрсенъиз ондан яхшы... Бойле вазиятте бизлер яхшы ана ола билирмизми, бала догъурып, оларны тербие-леп осьтюре билирмизми?..

Урьметли эркеклер! Сиз бизлерге тек «къадын» деп дегиль де, инсан деп бакъынъыз. Бир даа текрарлайым, бизлер ичюн мектеплер ачынъыз, бизге илим ве маариф ярыгъыны беринъиз!

Эльбет, меним бу ачыкъ мектюбимни, ачыкъ фикирлеримни сизлер бегенмезсинъиз. Лякин билинъиз ве эмин олунъыз ки, меним бу ачыкъ мектюбимден сонъ бойле мектюплернинъ сайысы кеткен сайын артар.

Къадынлар бильги, фен саиби олмаса,
Миллетнинъ ярасы бир вакъыт савулмаз.

Багъчасарай шеэри. Анифе Инсиева».

Къадынлар меселесини даима беян этип турув макъсадынен Гаспринский редакциягъа кельген бойле мектюплерден сыкъ-сыкъ айдалана. Бу вастанен о къадынларнынъ анъы, талаплары насыл оськенини, бу меселеде джемаат фикрининъ насыл шекиленгенини ачыкъ косьтере.

Исмаил Гаспринскийнинъ Русиедеки мусульман къадынларынынъ акъ-укъукъларыны тиклев проблемасына даир фаалиетине екюн чекер экенмиз, онынъ бу хызметлерине багъышланып, Петроградда чыккъан «Иль» газетасындан (№ 40, 1914 с.) алынган: «Исмаил бей Гаспринский Русиедеки тюрк-татар миллети къадынларынынъ имаеджиси» серлевалы макъалеге мураджаат этмекни лайыкъ таныймыз. Бу макъаленинъ муэллифи Селиме Якубова деген къадын «Терджи-ман»нынъ фааль окъуйыджыларындан бири сыфатында Гаспринскийнинъ мусульман къадынлары меселесини чезювдеки хызметлерине юксек къыймет кесе.

«Сонъки вакъытта юксек гъаелер ве фикирлернинъ тешеббюсчиси, бутюн тюрк-татар матбуатчылыгъынынъ тешкилятчысы, маариф ве медениет ишлерининъ ёлбашчысы Исмаил бей Гаспринскийнинъ джиддий хасталыгъы акъкъында телюке-ли хабер бутюн мусульман алемини кедерлендирди. Бутюн тюрк-татар миллетинен берабер бизлер къадынлар ве къызлар да бу кедерли хаберлерни эджаннен эшитип турдыкъ.

О даа якъын вакъытта Русиедеки тюрк-татар миллети къадын ве къызларынынъ къуллыкъ бугъавларынынъ узюльмесине себепчи олгъан эди. Шимди бу хаберлерни ве атта итимал оледжек деген хаберни буюк бир дешетнен къабул эттик. Теэс-сюф ки, бу дешетли хаберлер акъикъаткъа чевирилди: 1914 сенеси сентябрь 11-де телеграф Исмаил бей Гаспринскийнинъ вакъытсыз вефаты акъкъында амансыз хаберни бутюн Русие мусульманлары арасына йылдырым тезлигинен даркъатты. Къадынларымыз ве къызларымызнынъ бунга янгъаныны сёзнен тариф этмекнинъ

Исмаил бей Гаспринский аилеси иле бирликте озь багъчасында.

Исмаил бей Гаспринский аилеси иле бирликте озь багъчасында.

имкяны ёкъ. Чюнки къадынлар ве къызларымыз Исмаил бей Гаспринскийнинъ къандырыджы ве кучлю сёзлерине, онынъ ярдымына даима мухтадж эдилер. О озь миллетининъ къадынлары ве къызларынынъ менфаатыны даима къорчалап кельди.

Исмаил бей Гаспринский асырлыкъ джеалет уйкъусындан тек къадынларны дегиль, Русиедеки бутюн тюрк-татар халкъларыны уянтты. О къадынларнынъ козьлерини ачты, оларнынъ акъ-укъукъларыны тиклетти, оларны джеалет пердесинден къуртарып, маариф алемине джелып этти, энъ эсасы исе эркеклернинъ аиледе ве джемиетте къадынларгъа мунасебетини денъиштиртти, оларгъа нисбетен япылгъан акъарет ве зулумнынъ огюни алдыртты ве иляхри.

Къадынларны къуллыкътан азат этмейиндже, ич бир миллет озь медениетинде олсун, икътисадиятында, ве ичтимай аятында олсун, илим ве техника сааларында олсун, бир тюрлю инкишаф ве теракъкъият эльде этип оламаз, дей эди Гаспринский.

Тезссюф ки, бу акъикъый ве инсаний анълайышлар эр кеске малюм дегиль эди. Бизим атта алий малюматлы табакъаларымыз биле буны анъламай я да анъламакъ истемей эдилер.

Гаспринский озюнинъ ичтимай-эдебий фаалиетининъ ильки кунълеринден башлап къадынлар меселесини дикъкъат меркезинден тюшюрмеді. Багъчасарайда о тарихта биринджи олып къыз балалар ичюн янъыджа окъутув усулы иле махсус мектеп ачты, тюрк-татар халкъынынъ эвельки етекчи агъаларыны буюк усталыкънен мыскыллап, махсус къадынлар ичюн эсер язды, Русиедеки тюрк-татар къадынларынынъ аятына багъышлап, «Къадынлар дюньясы» адлы биринджи хусусий журнал чыкъарды. Журналда къадынларнынъ вазияти, оларнынъ акъ-укъукълары, ихтияджлары, аиле меселелери хусусында мунакъашалар тешкиль этти. Журналда да, «Терджиман»да да къызларны окъутув меселесине, оларнынъ чешит сой суаллерине тафсилатлы джеваплар ве чешит меселелер боюнджа амелий меслеатлар берювге айрыджа дикъкъат айыра эди. Озьлерининъ акъ-укъукъларынен, озь вазифелеринен джиддий суретте меракълангъан къызларгъа, къадынларгъа Гаспринский айрыджа эмиет бере ве оларгъа зияде урьметнен бакъа ве ярдым эте эди, чюнки олар миллетимизнинъ къадынлары арасында биринджи къарылгъачлар эдилер.

Шимди энди бизим къадынларымыз, къызларымыз озь акъ-укъукъларыны къорчалавда эминликнен арекет этелер — сиз, Исмаил бей, бизим ишимизни къор-

чаадынъыз. Бугунъде сиз арамызда ёкъсынъыз. Эльбет, бизим гъайыбымыз пек буюк.

Лякин, Русиедеки тюрк-татар миллетининъ къадынлары ве къызлары, рухтан тюшменъиз. Гаспринскийнинъ сачкъан эйи урлукълары энди номай филислер атып, гуръ чечек ачмакъталар. Къадынларымыз ве къызларымыз озьлерине аит меселелерни анъладылар, энди энъ муим аятий меселелернинъ омюрге кечирильмеси ичюн гъайрет этеджекмиз. Къадынлар арасында джаиллик ве джеалетнен курешмек ичюн чокъ кучъ керек. Шимдилик бизим кучюмиз о дереджеде дегиль, амма бу курешни ич токътатмакъ олмаз. Бу саада бизлер ичюн Исмаил бей Гаспринский тарафындан косътеришлерни бир дакъыкъа унутмамакъ керекмиз. Онынъ насиатлары ве васиетлери бизим къадынларымыз ве къызларымыз ичюн ёл косътерижди бир Джетемен йылдыздыр ки, о васиетлер бизим амелий фаалиетимизде эсас ярдымджы оладжакътырлар.

Энъ къыйметли ёлбашчымызнынъ бельгилеген макъсатларыны омюрге кечирсек — бу онынъ азиз къабри устуне тикленильген энъ къавий бир абиде олур эди.

Селиме Якубова».

Улу эрбапнынъ хызметлерине миннетдар мусульман къадынларынынъ кескен къыйметлери иште бойле юксек эди. Къадынлар меселесинде онынъ ортагъа сюръген гъаелери, теклифлери ве талаплары кеткен сайын озюне кениш ёл ачып, акъибет, омюрге кечирильгендирлер. Буны хусусан бизим Кърым къадынларынынъ окъувда, эмекте, джемиетте, аиле мунасебетлеринде эльде эткен акъ-укъукълары ве сербестликлери ачыкъ ифаде этелер. Бизим къадынларымыздан илим ве бильги саиплери олып етишкен юзлернен, бинълернен мутехассыслар, медениет ве санъат хадимлери, джемаат эрбаплары ве эрлернен бир сырада курешкен къоркъу бильмез ватанперверлер бу аятий джерьяннынъ парлакъ делилидир ки, бу джумледен ильк эвеля, Гаспринскийнинъ озю къызы Шефикъа ханумы, белли актрисалардан Айше Тайганскаяны, Сара Байкинану, Майнур Ишниязовану, севимли халкъ йырджылары Сабрие Эреджеповану, Эдие Топчыну, джемаат эрбапларындан Селиме Ильясовану, Ребия Бекированы, белли алимлерден биология илимлери докторы Фатма Аблякимовану, корюмли шайремиз Джеваире Меджитовану, мердлик тимсали олгъан Алим Абденнановану, Гульзаде Софуну, Хатидже Чапчакъчыну ве даа пек чокъларны къайд этмек лязим. Йигирминджи ве отузынджы йылларда осип етишкен юзлернен эмширелер ве экимлер, оджапчелер ве дигер мутехассыслар, ичтимай аятта фааль иштирак эткен джемаатчы къадынларымыз шу джумледендир.

Буларнынъ эписи акъикъатен де озь миллетининъ миннетдар къадынлары ве къызлары адындан Исмаил бей Гаспринскийнинъ хатырасыны эбедийлештирген эбедий ольмез рухий бир абидедир.

ХІ. Гаспринскийнинъ эдебий яратыджылыгъы

Исмаил бей Гаспринскийнинъ къарардан зияде зенгин ве эр тарафлы ичтимай ве иджадий фаалиетинде онынъ аджайип эдебий яратыджылыгъы айрыджа ер тута. Онынъ чокъ йыллар девамында язып «Герджиман»да бастырып кельген чокътан-чокъ икяе ве къыссалары, эдебий парчалары, шиирлеринен бир сырада «Френкистан мектюплери» (1887), «Арслан къыз» (1893), «Дар-эль рахат мусульманлары» (1904), «Кунъ догъды» (1906), «100 йылдан сонъ» (1906) киби ири колемли эсерлери — повестълери ве романлары кърымтатар миллий эдебиятынынъ алтын саифелерини тешкиль этмектелер.

«Дар-эль рахат мусульманлары» — Гаспринскийнинъ ильки тарихий-хаялий эсери олмакънен бирге затен кърымтатар эдебиятында яратылгъан биринджи романдыр. Башкъа джеэтлерини алмагъанда биле, о эдебиятымызда биринджи роман оларакъ юксек эмиетке малик бир эсердир. Бу романны окъугъанда, бойле тарихий эсер язмакъ ичюн муэллифнинъ мусульманларнынъ кечмиш тарихыны не дередже терен ве кениш огренгенине къаний оласынъ. Бойле эсер язмакъ ичюн тек озюнде бу саада етерлик бильги эльде эткен адам джесарет эте биле.

Озюнинъ бу романында Гаспринский та VII асырда яни 664 сенеси мусульманлар (араплар) Испанияны запт эткен девирдеки вакъияларны акс эттире, Испаниянынъ о девирдеки вазиятини, онынъ мусульманларгъа насыл этип енъильгенини, оларгъа насыл табий олгъанларыны ифаде эте.

Испанияны мусульманлар запт эткен вакъытта о икълими-табияты джеэтинден зенгин бир дияр олса да, медений джеэттен гъает фукъаре бир мемлекет эди, — деп яза Гаспринский озь эсеринде. — Амма чокъкъа бармадан мусульманлар оны аджайип бир Гулистангъа чевирелер. Мусульманларнынъ идареси алтында булунгъан бу мемлекетте адамлар барлыкълы олып, бол-сал яшайлар: анда сув каналлары

ше теминленген берекетли тарлалар, бинълернен чешит дигерменлер, ярашыкъ койлер, абаданлаштырылган шеэрлер. Эвелики дургъунлыкъ ве керилик укъом сюръген ерлерде шимди аят къайнай, сувсыз сахралар берекетли чёллерге чевирильди. Мемлекетнинъ бир башындан бир башынадже яхшы ёллар ясалган ки, олар адамларнынъ алыш-вериш, тиджарет ишлерине ярдым эте ве къолайлыкъ догъуралар. Арап тарихчыларындан бирининъ язгъанына коре, тек бир Гвадалахара вадийсинде он эки бинъ кой ерлешкен экен. Эмир Юсуфнынъ укюмдарлыкъы вакътында анда эр джума куню 300 бинъ джамиде хутбе окъула экен! Шуннынъ ичюн олса керек ки, Гаспринскийнинъ бу романнынъ ады русча «Страна блаженства» яни «Гъанимет дияры» деп айтыла.

Мемлекетте 80 дане буюк ве 300 дане кучюк шеэрлер бар эди, халифатнынъ пайтахты Кардовада 200 бинъ эв, 600 джами, 500 хастахане, 800 медресе ве 200 аммам бар эди. Гренада, Севилья, Толедо шеэрлери зенгинликте, ярашыкълыкъта Кардованен ярышлаша эдилер. Халифатнынъ девлет келирлери о вакъыттаки бутюн Авропа мемлекетлерининъ умумий келирлеринден зияде эди. Туджджарлар ве Испания мусульманларынынъ маллары, эсерлери бутюн мемлекетлерге джонетиле, оларнынъ зенгинлиги ве илими бутюн Шаркъта ве Гъарпкъа нур сепе эди. Бизим элимизде там олмагъан кучюк бир джедвель бар ки, онда 203 улеманынъ адлары язылы.

Теэссюф ки, оларнынъ эсерлерининъ, китапларынынъ пек чокъусы бутюн мусульманлыкъкъа душманлыкъ ве фанатизм зезринен ашланган испанлылар тарафындан ёкъ этильди.

Испания мусульманларында хусусан зираатчылыкъ, тыббиет, табият илимлери, математика, астрономия, логика, фельсефе илими зияде илериледи. Халифлер эр анги алимге, эр анги устагъа яхшы акъ телейлер. Халифнинъ Сарайы тек дюльбер къадынарнынъ ятагъы дегиль де, айны заманда о эм илим ханеси эм де бильги ве санъат эрбапларынынъ даимий топлашкъан ери эди. Анда илимге урьметнинъ не дередже буюк олгъаны шундан корюне ки, халиф III Абдурахманнынъ Кардовадаки кутупханесинде та о девирде 600 бинъ нусха китап бар эди! Ондан башкъа мемлекетте эр кес ичюн ачыкъ олгъан етмиш кутупхане даа бар эди.

Авропалылар Испаниягъа келип мусульманлардан илим, бильги алып Авропагъа кечиререк, мында земане илими ве цивилизациянынъ чечекленмесини тезлештидилер. Бу джеэтен Испания мусульманларынынъ хызметлери ве оларнынъ устюн аяты Авропа алимлери тарафындан толу дереджеде тапыла.

Чокъ языкъ ки, халифатнынъ укюмден тюшюви, мусульманларнынъ Испаниядан бутюнлей къувулувы, оларнынъ илим ве медений теракъккыйат сааларындаки бутюн къазанчларыны ёкъкъа чыкъарды ки, нетиджеде, азырки був къувети ве электрик заманындаки шимдики Испанияны бундан 600 йыл эвеликсине бакъкъанда харабе бир девлет деп саймакъ мумкюн. Лякин даа бугунге къадар сакъланган бир чокъ къоджаман тарихий абиделер бизге диндаш халкънынъ о вакъыттаки улулыгъыны, азаматлыгъыны яхшы косътерелер.

Кардовадаки шимди католиклернинъ ибадетханесине чевирильген мешур Джума джамисини я да Гренададаки аджайип Аль-Хамра джамисини коръсе эдинъиз! Кардова джамиси 1352 сенеси халиф Абдурахман тарафындан яптырылган. Бу къоджаман джами бинасы бутюнлей къыйметли мермерден ясалып, онынъ буюктен-буюк къуббеси сексен дане сутюп (колонна) устюне ерлештирилген ве онынъ тышкъы корюниши де, ички зийнети де Стамбулдаки мешур Ая-София джамисинде, Каирдеки Джума джамиден ве бунъа бенъзер дигерлеринден чокъ зенгин ве ярашыкътыр. Бутюн бу къоджаман имарет ве онынъ архитектурасы арапларнынъ медений ве ильмий дереджесини оларнынъ рухий байлыгъыны акс этмекте.

Эр йыл бинълернен туристлернинъ, рессамларнынъ дикъкъатыны джелъп эткен экинжи бир мешур тарихий абиде Гренададаки халифлер Сарайы олгъан Аль-Хамра джамисидир ки, о чешит вакъытта, айры халифлер тарафындан къурулган бир къач Сарайдан ве бир чокъ имаретлерден ибареттир. Бунъа бакъмадан Аль-Хамра озюнинъ эр бир чешитлигинен бутюн бир умумий бирликни тешкиль этерек, онда дюльберлик ве симметрия чизгилери бир баштан бир башкъадже сизни эсир алалар. Бу къоджаман Сарайны яраштырган мозаика ве орьнеклер, бир чокъ арапча язылар ала бугунгедже сакълангъанлар. Меселя онынъ азбар къапысындаки язылар шу къапынынъ 1348 сенеси япылгъаныны косътерелер.

Бу меракълы ве муим малюматларны кетиререк, Гаспринский о девирде Испания мусульманларынынъ аятнынъ эр бир саасында не дердже буюк къазанчлар эльде эткенлерини тафсилатлы суретте косътере. Эр аманнынъ бир яманы ола, дегенлери киби, Испаниядаки бу инкишафнынъ да сонъу ола. Муэллиф буны шойле тасвир эте.

«Учъ юз йыллыкъ аджайип яшайыш ве парлакъ осювден сонъ Испания мусульманлары яваш-яваш озъ адетлери ве бакъышларыны, озъ анъламлары ве ынты-

ахшарыны, ниет-макъсатларыны денъиштире башладылар. Токълукъ ве боллукъ, тебеллик ве урдымдуймазлыкъ, менменлик ве озъара давалар зеэри кет-кете бу сагълам вуджутны зеэрлей башлай. Эбет, зеэрленген вуджут энди сагълам несиль берип оламай. Намуссыз къадынлар, ачкозь укюмдарлар, къайгысыз, гъамсыз девлет башлары пейда оалар; чешит сой фесатчылыкъ ве бошбогъазлыкъ, кунъ-джилик ве ифтиралар илим ве медениет адамларыны бугъавладылар, эки юзьюлик ве интикъамджылыкъ бильгиден ве намустан устюн олды, шахсий эгоизм адамларнынъ юрегиндеки умумиетке хызмет этмеге ынтылув киби эйи хусусиетлерни бутюнлей бастырды: эйи ишлер ве къараманлыкълар ерине риякярлыкъ, яланджы софулыкъ (яландан, козь боявуч ибадет этюв) юзь алды... Бутюн бу зеэрлер аман-аман эки юзь йыл девамында бутюн джемиетнинъ ве девлетнинъ негизини, темелини бошаштырып кельди. Бутюн бир халифат бир къач айры акимиетке болюнди. Шеэрлер ве виляетлер кунъджюлешип бири-бирине аякъ чалмагъа, зарар кетирмеге башлайлар ве, теэссуф ки, бунынънен олар эписи бирликте амансызджа озълерине къанлы мезар къазгъанларыны ич бириси анъламай эди!

Укюмдарларнынъ озъара душманлыкълары ве эалининъ ахлякий джеэттен ашагъы дереджеге тюшюви ерли испанларгъа ве оларнынъ чаресиз къырраларына мусульманларнынъ ишлерине киришмеге, аралашмагъа ве араларына фесатчылыкъ, кунъджилик урлукълары сепип, оларнынъ сафларыны даа зияде зайыфлаштырмагъа имкян берди. Халифат мында беш юз йылдан зияде укюм сюрди, лякин о йыкъылмаздан даа чокъ эвель бу беянынъ эп якъынлап келеяткъаныны анълагъан кишилер бунынъ огюни алмакъ ёлларыны арап башлайлар. Амма девлеттеки вазиет акъкъында акыкъатны айткъанлар аз эди. Догърусыны айткъан бабасына ярамаз, дегенлер киби, агълар айтылгъан акыкъатны къабул этмейлер...

Нетидже шунгъа алып кельди ки, араплар яваш-яваш бутюн укюмни къолдан къачырдылар ве, ниает 1491 сенеси ерли испанлар Андалузияда мусульман акимие-тининъ сонъки дурагъы олгъан Гренада шеэрини эльге кечирмеге наиль олдылар. Қъанлы чарпышмалардан сонъ узун-узакъ вакъыт шеэр сарымда булунгъанындан ачыкъ башлангъаны себебинден ве испанларнынъ къыралы Фердинанд мусульманларгъа диний сербестлик бериледжеги эм де чешит имтиязларнен бир сырада оларнынъ намусы ве мал-мулклерине токъунылмайджагъына ваде берип ишандыргъаны ичюн шеэрни теслим этмек къарарына келине. Бу вакъиа халиф Абдулла Эль-Сагъыр акимлик якъбан вакъытта ола».

Гаспринский бутюн бу вакъиаларны тасвир этер экен, миллетте бирлик олмакъ керек, эгер халкъта бирлик олмаса, эр кес бир умумий макъсаткъа хызмет этмесе, онынъ алы, онынъ такъдири фена ве аджыныкълы ола биле, демек истей. Яни о, Испания мусульманларынынъ такъдири мисалинде халкъта бири-биринегъ анълаш-мамазлыкъ башладыгъы ве девам эттиги нетиджесинде зенгинден-зенгин бир девлет насыл этип куль-чай олып дагъылгъаныны, ёкъ олгъаныны къандырыджы суретте косътере ве шойле иляве эте: «Бизим Дар-эль рахат деп адландырылгъан диярымыздаки сиз таныш оладжакъ мусульманлар иште шу Гренаданынъ сонъки къараманы Мусанынъ догърудан-догъру несиль-сойлары ве акърабаларыдыр».

«Дар-эль рахат» романынынъ асыл мундериджеси иште Испанияда та шу девирден къалып, мында яшагъан мусульманларнынъ аятынен таныш этювдир. Буны Гаспринский ташкентли бир бильгили молла Аббаснынъ адындан яза ве онгъа Испаниягъа сеяаты вакъытында коръгенлерини тафсилятлы суретте икяе эттире. Эсерде, айны вакъытта англиз империалистлерининъ ягъмаджылыкъ, истиляджылыкъ сия-сети къатты тенкид этиле.

Лякин, Гаспринскийнинъ бу романда эсас макъсады-мусульманлар шу къайд этилген джемиетте оларгъа ябанджы олгъан европалылардан айры, мустакъиль яшап, озълеринде илим ве техниканынъ бутюн сааларыны инкишаф эттире бильгенлерини, озълеринде трамвай, телефон, электрик къувети, банклар мейдангъа кетире бильгенлерини косътермектир. Буны косътермектен макъсат исе ичтимаий теракъкыят къазанчалары мусульманлар ичюн де ясакъ шей дегиль экен, демектир. Яни, бунынъ киби де, мусульманларгъа земаневий мектептер ве янгъыда окъутув усуллары да, илимге ве медениетке ынтылув да асыл ясакъ олмагъаныны исбат этмектир.

Девамы бар.

БАГЪЧАСАРАЙ АСЫРЛАР ДЕВАМЫНДА

Константин Гердов Кърым тарихы ве этнографиясынен чокътан огъраша. О эн-ди учъ китапнынъ авторыдыр. Онынъ китаплары Москвада, Сухумиге, Тбилисиге нешир этильди. Китапларында чешит фаджиаларгъа огърагъан къадимий Кърым топрагъы, Кърым халкъы акъкъында онынъ озъ дюнья бакъышы, озъ фикирлери бар. К. Гердов асылында кучюк миллетлернинъ фаджиасыны озъ козюнен корьди. Чюнки о балалыгъында Кавказнынъ Къара денъиз ялысында румлар, тюрклер, перслер арасында яшап осьти. О вакъытта корьген фаджиаларынынъ тесири алтында, олар акъкъында язып башлагы. «Меним анам — булгъар, бабам — яры латыш, яры рус. Мен Гаграда догъдым, анда да яшамакътам, — деп яза К. Гердов. Меним кучюк достларымны къоранталарынен берабер 1949 сенеси ватанларындан кочюрдилер. Оларнынъ пек чокъу Орта Асияда ве Сибирьде чекишип эляк олды. Меним кучюк достларымнынъ къабатты оларнынъ тюрк, перс, рум миллетине менсюп олгъанларында эди.

Дженктен сонъки йылларда мени кърымтатарларнынъ такъдири ге раатсызлап башлагы...

Мен румларнынъ, перслернинъ, тюрклернинъ ватансызлыкъ фаджиасыны корьген сонъ, кърымтатарларнынъ да фаджиалы вазиятини теренден ис эттим ве оларнынъ такъдири мени сонъ дередже зеджанландырды. Омрюмнинъ кучюк бир къысмыны шу халкънынъ озъ Ватанына — Кърымгъа къайтмасына, автоном республикаларынынъ гъайрыдан тикленмесине умют багълап, озъ эсерлеримге Кърымнынъ кечмиш тарихыны аз-бучукъ олса да джанландырмагъа тырыштым.

Кърым ачыкъ кок тюрбюнде ерлешкен буюк бир музейдир. Оны къорумагъа сакълап къалмагъа етиштирмек керек. Мен эминим ки, бу ишни Кърымдаки эр бир архитектура асабалыгъынынъ, эр бир тарихий ве медений абиденинъ, эр бир башташнынъ къадрине еткен, озъ ватаныны юректен ис эткен Кърым аборигенлери — кърымтатарлар япа билелер».

Якъынларда Гердовнынъ бир китабы даа чыкъмакъ узьре. Шу китапкъа кирсительген ве «Багъчасарай асырлар девамында» деп агландырылгъан болюгини, къыскаартылгъан суретте, окъуйджыларымызгъа авале этемиз. Макъалеге койлернинъ, емишлернинъ, отларнынъ, айванларнынъ аглапы муэллиф насыл язгъан олса, ойле ге къалдырылды.

* * *

Къыйыш-къонъур сокъакъта фенери сынгъан автобус, четлери парлангъан эски араба тура. Олар сокъакънынъ сонъундаки къаягъа барып тирельгенлер. Къаршыда юксек къаяларнынъ, таш диварларнынъ кольгелери. Этраф сыджакъ, арарет юксек. Бу сыджакъ ава козъге корюнмей, лякин эр тарафтан сени ойле сыкъа ки, нефес алып оламайсынъ.

Эвлер, сокъакълар, сельбилер... «Татар ханлыгъынынъ бу къадимий пайтахты Багъчасарай эвельде насыл эди? О денъиштим, я онынъ узакъ тарихы, абиделери, джамилери сакъланылып къалдымы?...» Шу суаллерге джевап къыдырып, Г. Москвиннинъ 1889 сенеси Ялтада нешир этильген китабыны саифелегенде, ашагъыдаки сатырларгъа козюм тюшти: «Багъчасарай Кърымда мусульман адетлери патриархаль девирде олгъаны киби сакъланылып къалгъан шеэрлерден биридир. Бойле шеэрлер Кърымда пек аз. Багъчасарайгъа даима пек чокъ туристлер кельгенине бакъмадан, даа якъын вакъытларгъа къадар анда бир дане биле мусафирхане ёкъ эди. Шимди исе мында эки мусафирхане бар. Олардан бири меркезий мусафирхане сайыла. Анда олгъаны-оладжагъы 12 ер бар. Бу мусафирханени Измаил Аметов теминлей. Экинджи мусафирхане Хансарайнынъ къаршысында ерлешкен. Багъчасарайда он эки бинъ зали яшай. Оларнынъ он бинъини кърымтатарлар къалгъаныны исе — румлар, руслар, караимлер,

судийлер тешкиль этелер. Шеэрде почта-телеграф станциясы, румларнынъ ве эрменилернинъ православ кильсеси, караим синагогасы, мусульманларнынъ исе 32 джамиси бар. Ондан гъайры анда кърым мусульманларынынъ эки алий окъув юрту да бар. Бири Зынджырлы медресе, дигери исе Орта медреседир. Шеэрде шаркъ усулынен къурулгъан амамлар, озюне хас бир шекильде пиширилген кебаплар, къадын аякъкъаплары ве фереджелер айрыджа дикъяткъа ляйкълар.

Эвель-эзельден туристлерге белли чингене Мусют Багъчасарайнынъ энъ яхшы чичероны (чингенелернинъ «мырзасы») сайыла...

...Омузында чувалы, устюнде агъаргъан кольмек, ямалгъан штан, аякълары тоздан ашалгъан йигирми яшларында йигит зенгин хатырлавларгъа далгъан бир алда, сыджакъны биле дуймай, яйля бою шеэрге догъру кельмекте. О, дервиш. Олар сеят эткен сайын даа да чокъ сеят этмек истейлер. Себеби — аятны огренювге оларда даима буюк меракъ ола.

Къалангъан юксек диварлар, тозлу ёллар артта къалдылар. Узакътан къавал сеси эшитильди. Огде насылдыр къызларнынъ шалварлары корюнип алды. Дервишнинъ юреги тарсыкъты. Бираз даа юрген сонъ онынъ назары таш диварлардан саркъкъан кирез пытакъларына, таштан ясалгъан сокъакъларгъа тюшти. Сокъакънынъ ортасы бираз оюлгъан. Оны ягъмур сувлары, араба копчеклери бу алгъа кетиргенлер.

Базар янында, июль айы олгъанына бакъмадан, устюне памукълы штан кийген бир къарт тура. Онынъ яшлыкъ девири артта къалды, нетиджеде яз чиллесинде биле ушуй. Дервиш къарттан Багъчасарай акъкъында сорады. Омузында торбасы, тозгъа баткъан къыргъый бурун йигитнинъ не сорагъаныны къарт бир кереден анъламады. Сонъ онъа бакъып тааджипнен:

— Багъчасарай акъкъында сорамайлар, анда аякъларнынъ озю алып бара. Эгер сен оны юректен ис этмесенъ, анда бармакътан файда ёкъ. Атта аякъдашынь биле ярдым этип оламаз. Эписи бир онынъ гузеллигини, къадимийлигини коръмезсинъ. Коръсенъ де, анъламазсынъ.

Къартта ватан дуйгъусы юксек. Багъчасарай онынъ юрегинде, насыл этерсинъ де, инсаннынъ юрегинден терен ер алгъан, дамарларына синъип кеткен шей акъкъында сорарсынъ?!

...Къартнынъ айткъанлары дервишнинъ тасавурында джанланды. Дервишнинъ козю огюне булжур сувлу чешме янында зийнетли антерлер кийип, назланып отургъан ханнынъ джариелери кельди. Дервиш къадимий шаркъ къадынларынынъ эсмери черелерини ачыкъ-айдын коръди. Олар ойле ойнайлар ки, дагъ джейраныны анъдыргъан назик эндалары дерсинъ авада учалар.

Олар аятта ёкълар, лякин дервиш оларнынъ кольгелерини, къатып къалгъан бакъыр тюсю тегиз эндаларыны коръди. Олар олжумге махкъом дегиллер, олар эбедийлер! Асырлар девамында урьлюкке чыкъмакъ ичюн тырыштылар ве тырышмакъталар.

...Ана, узакъ кечмиштеки зиндандан къавалнынъ инълеген сеси эшитильмекте. Бу сес гугюмини омузына къойып чокъракъкъа кельген къызнынъ яшнен корюшювини ве оларнынъ айрылыкъкъа махкъом этильген атешин севгисини, энди ич бир вакъыт ярыны коръмейджек къызнынъ юрек аджджысыны, козь яшларыны анъдыра.

О, янгъыз, дюльбер яшнынъ юреги бом-бош, онда эвель олгъан металилик ве аджынув дуйгъусы энди ёкъ. Лякин бунъа бакъмадан о кимерде бир от баскъан, оксюз къабирге бармагъа унутмай.

Зиндандан исе къавалнынъ инсан юрегини тельчелеген, асырларны хатырлаткъан аджыныкълы сеси эп эшитильмекте.

...Багъчасарайнынъ, Римнинъ кечмиши дервишке дюньянынъ яшлыгъы олып корюне. Бир вакъытлар олар да йылдызларнен акърандаш эдилер де!

Арадан йыллар кечти. Дагълар арасында демирёл вокзалы пейда олды. Бу вокзалдан Севастопольге бармакъ мумкюн. Ёл бою къавелер, фурунлар, чешит токъялар ерлешкенлер. Вокзал янындаки Эски-Юрт коюнден дёрт копчекли ёл арабасыны я да чокъ ерли устю ачыкъ линейканы кирагъа алмакъ, шеэрни айланмакъ ве станциядан Азизлерге, Чуфут-къалеге бармакъ мумкюн. Бу вакъыткъа келип, мусафирханелернинъ сайысы да ба-

ягы осыти. «Гранд-отель», «Фонтан» мусафирханелеринден гъайры Успенский скити янында даа эки мусафирхане пейда олды. Бу мусафирханелер кыш вакъытында кыздырылалар.

...Азизлер мезарлыгы. Андаки башташларнынъ языларыны окъумакънынъ чареси ёкъ. О ерге эсасен дервишлер баралар. Оларгъа софу да дейлер. Софулар аскетлер дегиллер. Олар эвленелер, алыш-веришнен огърашалар, чешит ишлерде чалышалар. Олар ибадет эткенде, дигер мусулманлардан чокъ фаркъ этмейлер. Тек бельгиленген куньлерде — джума-акъшамы я да базар куньлери махсус ерлерде ибадет этип яни девир япып, айны бир дуаны токътамай текрарлап, озьлерини ойле бир алгъа кетирелер ки, бу дюньяны унутып, бутюнлей о дюньягъа берилелер.

Къарарнен юзь йыл эвельси Багъчасарайда эки юзге якъын дервиш бар эди. Оларнынъ базылары бир четке барып, яныгъыз озьлери ибадет этмеге севе эдилер. Лякин эксериси Азизлердеки махсус текиеде топлана, араларында бир шейх да ола эди...

«Багъчасарайдаки Азизлерде Малик-Адждеранынъ къабри бар. Халкъ арасында айтылып, несильден несильге кечкен ве эфсанеге чевирилген лафларгъа коре, Малик-Адждера арап миллетине менсюп экен. О, 788 сенеси Кърымгъа келе, белли олмагъан себеплерге коре, ольдюриле ве шу ольдюрилген ерине де комюле. 1658 сенеси Мемет-Гирей ханнынъ падишалыкъ девиринде, шимдики Азизлер олгъан ерде, мермерден ясалгъан бир абиде тапалар. Хан айны шу ерге текие къурдыра».

Эски китапларны саифелеген сайын малюмат топлана. Бу малюматлар исе зынджыр киби бири-бири артындан багъланып кетелер. Элимде бинъ докъуз юз он дёртюджи сенеси нешир этилген «Путеводитель по Крыму» китабы. Оны окъур экеним, козь огюмде Кърым ёллары джанлана.

Узакътан «Алмаз» цемент заводы козьге илише. Шеэрге якъын кельген сайын исе Кърым драгун полкунынъ къалеси ве джами козьге корюне. Сагъ тарафта Чюрюк-Сув озени акъа. Кунеш нурында йылтырап тургъан къаяларгъа оюлып ясалгъан эвлер шеэрни эфсаневий этип косътере. Къавеханелер, устаханелер, фурунлар сыранен тизильгенлер. Эт тюкянында чюйлерге асылып тургъан кюй кевделери салланалар. Тюкяндан бираз авлакъта исе бир оба копек топлангъан. Бирев бир къапым эт ташласа да, олар ашасалар. Устаханелерден бакъыр савутларнынъ шатырдысы, демирлернинъ такъырдысы ве дигер чешит сеслер эшитиле. Балта, пычакъ къайрагъан къол тезьяларынынъ чыйылдагъан сеслеринден мийинъ ёрула. Озьлерини япынджанен орыткен къадын-къызлар ашыкъып-ашыкъып ёлдан кечелер. Этраф бираз сакинлешкенинен, джамининъ минберинден мазиннинъ халкъны намазгъа чагъыргъан сеси эшитиле. Айны шу шеэрде ве шу сокъакъта ерлешкен басмаханеде тюрк-татар тилинде «Терджиман» газетасыны чыкъарлар. Бу газетанынъ нашири Исмаил бей Гаспринскийдир. Газета дёрт бинъ нухада басыла. Онынъ бинъ нухасы Таврия губерниясы бойлап таркъала. Къалгъаны исе Орта Асиягъа, Кавказгъа, Къазан губерниясына ве дигер ерлерге ёлданыла.

Бизим дервиш андаки яшайышкъа дикъкъат этерек, эп сокъакъ бою кете. Къулланылгъан сув исар тюбюне махсус къююлгъан улучыкълардан сокъакъкъа акъа. Азбарлардан къадынларнынъ оксюрген давушлары эшитиле. Бутюн вакъыт эв ишинен огърашкъан, азбардан тышкъа пек сийрек чыккъан, темиз ава ве ярыкъны асыл корьмеген бу къадынлар арасында верем хасталыгынен чекишкенлер чокъ олгъанлар.

Анда яшагъан зали эвлеринден бираз авлакъкъа, дагъ этеклерине бакъла сачкъанлар, согъан, бибер, сарымсакъ осьтюргенлер. Бостанджылыкънен огърашкъанлар. Къарпыз сачкъанлар. Къарпызнынъ шырасы акъып кетмесин деп, оны боюна дегиль де эдине кесе экенлер. Чокъ йыллар эвельси Кърымда къарпыз пек уджуз олгъан. Кърымтатарлар яны колониаторларнынъ тазыйыгъы алтында Тюркиеге кетип башлагъандан сонъ, бостан осьтюрге адам къалмагъанындан себеп, къарпызнынъ фиаты он къат котерилген. Кърымда согъаннынъ чешит джыныслары оськен. Олардан бири арпачыкъ согъаны. О шекиль джеэттен уфачыкъ олса да, дамы пек кескин, адджы экен. Оны тек Кърымда дегиль Одессада да бегенип,

истекнен алгъанлар. Кийик согъан (пираса) чѣль тарафларда, татлы согъан исе Алупкадан Ялтагъа къадар олгъан мейданлыкъларда осе экен. О девирде онынъ бир пудыны (16 кг) элли капиктен етмиш капиккедже саткъанлар. Бу согъаннынъ къыягыны бир-бирине орип къышкъа сакълай экенлер. Бойле япылса о бутюн къыш чюрюмей, яхшы сакълана экен. Къышта исе оны паалыджа фиятта сата экенлер. Бу согъанны лезети ичюн индже догърап чешит ашларнынъ устуне сепкен ве ашагъанлар. Ерли эалининъ софрасы сарымсакъсыз (скордо) олмай экен. Чюнки адамлар сарымсакънынъ инсангъа буюк файдасы олгъаныны бильгенлер. Оны отъмекнен де, этнен де къошып ашагъанлар, шорбагъа да догърагъанлар, сарымсакъны эзип патильджаннынъ арасына да къойып тузлагъанлар... Сарымсакътан агърыны эксильтиджи сыфатында да файдалангъанлар. Оны пиширип теннинъ агъыргъан ерине къойгъанлар. Халкъ озъ бостанына хыяр (ангури), бакъла (фасуля) сачкъан. Ерли эали эсасен май бакъла осьтюрген, чюнки о дигер бакълалар ичинде энъ лезетлиси сайылгъан. Къабакъ (колокити) да севимли емеклерден бири олгъан. Къабакътан тюрюю ашлар: къабакълы пирнич, къабакълы бакъла боткъасы пиширгенлер, шорбагъа да кабакъ догърап ташлагъанлар. Анда къатты къабукълы къабакълар да оськен. Ерли эали олардан чешит тюрюю савут ясагъан. Къатты къабукълы къабакъларны да халкъ истимал эте экен. Оны даа къабакълар пишип етмезден, яни къабукълары къатмаздан эвель, уфакъ догърап къавура, бувда пишире экенлер. Бибер (пипери) Кърымда отъмекнен бир сырада тура экен. Ондан чешит тюрюю ашлар пиширип ашай, савутларгъа толдурып къышкъа да сакълай экенлер. Тузлу бибернен отъмек исе эвельде чѣль тарафларда яшагъан эалининъ энъ севимли ашларындан бири сайылгъан. Халкъ къапыста (хапуста) ве патильджандан кениш файдалангъан. Оларны къавурып ашагъанлар, тузлагъанлар, шорба я да сарма пиширгенлер. Мысырбогъдайны (каламбоки) дѣгип ун япкъанлар. Даа къатмагъан мысырбогъдайны сувда пиширгенлер, къаткъан сонъ исе оны тавада къавургъанлар. Эски девирде койлерде ве шеэрлерде чувалыны омузына атып патлагъан мысырбогъдай сатып юрген адамларны коръмек мумкюн эди.

Дервиш дагъ этеклеринде алланып, ешиленип корюнген зарзават ве емишлерге мефтюн олып, эп Багъчасарай акъкъында тошюне.

Багъчасарайда хасталыкълар эпидемиясы олмагъан. Себеби анда 120-ге якъын чокъракъ бар экен, оларнынъ темиз шифалы суву олып, инсанларны чешит дертлерден къорчалагъан.

Сеятчы Паллас озюнинъ исрарлы эмеги саесинде догъургъан эсерлеринен бизни XVIII асыргъа алып кире. «Багъчасарайда 1561 азбарда 5776 джан яшагъан ве онынъ 31 джамиси, 1 грек ве 1 эрмени кильсеси, 21 магъаз, 17 къавехане, 517 тюкяны ве устаханеси олгъан. Олардан юз йигирми бири басма, къыркъ бири — ат такъымлары, юз отуз беши — савут-саба, йигирми дѣртю-башмакъ, йигирми учю-къайракъ, беши къалайджылыкъ, ону — бербехане, он докъузы — тикиджилик, алтысы — алтын-кумюш ильванлар, беши — сила, секизи — чызмаджылыкъ, йигирмиси — фурун, он учю — макъсыма, докъузы — агъач материаллары, секизи — чапчакъ, беши — къынап-йип, едиси — бурка ве къалпакъ-фес, дѣртю — эснафчылыкъ, он учю — чыракъчылыкъ, беши — труба-тирсек, алтысы — демирхане, едиси — чиленгир ве он учю — тери-мешин тюкянары экен»...

Ташлардан ясалгъан, киречнен сылангъан пенджересиз эвлер йыллар кечтикче сарарып, чѣкип бири-бирине янтайып къалгъанлар. Мында ъл пек тар олып, эки араба зорнен кечкен. Ярыкъсыз, яры къаранлыкъ эвлерде аят озъджесине девам эткен. Эвлернинъ, сарайларнынъ архитектурасы кечкен бинълернен йылларны хатырлата.

Дервиш юре-юре базаргъа келип чыкъты. Андаки джевиш чешитлерини корип шашты. Ерли эали къаткъан джевишлерни ерге тѣкюльмезден эвель таякънен къакъып джыя экен. Бойле усулнен джыйылгъан джевиш ерге тѣкюльген джевишге нисбетен чокъкъа чыдагъан. Джевишни отъмекке къошып ашагъанлар, хамыргъа къошкъанлар... Базарда Аутка, Дереккой, Айвасыл яйлаларында оськен бадем де бар. Тюркиеден кетирильген тома-лакъ ири «трапезон» джевизини, Кърымгъа Кавказдан кетирильген

суюрю бурун «керасунда» джеvizини, Кърым дагъларынынъ Багъчасарайдан Эски Кърымгадже шималий этеклериндеки буюк-буюк мейданларда оськен кийик-фындыкны корьмек мумкюн.

Базардаки чешит тюрлю алмаларнынъ къокъусы дервишнинъ дикъкъатыны озюне джелъп этти. Кърымда озь вакъытында алмаларнынъ учь юз чешити оськени бельгиленген. «Сынап», «челеби», «къабакъ алма» — алмаларнынъ энъ яхшы чешити деп эсаплангъан. «Сынап» пек чыдамлы алма сайылгъан. О озь хусусиетини джоймай, чокъ вакъыткъадже сагълам тургъан. Шу себептен оны узакъ юртларгъа да ёллагъанлар. «Сынап»нынъ эки чешити олгъан: «къара сынап» ве «сары сынап». «Сынап»тан сонъ небетте «челеби» алмасы тургъан. О гульгулю тюсю олып, бираз суюрюдже келе. «Къабакъ алма» исе йымшакъ ве пек татлы экен. «Къандиль сынап», «сырлы сынап» ве дигер алма чешитлеринден бекмес къайнаткъанлар, татлы пиширгенлер, шербет азырлагъанлар. Дагълардан кийик алмаларны кетирип, оларны эскенджеде сыкъып, шырасыны алгъанлар ве ичимлик (нарденка) азырлагъанлар.

Базарнынъ бир четинде сыранен тизильген адамлар армут сатмакъталар. Армутларны теректен джыйгъанда сапарыны аселет къалдыра экенлер. Бойле япылса, армут чокъкъа чыдай, чюрюмей экен. Базарда «боздургъан» армут («сары боздургъан»), «султан армут», «мис армут», «бал армут», «байрам армут» киби армут раскетирмек мумкюн. Лякин «оракъ» армутыны тапмакъ пек кучь. Чюнки о пишмезден эвель ерге тёкюлип бите экен. Армуттан да бекмес къайнаткъанлар. Бекместен хасталыкъларны тедавийлевде де къуullanгъанлар. Кяде бир айва да козьге чарпа. Онынъ терегини озь вакъытында Тюркиеден кетиргенлер. Сонъ о терек бутюн Кърым ярым адасы бойлап таркъалгъан.

Дервишнинъ корьгенлери къартнынъ айткъанларына пек уйгъун келе: «Сынап» бутюн джыйылгъан берекетнинъ дёрттен учюни тешкиль эте. «Франсыз» джыныслы алмалардан исе чешит тюрлю «ранетлер» осьтюриле: «инглиз», «бумажный» ве «кальвили». Армут чешитлеринден «сен-жермен» энъ лезетли сайыла, «бера-александр» («бера-боск»), «вильямс» экинджи ерде тура. Ерли джыныслардан — «султание», «ашарпай»да «сен-жерменден» артта къалмай. Кирезнинъ «кис-скацап», «гульгулю»; вишненинъ «анатольская», «бендерская»; эрикнинъ «юзюм эрик», «джан-эрик» джыныслары энъ яхшы деп эсаплангъан.

Мейвалар Кърымда майыс айынынъ орталарында пишип башлайлар. Башта кирез пише. Майыс айларынынъ сонъларында вишне, июньде зердали, эрик ве армутнынъ эрте пишкен джыныслары, июльнинъ орталарында шефтали, алманынъ эрте пишкен джыныслары, августта армутларнынъ язлыкъ ве кузьлюк джыныслары пише. Шимальге ёллангъан «сынап» алмасы август айынынъ сонъларында ве сентябрьнинъ башларында джыйыла.

Эвель вакъытларда Кърымда мейваларны джыймаздан эвель сатмакъ усулы кенъ таркъалгъан. «Берекетни сатмакъ ичюн мукъавеле багъчанынъ озюнде даа мейвалар янъы пишип башлагъан вакъытта тизиле экен. Берекет саиби махсус шу ишнен огърашкъан делляллар ярдымында базарлардаки, мейданлардаки, къавелердеки джемааткъа не вакъыт ве не ерде насыл мейва сатыладжакъы акъкъында хабер эттирген. Айтылгъан куню хабер этильген ерге мейва сатып аладжакъ кишилер келелер. О ерге адий зали де топлана. Адет боюнджа багъча сабысы топлангъан адамларны элинден кельгенине коре лезетли емеклернен сыйлай. Мукъавеле тизилеяткъан вакъытта исе миллий авалар чалына. Мукъавеле эсасен кърымтатар кяде исе дигер миллетлер тилинде пек адий усулда тизиле: сатыджыгъа да, алыджыгъа да къабул этильген ве имзалангъан мукъавеле берелер».

Мейвадан алынгъан берекет тюрлю себеплерге коре, эр йыл денъишкен. Буны йылда ярым ададан тышкъа къач пуд мейва чыкъарылгъанына бакъып бильмек мумкюн. Кърымдан 1879 сенеси 1.072.267 пуд, 1882 сенеси 118.832 пуд, 1899 сенеси 1.845.283 пуд мейва четке чыкъарылгъан.

Мейвалар эсасен меркезий ве дигер шеэрлерден кельген алыш-вериш-

чилер тарафындан сатып алына экен. Ерли халкъ умумийлештирип оларгъа «москвалылар» дей экен.

Дервиш базарда мейва сыралары арасында кезер экен, назары ири къюю къырмызы къызылчыкъкъа тюшти. Оны мында «испан» къызылчыгъы дейлер. Дервиш къызылчыкъ обасынынъ янындаки къыгъытчыкъкъа язылгъан языны окъуп башлады: «Кърымда яшагъан ерли эали къызылчыкъны къайнатып сувуны ичсенъ чешит тюрю хасталыкъларгъа буюк файдасы ола деп сая. Эвель-эзельден Тавридагъа кельген бутюн белли экимлер къызылчыкънынъ чешит хасталыкъларгъа къаршы илядж олгъаныны аңлагъан сонъ, онынъ тыббий хусусиетини башкъа мемлекетлерге де таркъаткъанлар».

«Къызылчыкъ февраль айында чечек ачкъанындан себеп, къышнынъ айны шу айда къатты сувукълар олгъан ерлерде, табиий ки, осьмей».

Къызылчыкъ янындаки акъчыл, къара ве къырмызы тюсю юзюм обаларына бакъкъан сайын бакъаджагъынъ келе. Эвельде румлар, гену-эзлер, озълерине хас усулнен юзюмлерден шарап азырлай экенлер. Лякин мусульман дини шарап ичмекни гуня сайып, ясакъ эткенинден себеп, шарап ишлеп чыкъарув эксиленген. Кърымда «хатын-пармакъ», «пармакъ» юзюм, «кечи пармакъ» асма юзюм, «мавро-къара», «резаки кишмиш», «хуш-юзюм», «тана-гоз», «ламбат» юзюми киби ве дигер юзюм джыныслары оськен. О девирлерде юзюм энъ яхшы вадийлерде отуртылгъан. Юзюм-джиликни кениш таркъатмакъ макъсадынен мында франсыз ве испан юзюм усталарыны давет эткенлер. Олар Кърымнынъ бир чокъ вадийлерине «венгер» ве «малаг» юзюм джынысларыны отурткъанлар, Одессанынъ эсасчысы дюк де Ришелье де о вакъытта келе ве Никита дживарларына, келеджектеки Никита багъчасына, чет эль юзюм джынысларыны отурта.

Череси яш корюнген, устюндеки урбасы ипрангъан къыргъый бурун дервишнинъ янына базар ичинден чыкъкъан къарт дервиш кельди. Олар берабер тютюн сатылгъан сырагъа догъру адымладылар: «Ерли эалининъ аман-аман эписи — эркеклер де, къадынлар да, огъланлар да тютюн ичелер. Тютюн эсасен Ялта, Аутка, Массандра, Никита, Гурзуф, Мисхор, Алупка топракъларында осе. Тютюннинъ энъ яхшы джыныслары сайылгъан «айя-сулух» («самсун») «трапезон», «македон», «американ» башкъа тарафларгъа анджакъ шу ерлерден таркъагъан».

Тарланы ишлев ве тютюн отуртув адеттеки усулнен алып барылса да, онынъ япракълары озюне хас усулнен джыйылгъан. «Тютюн чечек ачып башлагъанынен «тюп-сары» деп адландырылгъан ашагъыдаки япракъларны джыялар. Тютюн чечеклерининъ тюсю къююрып башлагъанда исе артъкъач чечеклерни къопаралар ве шу тюп янында аткъан филислерни сувурып аталар. Тек ондан сонъ япракъларны ашагъыдан юкътарыгъа небетнен джыйып башлайлар. Экинджи сорт сайылгъан япракъларгъа «биринджи», учюнджи сорт япракъларгъа «орта-сары», дёртюнджи сорт япракъларгъа «онач» ве энъ сонъунда джыйылгъан уджундаки япракъларгъа «тёпе» дей эдилер. Орта япракълардан ясалгъан тютюн энъ яхшы тютюн, ашагъыдаки япракълардан ясалгъан тютюн исе энъ кейфиетсиз тютюн сайыла. Тютюн япракъларыны теменлерге тизелер, сонъ оларны йипке сюзелер. Тютюн сюзюльген йиплерни бир къач еринден сырыкъларгъа багълайлар, сергилерде къуруталар.

Энди исе достум, дервиш, мен сени эв айванлары сатылгъан базаргъа алып барайым. Девелерни коресинъми. Девелер Кезлевден та Керчькедже джайылгъан Кърым чёллеринде яшайлар. Бу айванларны могъул-татарлар Асиядан кетиргенлер. Девелер аш сайламайлар, эсасен тикен ашайлар, сувукъкъа исе ич де даянмайлар. Эти лезетли ола. Эвеллери олар мында пек чокъ, къарар эсабынен он бинъге якъын эдилер. Сонъра исе черкеслер Кавказдан ат кетерип башлагъан сонъ, девелер яваш-яваш сийреклешип, джоюлып башлай. Девелер балабан ве чиркин айван олгъанына бакъмадан, онынъ териси йымшакъ, юню исе пуф киби енгиль. Деве юнюнден юргъан тикиле экен. Кърымда эписи олып беш бинъден зияде деве къалгъан. Олардан Перекоп уездинде эки бинъ алтмыш, Евпатория уездинде беш юз, Симферополь уездининъ шималий къысымында учъ юз деве яшагъан.

Кърымда огюзлернинъ де эмиети буюк олгъан. Чѣль тарафта яшагъан огюзлер такъатсыз ве дембель оалар. Дагъ огюзи исе чѣль огюзине нисбетен уфакъ ола, аякълары кыска, лякин кучлю ве ёргъа ола. Дагъдан агъач ташый, дигер айванлар юрип оламагъан тар сокъакълардан юре. Дагъда чалышкъан ерли зали ичюн бойле айванлар пек керек олгъан. Оларны аселет от ташып, ем кетирип бакъмагъа аджет биле къалмагъан. Олар дагъларда юре, чешит тюрлю отларны озълери тапып ашай экен. Эвеллери мында дагъ огюзлери пек чокъ эдилер — учъ юзге якъын. Дагъ огюзининъ этини ашай, терисинден чызма, къушакъ, эгер ве чешит тюрлю шейлер ясагъанлар. Бинъ еди юз отуз еди сенеси, рус князы Ласси, Кърымгъа уджум якъан вакъытында, Чонгъар копюринден Къарасувбазаргъа адже олгъан ерлердеки отуз бинъ дагъ огюзини айдап кете. Шу асырнынъ орталарында айванларгъа хасталыкъ тие. Нетиджеде, чокъ айванлар шу джумледен къалган огюзлер де кырылалар. Дагъ огюзини ексенъ, о ер айдагъан. Сыгъыр сют берген. Онынъ сютюнден къатыкъ уюткъан, сюзме ясагъанлар. Къургъакълыкъ олгъан вакъытта биле, огюзи олгъан адам сагъ къалгъан. Чюнки огюз чѣллерде, яйлаларда оськен тузлуджа отларны да ашагъан.

Атлар Кърымда адамлардан эвель пейда олгъанлар. Скифлер ве сарматлар та къадимий вакъытларда атларны къолгъа алыштырып башлагъанлар. Олар тек яхшы атларны сайлап ала ве чалыштырта экенлер. Ат этинден пастырма — тузлап къурутылгъан эт, колбаса азырлагъанлар. Бу емек чокъ вакъыткъа адже бозулмагъан. Ат терисинден джаюв, урба, чарыкъ ясагъанлар. Сувукътан къорчаланмакъ ичюн ат ягъыны янакъларына, къолларына якъкъанлар. Атларнынъ несилини денъиштирмек ве тез юрген аткъа чевирмек макъсадынен ерли атларны дигер мемлекетлерден кетирильген атларнен берабер бакъкъанлар. Оларгъа пирнич курпеси ашаткъанлар. Лякин вакъыт кечкен сайын Кърымда несилли атларны етиштирмек ичюн кимсе тырышмагъан, нетиджеде атлар денъишип, узун къыйыш аякълы, кыска бойлу юк ташыгъан атларгъа чевирильгенлер. Атта Байдар яйлаларындаки дюльбер атлар да озъ дюльберлигини джойып башлагъанлар. Чюнки атлар тай вакъытындан агъыр юк ташыгъанлар.

Бу улькеге Европа халкълары укюмдарлыкъ япмаздан эвель, къой асравджылыкъ буюк келир кетире экен. Къойларнынъ сайысыны бильмек ичюн бир мисаль кетирмек кифаедир. Граф Ласси Кърым бойлап дженк эткен вакъытта, тек Сиваштан Къарасувбазаргъа адже олгъан ерден юз бинъ къой айдап кете.

Эвельден мында малич я да богдан, чѣль къою, сигай, эльтир я да мерлушка, чонтукъ джыныслы къойлар бар экен. Малич джыныслы къойлар кучюкче ола, лякин этининъ лезети тавукъ этине ошаса да ондан лезетлидже экен. Онынъ этини озъ сувунда пиширгенлер. Эльтир я да мерлушка джыныслы къойлар исе эсасен Тарханкут виляетининъ Евпатория уездинде кенъ таркъалгъан. Анда эсасен янъы догъгъан къозу этини ашай экенлер. Даа догъмагъан къозучыкънынъ эти исе зияде лезетли ола экен. Шу себептен ана къойны даа догъмагъан къозуны алмакъ ичюн аселет соя экенлер.

Дервиш базардан чыкъар экен, къаяларгъа назары тюше. Бу къаяларны о инсан омузына, башына ве козьлерине ошатты. Базар янындан сув толу эки къопкъа котерген къартый кечмекте. Онынъ юксек бою къопкъаларнынъ агъырлыгындан олса керек, огте эгильген. Дервиш оны токътатты ве: «Бу насыл къаялар», — деп сорады.

— Бу къаяларгъа биз Копек богъазы (Собаچه горло) деймиз, — деп джевап берди къартый. Лякин бир де-бир адам юрекленип шу сынъырдан кечсе биле, сонъ къайтып кельмей. Кимерде анда кеткен адамлар тапылалар, лякин олардан да ич бир шейни бильмекнинъ чареси олмай, чюнки олар акъылларыны ойнаткъан оларар.

Къартыйнынъ бу лафларына бакъмадан дервиш шу къаялар артына кечмеге къарар эте. О яваш-яваш, мукъайтлыкънен бир къаядан экинджисине бутюн кучюни, такъатыны сарф этип чыкып башлады. Дервиш чевречети къаяларнен сарылгъан яйлагъа расткеле. Анда мантарларны дагъ

чечеклерини анъдыргъан эйбетли ташлар бири-бири артындан тизильгенлер. Адий багъчеван чечеклерни, тереклерни насыл бир енгилликнен, къолайлыкънен отуртса, о ташларны да къудретли табиат ойле енгиллик ве къолайлыкънен отурткъан.

Дервиш ерден бир ташчыкъны алды, джебине къойды. Урбасынынъ устюнден ташны тутып бакъты, о сыджакъ эди. Дервиш сокъачыкълар бойлап юрип, чалылар арасына кирди. Оларнынъ къуш къанатлары киби енгиль япракълары ельде уча. О авучыны япракъ астына тутты. Япракъ исе нагъышлы перде киби онынъ авучына саркъты. Дервишнинъ назары башташларгъа тюшти. О ташлар устюндеки асырлар девамында джыйылгъан тозларны сюртти, къолайлыкънен кетмеген союны исе отларнен къырды. Бу бакъымсыз, эски бир мезарлыкъ эди. Ташлар устюнде ешилъ, сары джумранкъязыкълар чапып юрелер. Оларны тутмакъ дервишнинъ акъылына кельмей, лякин джумранкъязыкълар шытырды эшиткенлеринен сакъыналар ве тез-тез къачып кетелер. Башташлар устюнде вакъыт силип аткъан язы излери къалгъан. Оларны окъумакънынъ чареси ёкъ...

Юксек бойлу, беяз сакъаллы къартнынъ башында эльтир къалпагъы, устюнде енълери кенъ урба, аягъында териден тикильген индже скойрю бурунлы, енгиль ве назик аякъкъап — хатыр, яш дервишнинъ исе устюндеки урбасы, аягъындаки чарыгъы тозгъа баткъан, башында къой куркинден тикильген къалпакъ. Олар кене корюштилер.

— Сен чокъ ерлерге барасынъ, кучюнъ-такъатынъ бар, къуш киби учасынъ,—дей онъа къарт.— Мен исе бираз хасталандым. Мындан узакъча ерге Сивашкъа кетеджем. Анда яшамакъ, онынъ авасынен нефес алмакъ, къызылчыкъ къайнатып ичмек керегим. Андаки авада тиф, веба, сытма киби хасталыкъларнынъ огюни алгъан мадделер бар. Мындаки икълим да пек файдалы, ава эр даим денъишип тура. Мындаки дагъ авасы денъиз авасына бенъзей. Бу ернинъ шифалы авасы меним зайыф акъ джигерлериме, сувукълангъан белиме, буйреклериме тесир эте. Мен къач асырлардан берли гедже деменен, кунъдюз деменен шу талыкъ ер устюнде кезем. Онынъ ичюн де хасталыкъларгъа огърадым. Адам юкълагъанда ернен инсан арасында ава ойнамакъ керек экен. Ич бир шей олмагъанда биле къой терисини тёшемек керек. Бизим девирде дюнья кезмек, денъизден-денъизге бармакъ пек къыйын олып къалды, чюнки эр мемлекетте яшав еринъ акъкъында весикъа сораилар.

Бираз сюкюттен сонъ къарт:

— Мен кетем, лякин кетмезден эвель, санъа мына бу «Вай-вай, анам!»—къаясы акъкъында эфсанени айтайым,— деп юксек къаяларны косътерди.

— Шу этрафтаки койлернинъ къадынларыны хорлагъан пек залым бир Топал-бей яшагъан. Онынъ къалын диварларнен сарылгъан балабан азбары олгъан. Шу азбаргъа кирген къадынлар андан бир даа къайтып чыкъмагъанлар. Топал бейнинъ азбарындан баягъы авлакъта Кемал мырза яшагъан. О сыкъ-сыкъ Сиваш тарафларгъа уджюм эткен, къолуна тюшкен шейлерни алып къайткъан. Бир кунъ ава ягъып башлагъанына бакъмадан, Топал бей копеклерини алып авгъа кете. Копеклер чалылар арасындаки тавшанларны къоркъуза, дагъ айванларыны къува. Топал бей де оларнынъ артындан ат чаптыра. Ойлеликле, Топал бей этрафны туман саргъаныны, къаранлыкъ тюшкенини дуймай къала ве ёлуны шашыра. Сонъ узакътан корюнген ярыкъкъа догъру кете, барып къапыны къакъа, геджелемеге ер сорай. Оны ичери йиберелер. Топал бей ичери кирген сонъ, Кемал мырзанынъ звине кельгенини анълай. Мырза эвде ёкъ эди. О Сиваш дживарларына кеткен. Бундан файдалангъан Топал бей сабасына эвге барып адамларыны кетире. Олар кимсе танымасын деп агъыз-бурунларыны саралар ве Кемал мырзанынъ къадыны ве къызыны хырсызлайлар. Топал бей анабаланы чекиштире, озюне табиъ этмеге тырыша, лякин олар разы олмайлар, къаршылыкъ косътерелер. Ачувлангъан залым оларны диваргъа къаламагъа эмир эте. Арадан бир йыл кечкен сонъ, Топал бейнинъ топрагъында эки таш абиде осип чыкъа. Геджелернинъ биринде, бекленильмегенде, таш абиделернинъ биринден гузелликте сынъырсыз, элинде алтын къалай туткъан бир къыз чыкъа. Бу Кемал мырзанынъ къызы эди. Топал бей оны

таный ве кьоркькьанындан азбарында олгъан огюзлерни ве дигер айванларны екмеге, ташларны йыкмагъа эмир эте. Залым оларны экинджи кере ольдюрмеге кьарар эткен эди. Бутюн айванлар ве огюзлер таш абиденинъ бирини йыкьаджакъта, таштан «Вай аначыгъым!» деген сес эшитиле. Онъа джевап оларакъ исе, экинджи таш абидеден «Кьоркьма, балам!» деген сес янъгырай. Бу — диваргъа кьалангъан ананынъ сеси эди. Шу дакъкъада оларны йыкьмакъ истеген айванлар обасы ташкъа чевириле. Нетиджеде шу айванларны, огюзлерни ве залымнынъ озюни тасвир эткен таш дивар асыл ола. Бойлеликле, бу таш дивар ве къадын эндамыны анъдыргъан эки таш абиде асылрар девамьында кьаршы-кьаршыгъа туралар. Эр гедже шу ташлар джанланып, ярыккъа чевирилелер ве дервишлернинъ ёлуны ярыкъландыралар.

Эфсанени дикъкъатнен динълеген яш дервиш кьартны озгьаргъан сонъ озю де ёлуны девам эте. Амма сыджакъ демеден, ягъмур демеден баягъы ёл юрген дервиш болдура. О башы астына кьуругъан отларны ястыкъ этип, юксек тегиз таш устюнде ята. Козьлери исе эп юкьугъа кете, лякин тасавуры юкьламай. «Куньлер кьарыша, багъ-багъчалар отларгъа чевириле. Этрафта денъиз олмаса да, денъизден сычрагъан сувдан, коктеки кунеш нурындан баллангъан кирез багъчасы гъайрыдан тиклене. Денъиз далгъалары кумюш сувларыны сычратып де пейда ола, де гъайып ола. Бир кереден эллеринде яй туткъан кьырмызы янакълы ерли адамлар пейда ола. Олар душманны кьувалар. Денъиз далгъалана, о кьалкъангъа чевириле, аскерлерни имае эте. Туманлар ичинде «Гирейлер сарайы, о бош, о магъ-рур, о юкьуда».

Козьлери ачылгъанда йигит озь сеяаты вакътында бутюн корьгенлерини козь огюне кетире. Не къадар аджайип бу къадимий дияр! Онынъ эр бир кошеси бир эфсане, эр бир ери абиде! Эльбетте бу эфсанелерни, бу абиделерни козь бебеги киби кьорумакъ, сакъламакъ керек. Бу диярнынъ тек асыл эвлятлары дегиль, мында ким де онынъ ашыны ашап, сувуны ичкен олса, авасынен нефес алгъан олса, о бу макъсаткъа хызмет этмели. «Мен де озь корьгенлеримнен, озь хатырлавларымнен бу диярнынъ эбедийлигине хызмет этмек керегим», — деп йигит янъы кьувет иле озь ёлуны девам этти.

ОРТА АСЫРЛАР ШИИРИЕТИ

Малюм олгъаны киби, орта асырларда Кърымда гъает зенгин эдебият бар эди. О девирнинъ онларнен аджайип шаирлеринден бизим окъуйыджыларымызгъа зияде белли олгъанлары XVII асыр шаирлеримиз Ашыкъ Умер ве Мустафа Джевхерийдир. Оларнынъ эсерлеринен окъуйыджылар «Йылдыз» журналындан, «Ашыкъ Умер» китабындан (якъында Ашыкъ Умернинъ экинжи китабы да неширден чыкъты) танышлар. Бунынъ киби де журналымызнынъ бу сене 1-джи ве 2-джи санларында о девирки шаирлеримизден Гъазайи (Бора-Гъазы Герай) ве Мухаммед Кямиль (IV Мухаммед Герай) акъкъында малюмат берильди ве эсерлеринден нумюнелер басылды. Журналда бу шаирлерден башлангъан «Кърымтатар шириети антологиясы» рубрикасыны илериде де девам эттиреджекмиз.

Орта асыр эдебиятымызгъа аит муим эмиетке малик малюмат Сеид Мухаммед Риза намында белли тарихчымызнынъ «Ассеб-ус-Сейяр» — «Еди Сейяре» (толу ады «Эс-се,б ус-Сейяр фи ахбар-и мулюки татар» яни «Татар девлет акъкъында бильдирювлерден еди Сейяре») ады китабында да мевджут. «Бу китапта, тарихчынынъ озъ фикриндже, Кърымда Герайларнынъ сулялесинден энъ мешур еди ханнынъ девриндеки тарихий вакъиялар акс эттириле, — дей бу материалны азырлагъанлардан бири Кемал Къонъратлы. — Бунынъле бирге муэллиф шу ханларнынъ аятыны, терджимеий алларыны, шахсий хусусиетлерини тариф этювге чокъ дикъкъат айыра. Айны вакъытта, китапта айры ханларнынъ — I Менъли Герайнынъ, Гъазайининъ, Резмий Бахадыр Герайнынъ, Мухаммед Кямильнинъ, II Менъли Герайнынъ ширий эсерлери де кетириле. Муэллиф китапта даа бир сыра шаирлерни анъып кече ве олардан эки корюмли софу шаирлерининъ (Афифеддин Абдулла ве Абдул Азиз эфенди) шиирлерини де кетире ки, оларны анъмамакъны ляйыкъ санмаса керек». Бу мисаллер шуны косътере ки, Шаркътаки бир чокъ укюмдарлар киби, Кърым ханларынынъ да чокъусы озъ деврининъ кениш малюматлы адамлары олгъан ве атта корюмли шаирлер экенлер.

Ашагъыда Гъазайинен Мухаммед Кямильден гъайры дигер анъылгъан шаирлернинъ эр бири акъкъында къыска малюматнен берабер оларнынъ шу китаптан алынгъан эсерлеринден нумюнелер бериле.

Бу эсерлернинъ эмиети шунда ки, олар бизим орта асырлар девриндеки кърымтатар эдебияты акъкъында малюматымызны зенгинлештирелер. Макъсадымыз бу малюмат иле окъуйыджыларнен пайлашмакътыр. Эсерлерни огренюв ве оларгъа къыймет кесюв исе келеджекнинъ ишидир.

Шиирлерни, эдебий тилимизнинъ о девирдеки вазиятини ве онынъ асыл халкъ тилинден не дередже узакълашкъаныны косътермек ичюн, бу кересинде земане кърымтатарджасына чевирмезден, айры сёзлерге анъла-тув япаракъ, олгъаны киби беремиз.

I Менъли Герай

1466—1514 сенелери учъ дефа тахткъа чыкъып Кърым ханы олгъан I Менъли Герай рус чары III Иваннынъ ве Константинопольни запт эткен турк султаны Мехмед Фатихнынъ замандашыдыр. Онынъ девринде Кърым ханлыгъы Осман империясынынъ эли алтына кече ве учъ юз йыл девам эткен (1475—1783) бу бойсунувнынъ нетиджесинде девлет ишлеринде ве язма эдебиятта ерли кърым-къыпчакъ тили кет-кете эп четлетиле ве онынъ ерине эксериетнен арап ве фарс иле къарышыкъ турк тили ишлетиле.

І Менъли Герайнынъ озю девринде бу тесир даа о дередже сезильмей.
Бу онынъ ханлыкъ ярлыкъларынен бир сырада, ашагъыда кетирилген
шииринен де тасдыкълана.

Шиирнинъ лирик къараманы — акимликке ве зенгинликке малик бир
шахс олса да, о аятнынъ сыкъынтыларыны, бу омюр эбедий олмагъаныны
анълай ве бахыт — тек севгилинъе къавушувда деп биле.

* * *

Фиракъынъда меним алым сорар болсанъ эгер джана,
Конъялумде нар, козьде аб ве дильде ах болур пейда.

Сенинъ мургъ-и хаялынъны ичинде асрамакъ ичюн
Болубдыр кирпичим бирле къафес бу диде-и бина.

Меним ол хан Менъли ош — миънет мулькининъ шахы мен,
Джиъаннынъ мулк-у малына гъурурым ёкъ дурур асла!

Резмий Бахадыр Герай

(1602—1641)

Резмий Бахадыр Герай Бора-Гъазы Герайнынъ къардашы Селямет Ге-
райнынъ огълудыр. О, дёрт йыл девамьнда Кърым ханы ола (1637—1641).
Озь дайысы Бора-Гъазынынъ кызы Ханзаде ханумгъа эвли экен. Ханзаде
де аджайип шиирлер язгъан истигатлы бир къадын ола. Оларнынъ мунасе-
бетлери гъает назик ве кучлю севгинен, шириет ве музыка иле мешгъуль
олувнен характерлидир. Гонъю севги толу Резмий Бахадыр Герай Азов
къалесини казаклардан азат этип къайткъан вакъытта чума хасталыгъына
огърап 40 яшында вефат эте.

* * *

Бу чарх-и сюфлепервер¹ эъл-и таб² а джуд косьтермез,
Мета-и марифет² гуя зияндыр — суд косьтермез.

Чекер бир перде даим диде-и асрет ниях узьре,
Рух-и джанане бакъсам эшкъ-и хуналу³ косьтермез.

Олуб сенг-и хавадисден⁴ шикест⁵ аине-и таб⁶ ым,
Мурадым узьре ру-и шахид макъсуд косьтермез.

Табабет⁶ косьтерип эр захме эльмаз бенд эйлер,
Мюрюветсиз фелек бир меръем-и беъбуд⁷ косьтермез.

Не ола атеш эсер олса севда-и шиир Резмийнинъ?
Деруни хане атешдир — амма дуд косьтермез.

¹ сюфлепервер — итибарсыз, къыйметсиз, алчакъ дереджеде.

² Мета-и марифет — марифет байлыгъы.

³ эшкъ-и хуналу — къанлы козьаш.

⁴ хавадис — адиселер.

⁵ шикест — къырылмакъ, сынмакъ.

табабет — табиблик.

⁷ меръем-у беъбуд — мельэм-шифа.

* * *

Суз-и синем дер иден дильгирим⁸ ол бинисбети,
Аъени⁹ незм эйлемекдир атешнинъ хасиети.

Фейзбахш¹⁰ алем ара джам-и ашкъ ифза тутар,
Сагъер-и лебриз¹¹ хуршиднинъ недир маиети?

Малик-и кян-и Бадахшан олса — диль булмаз йене,
Ла'л найаб лебинънинъ гевъери зи кыймети.

Шахи икъбал-у саликъ олмаз ол туба къаддинъ,
Чекер олмаса ушшакънынъ хума-и химмети.

Ляле аса суз-и диль дагъ-и дерюн косътермез,
Бильмем, Резмий, недендир синеминъ гермиети?

* * *

Хатт-и серсебзекинъ¹² устюнде идер эр зульфинъ,
Чимен устюнде битен сунбуле бенъзер зульфинъ.

Эбру-и сераб сыфат перде фикиндир¹³ хуршид,
Афтаб-и рухинъе сайе салар тер зульфинъ.

Баш къалдырды, юзе чыкъды исе сиях хаттынъ,
Фитне вахмийле душуп раъшее тетрер зульфинъ.

Сакъынур ол гуль рухсары эсен еллерден,
Санма таърир-и¹⁴ сабадан юзюнъ орьтер зульфинъ.

Нидже мумкюн — гиде Резмий геданынъ элинден,
Гендж-и хуснинъ сенинъ аждер киби беклер зульфинъ.

Афифеддин Абдулла эфенди

Афифеддин эфендининъ несили диний улемалардан келип чыкъа. Онынъ къартдегеси Мухаммед Акъмаммет Алтын Ордада озюнинъ улемалыгынен мешур эди. Къартбабасы Татар Шейх-Ибрахим де руханий улемалары арасында белли бир шахс эди. XV асырнынъ орталарында о Кърымгъа кочип келе.

Улемалыгъы ичюн Афифеддин эфенди «челеби» намынен такъдирлене ве о Мангъуп эм де Судагънынъ къадысы вазифелеринде булуна. Сонъра о Кефе къадысы киби даа месулиетли вазифеге тайин этиле. Озю сонъ дередже намуслы адам оларакъ о, муавини халкътан къабар алгъанынынъ устю ачылгъанда пек зияде кедерлене. Бу себептен муавинни иштен бошата ве озъ идаресинде бунынъ киби масхаралыкъкъа ёл берильгенинде озюни де къабаатлы саяракъ, озю де истифагъа чыкъа.

Къалгъан омюрини Афифеддин эфенди Кефе янындаки Сеит-Эли коюнде, дервишлернинъ текиесинде кечире. 1651 сенеси вефат эте. Онынъ

⁸ дильгир — гъамлы, кедерли.

⁹ аъен — демир, челик.

¹⁰ Фейзбахш — мувафакъиетке себеп олгъан.

¹¹ сагъер-и лебриз — лембирлеме толу къаде.

¹² хатт-и серсебзек — тазе, чизгилер.

¹³ фикин — тюшмиш, тюшюрильмиш.

¹⁴ таърир — язылгъан ресмий кягъыт, весикъа.

иджадынынъ коlemi бизге малюм дегиль, лякин элимиздеки гъазеллери эсасен софулыкъ шириети нумюнесидир. Афифеддин эфенди озъ шиирлерини «Афифий» адынен къайд эткен.

* * *

Ярдан джевр-у керр акъикъат олур,
Экиси дахи джана миннет олур.

Кунъ олур — тутар саадете девр,
Санма эр дем дильа нуъусет¹⁵ олур.

Усрунъ¹⁶ чюн сонъуджы юсире¹⁷ чыкъар,
Шеби хиджране сабах вуслет олур.

Джумле этдиклери ракъибе келип,
Омарын ан къариб некбет¹⁸ олур.

Девлет эль версе — эрсе хызметине,
Ашыкъа къуаллыгъынъ сиядет олур.

Рах-и дильберде хаксар¹⁹ олмакъ,
Иззет амма, гонуль не иззет олур.

Чекме гъам гер тезаъим иде гъумум:
Эр ише чюн, Афифий, гъает олур.

* * *

3 Корюнмиёр, баис недир, ортада ол назик миян,
Бар, эй саба, коръ, къандадыр ол гъунче-и ширин зебан.

Сан ийдъ эзъадыр²⁰ шаха ашыкъъларынъ болюк-болюк,
Башладылар гездирмеге къурбан ичюн коюнде джан.

Фуркъат дахи ки ийд ола, бу бир адед чешминъ халя,
Бир сюрх²¹ джаме кийдирир ба ки бу чешм-и хунфишан.²²

Пабюс²³ дильдаре нече ола Афифий дестрес,²⁴
Сен бир геда-и натебан,²⁵ ол падишах-и камран.²⁶

* * *

1 ✓ Невдживанм киби бармы кишие яр олыджакъ?
Гъам чекерми — къаму алем анъа агъяр олыджакъ?

Нале зар эйлер исем гуль юзинъе къаршу шаха
Бульбуль итмезли фигъаны — гулю гульзар олыджакъ

Муфтие ашкъ-у муъаббетен олундыкъта суаль,
Деди: — джаиз дурур ол, ашыкъъ дидар олыджакъ.

¹⁵ нуъусет — огъурсызлыкъ.

¹⁶ усрет — заъмет, сыкъынты.

¹⁷ юсру — раатлыкъ

¹⁸ некбет — бахытсызлыкъ, фелякет.

¹⁹ хаксар олмакъ — топракъкъа, тозгъа чевирильмек.

²⁰ эзъа — къурбан.

²¹ сюрх — къырмазы.

²² хунфишан — къан тѣккен, къан агълагъан.

²³ пабюс — ятакълыкъ, ялынув.

²⁴ дестрес — имкян.

²⁵ натебан — кучьсиз, къуетсиз.

²⁶ камран — икътидарлы, кучълю.

Сен гули гульшен-и хусне нече уйкунсенъ керек,
Багъ-и алем гулининъ дамани пурхар олыджакъ.

✓

Эй Афибий, горен ол яр-ы вефадары деди:
«Бойле олмакъ керек иште, кишие яр олыджакъ».

* * *

2 Йыгълайуб абрулеринъ шеклинъ корюнди чюн хиял,
Халкъ еmez-ичmez олды — ашыкъ-и шида мисаль.

Гях «ре» олды, гяхи «дал», махи нев, диль-я!
Ремз идер сан, «ре» вез ким олмакъ истер гъайре «дал».

Сум хиджринъ мах-и висал олса нигъра гъам дегиль,
Ашыкъ-и садыкъ олыджакъ ахыры ийд-и висал.

Хаб-и раъатта ятан бидар бильмез къадрынъи,
Дерд иле бидар олан ашыкъа кыыл арз-ы ал.

Алынъ афъёны гъидасын булма ильден хасте диль,
Бенде-и кемтер Афибийе демезсинъ: «Кейфе ал?»

* * *

Ол ки зат-ы пак-и биъемтасына «Ху» къоймыш ад,
Ярда косътермиш адын, анъа «Аху» къоймыш ад.

Рух-и маъзе ад ичюн устад язмыш «элиф», «дал»,
Элифе «къадд», дала, джана «джад-и гисю» къоймыш ад.

Эйлейуб бир зеррейи васи фелекден «диль» демиш,
Анъа бир муър-и зия густер кылулб «О» къоймыш ад.

Та'б-ы пакинъден чыкъан аб-у зиял шиар ки:
Эй Афибий, эъл-и диллер «джу-и дильджу» къоймыш ад.

Абдул Азиз Афиф-заде

(1611—1691)

Абдул Азиз шейх, Афифеддин эфендининъ огълудыр. Онынъ иджады да бабасынынъки киби эксериетнен софулыкъ шиириетинген ибареттир. Софулыкънынъ энъ юксек дереджеси олгъан тарикъат ёлуна о бабасынынъ ёлбашчылыгъы алтында аякъ баса.

Абдул Азиз эфенди (Иззий) бабасы сагъ экенде де, ольген сонъ да бабасынынъ кою Сеит-Элидеки дервишлер текиесинде яшай. Онынъ олгъан малы — бир дане эчки териси олып, о бутюн вакъыт шу тери устюнде отурып ибадетке бериле. Ибадеттен бошагъан вакъытлары дефтерини алып шиирлер язмагъа тутуна. Озюнинъ шиирлерини о «Иззий» адынен къайд эте. Шиирлери исе, бабасы Афифеддин эфендининъ шиирлери киби, кыйы-ын анълашыла. Эбет, софулыкъ шиириетини анъламакъ ичюн софулыкъ терминологиясыны ве затен софулыкъ талиматынынъ озюни бильмек керек. Бизим вазифемиз исе даа аглары анъылмагъан эвельки шаирлеримизни эдебият алемине чыкъармакътыр.

* * *
Айа²⁷ саликъ олан рах-и худае,
Идуб ифна²⁸ вуджудынъ эр сефае. 4

Сулюкинде²⁹ сефа-у зевкъы олмаз,
Шевкъ ким мейл эйлее накъыш-и фенае.

Шараб-и шевкъ иле сираб олмаз,
Иришмезсе зияялы васл-ы яре.

Бу Иззий къулынъы азад эйле
Айа, алим олан эсрар-у разе.

* * *
Кетинъиз, эсрарыны сейране душти гонълюмиз,
Сер ичинде сыр олан султане душти гонълюмиз.

Сурет-и алами зияял зайль олдыгъын билуб,
Ол бакъа мулъкундеги султане душти гонълюмиз. 5

Тешнелеб³⁰ вади-и айретте гезеркен саде диль,
Ли ма' Алла хамры иле къана душти гонълюмиз.

Диль хумасы сае салды чюнки эр бир мензиле
Зилли арш Алла иле зиллене душти гонълюмиз.

Иззий-а! Дильде олан гевъерлери назм эйлейуб,
Дер ичинде мунтезем дурдане душти гонълюмиз.

* * *
Кендими кендим иле кендим перишан эйледим,
Алдануб заъид сёзине гъайре изъан эйледим.

Эйлеюп хад-и хидает чюнки кельдим кендима,
Кендими кендимле билип хаке эксан эйледим.

Кендими салдыкъча хаке издияд³¹ олды зияд,
Сонъра кесрети³² кечуб бен кесб-и ирфан эйледим.

Диль Хумасы сейд-и дильдары деруни азм идуб,
Дам-и тевъид ичре кендим арз-ы джанан эйледим.

Кендима иззет билуб кенди вуджудым ёкълугъын,
Даму данеден кечуб кендими султан эйледим.

Кендинъе кендинъ керексе, биле коръ сен кендинъи,
Мен ариф сыррыны заъид кешф-у ирфан эйледим.

Чюнки кельдим, Иззий-а, кендима, бильдим кендими,
Кенди дердиме йене кендимле дерман эйледим.

²⁷ Айа — Эй!

²⁸ ифна этмек — ёкъ этмек, ольдирмек.

²⁹ сюлюк — ёл тутмакъ, кетмек.

³⁰ тешнелеб — пек сувсамакъ.

³¹ издияд — барлыкъ, боллыкъ.

³² кесрет — арткъачлыкъ, зияделик, адден ашув.

II Менъли Герай

(1680—1740)

II Менъли Герай князь Голицын башлыгъындаки рус аскерининъ Кърымгъа уджюмини урып къайтарувы иле мешур Селим Герайнынъ огъ-лудыр. О, эки дефа Кърым тахтына чыккып, умумен 9 йыл къадар ханлыкъ япты. 1737 сенеси Менъли Герай бундан даа бир йыл эвельси, яни Фатих Герай девринде, Кърымгъа князь Миних башлыгъында бастырып кирип, бир къач шеърни ве джумлеген ханнынъ зенгин китапханесини де якъкъан рус аскерлерининъ экинжи бир уджюмини урып къайтармагъа наиль ола.

Элимизде II Менъли Герайнынъ ашагъыда кетирильген гъазели бар. Шусы дикъкъаткъа ляйыкъ ки, о Алишер Навоийни пек юксек таный экен. Тюркий мемлекетлерде Навоийге «малик уш-шуара» яни «шаирлер шаири» дей экенлер. Буну козь гоюне алып, Менъли Герай энди чокътан ольген Навоийге мураджаат этип, озюнинъ шиирлерини макътамасыны истей. Мен шаирлер султаны олмасам да, Герайлар суялесине менсюп Кърым ханы Менъли Герайым, дей о. Ашагъыдаки шиирден корюле ки, асыл кърым тили бу девирге келип энди турк тилининъ тазыйыкъы алтында эдебияттан затен четлетильген эди. Эдебиятта, зиягесиле поэзияда арап, фарс ве турк тиллерининъ къарышмасы олгъан ве кениш кутълеге анъла-шылмагъан эджнебий тиль къулланыла эди.

* * *

Эфтаде-и гъам, бенде-и серзынджыр-и джефайыз,
Бир зульфи сияжъаре къул олмагъа серрайыз.

Гер шах-и серирдар³³ олурса не ола джанан?
Гъам чекериз биз дахи ёлунда гедайыз.

Этмеклик ичюн хакъ-и рахын дидее суръме,
Эр шам-у сеър талиб-и тешриф немайыз.

Бир пула сатарса джанан бизи агъаре аджебми?
Ол афет-и гульчехрее чюн бад-у хавайыз.

Эйлерсе Невайи не ола эш'арымы³⁴ таъсин?
Биз де сильсиле-и хан-ы Кърым-Менъли Герайыз.

³³ серир — тахт.

³⁴ эш ар — шиирлер.

КЪЫРЫЛГЪАН КЪАНАТЛАР АЛТЫНДА

1969 сенесининъ сонъки кунълери Гурьевде яшагъан Гъафар Булгъанакъ-лыдан шойле бир мектюп алдым: «Къардашым, мен энди алтмышны кечкен бир адамым. Аят ойле бир шей ки, ола билир, апансыздан козьлеримни юмарым да, китапчыгъымны корьмей кетерим, деп къоркъам. Лякин оны корьмеге пек арз этем».

Языджы ичюн, эльбетте, озь китабыны корьмектен даа буюк бахт бармы, аджеба? Эгер окъуйдыжы къолундаки китапны бегенсе, ондан юрегини зевкъландыргъан сёзлер тапса, ондаки мусбет образларгъа ашыкъ олса, озюнинъ аяты ичюн дерс алса — бундан языджынынъ бахтына бахт къошула.

Улу Ватан дженки йылларында эдебиятымыз буюк сарсынтыгъа огърады. Эдебият багъчамызда ачмакъта олгъан он эки дал фидан — он эки языджымыз Ватан огърунда куреште джанларыны феда эттилер. Лякин къанлы дженк эдебият багъчасынынъ фиданларыны балталаса да, далларыны къырса да, тамырындан сёкип гъайып эталмады. Дженктен сонъ эдебиятымыз агъыр шараитта олса да, яваш-яваш филислери, янъы фиданлар атты ве емишлер яратып башлады. Базы языджыларымызнынъ эсерлери рус ве дигер къардаш халкъларнынъ тиллеринде де басылып башладылар.

Бизим халкъымыз эмексевер ве саф гонъюлли бир халкътыр. Халкъымыз озь медениетини, озь эдебиятыны джан юректен севе ве урьмет эте. Эльбет, арадан чокъ вакъыт кечти. Базы адамларымыз ана тилинде эдебият окъувдан сувунып башладылар. Элли йыл девамында мектеп корьмедилер. Джемиет талабынынъ активлешмеси, сиясий пишкинлик ве профессиональ усталыкъ языджыларнынъ эдебий-бедий матбуатта халкънынъ медений ихтияджыны толусынен къандырмакъ ичюн джелъп этильсе де, чокътан-чокъ маниалар бунъа кедер этти ве бизим эдебиятымызны баягъы бир девир ичинде чаналатып кельди. Халкъымызнынъ янъы несили озюне рухий джеэттен якъын бедий эсерлер ве гонъюльге сыджакъ, оны къандырыджы, исиндириджи, тесирлендириджи мусбет къараманлар акъкъында окъумакъ авеслигини бильдире. Мен беллесем, шимди ачыкъ-айдын айта билемиз ки, бизим эдебиятымыз — бу ялынъыз поэзия дегиль. Чокъ йыллар девамында ойле айтылып келе эди. Шиирлер ве поэмалар сонъки йыллар ичинде юксек аньаневий дереджеге котерильсе де, бунынънен берабер эдебиятымызда романлар, повестлер, икяелер ве дигер публицистик эсерлер дегерли ерни ишгъаль эткенини къайд этмемек догъру олмаз.

Малюм ки, Улу Ватан дженкинден эвель, 1930—1940 сенелери гурьлеп башлагъан эдебиятымыз сафында бир сыра истидатлы аркъадашлар озьлерини кереги киби таныткъан эдилер. Дженк йыллары эдебиятымыз буюк сарсынтыгъа огъратылды: Ыргъат Къадыр, Амди Алим, Осман Амит, Мамут Дибакъ, Азам Амет, Бекир Ваап, Меннан Джаманакълы, Абляй Шамиль, Таир Усеин, Эннан Алимов, Осман Батыров киби истидатлы къалемдешлеримиз арамыздан кеттилер. Шу йылларда эдебиятымызда олгъан мувакъкъат токъталышны дженктен сонъ Алтанълы, Джавтобели, Шемьи-заде, Булгъанакълы, Дерменджи, Ю. Болат, Ф. Аким, Ш. Алядин, Р. Тынчеров, Р. Мурад, Дж. Аметов киби языджыларымыз къайта баштан джанландырдылар. «Ленин байрагъы» газетасынынъ саифелеринде кет-кете янъы эсерлер, янъы муэллифлер пейда олды. Озьлерининъ аджайип шиирлери ве поэмаларынен халкънынъ урьметини

кызылган шайрлеримизден Р. Халид, Э. Селямет, Ю. Темиркыя, Л. Сулейман, Р. Бурнаш, Джеваире, С. Эмин, А. Мефаев ве башкылары дженктен эвельки анъаневий шайр язув усулларыны девам эттирди ве яшлыккыа ашладылар. Нетиджеде, эдебиятымызгъа янъы кучлер кельдилер, шимди бойле истидатларнынъ сайысы 40-кыа якъындыр.

Дейджегим, зор-беляларнен олса да, буюк кыйынлыкъларны енъип, баарде кыарны тешип чыккыан акъбардакълар киби, бирлей-бирлей китапчыкълар пейда олып башладылар. Бу китаплар арасында атта дженктен эвель нешир олунмагъан чокътан-чокъ дегерли эсерлер дюнья юзю корьдилер. Бойле китаплардан «Татар халкы масаллары», «Татар фольклоры», «Эдебият хрестоматиясы», «Тувгъан эдебият», «Манелер ве чынълар», «Ахмет Ахай», «Сабанынъ саарь вакътында», «Къайда бирлик, анда тирилик», «Янъгырай къайтарма», «Умер Ипчи», «Саадет ичюн», «Аналар яш экенде», «Амет-ханнынъ йылдызы», «Кыараманлар», «Алим», «Дестанлар», «Ашыкы Умер» ве дигерлерини мисаль кетирмек мумкюн. Языджыларымызнынъ бугуньки куньде алдында тургъан муим вазифелерден бири, чокъ феякетлерден кыуртулып аман-эсен яшамакъта олгъан халкымызнынъ такъдири акъкында къайгырмакы ве бу саада озюмизнинъ Буюк китабымызны яратмакытыр. Бизим келеджегимиз — балаларымыз, торунларымыз ичюн къайгырмалы. Бизим иджадымыздан келеджек несильнинъ анъында не къаладжакы? Неден файдаланаджакы ве нелер архив рафларында ятып къаладжакы? Мына акъикый языджи озюнинъ иджадында нени козь огюне аларакы къалем ойнатмалы. Онынъ хаялында тургъан Буюк китап шундан ибареттир.

Земанени этрафлыджа анълап язылгъан терен фельсефий, бедий китаплар ич бир вакъыт рафларда тозланып ятмазлар. Олар эрте-кеч озы окъуйджысыны тапар ве озы макъсадына иришир. Бойле Буюк китапны насыл яратмалы, аджеба? Мында бир тюрлю къаиде, я да косьтериш ола бильмез. Энъ эсасы шунда ки, языджи халкынен бир олмакы, халкыны севмек, урьмет этмек, халкынен узлюксиз яшамакы керектир. Языджи бутюн вакъыт халкы арасында нефес алмакы керек. Языджи яшагъан ериндеки, я да онынъ этрафындаки адамлардан четте туруп оламаз, о ишханелерде, фермаларда, чайырларда, багъчаларда, тойларда, дженазелерде — эр вакъыт адамлар арасында булунмакы керек. О вакъыт яратылгъан эсер де халкынынъ гонълюне якъын олур, онынъ севимли китабы олып къалыр. Языджынынъ эр куньки иши, тюшонджеси яхшы эсер язмакытыр. Ана юртумызнынъ чечекленмеси, хорлангъан халкымызнынъ сербест, муаббет, бол-мамур яшамасы, самимий севги эсасында кыурулгъан янъы аиленинъ темели къавий олмасы киби бир сыра миллий-анъаневий мевзулар языджыларымызнынъ иджадында даимий ер алмалы.

Эдебият — адамларнынъ акъыл-идраки ве къальбинден ер алмакы ичюн алынып барылгъан шиддетли курешнинъ ог сафында турмакытадыр. Мен неге хызмет этем? Яхшылыккыамы, яманлыккыамы, янъылыккыамы, ёкъса эскиликкеми, къавгъа ве джан агъыртувгъамы, ёкъса муаббетликкеми? деген суаллерни шимдики дюньяда озы алдына кыоймагъан ич бир языджи олмакы керек.

Дешетли ве атешли йыллар бизден узакълашкыан сайын къальбимизде о куньлернинъ вакъиаларыны, кыараманларыны даа зияде билюв арзусы догъа. Сенелер озы саифелерини язалар. Вакъиаларнынъ бири дигерини денъиштирип тура. Тюневин сени эджанландыргъан, сенин юрегинни кемирген шей, бугунь энди унутыла. Лякин омюрде ойле вакъиалар ола ки, олар ич де унутылмайлар. Кечкен дженк халкымызнынъ хатиринде ялынъыз озюнинъ дешетли леваларыны, йыкынтыларыны, гъайыпларыны, денъизлерден-денъизлергедеже алевленип янгъан атешлерини дегиль де, тарихта мисли корюльмеген кыараманлыкълары, федакярлыкъларыны да къалдырды. Бу федакярлыкълар атешлер ичинден чыкып, бугунь миллет оларакы озы яшавыны девам эттирмекте олгъан халкымызгъа аиттир. О афатлы дженкнинъ аджджысы аля бугунь юреклеримизде, аналарнынъ козьашларында, тул къалгъан къадынларда, ана-бабасыз оськен балаларнынъ къальплериндедир. Бизим бир авуч халкымыз ичюн къанлы дженктен сонъ, къансыз дженк баш-

лады. Эм бу дженк аля даа девам этмекте. Халкъ озь ана-Ватанына, озь тугъан оджакъларына, озь девлетчилигине къавушмагъандже бу къансыз дженк девам этеджек. Лякин биз эминмиз ки, халкъымызгъа нисбетен мераметсизликни, хыянетликни эп бир адалет еньеджек! Халкъымыз эрте-кеч озь макъсадына иреджек. Бунынъ ичюн бизге топлулыкъ, бирдемлик, муаббетлик керек!

Эдебиятымызгъа 60—70-нджи сенелери келип къошулгъан истидатлы яшларымыз арасында озюне хас къалеми олгъан, незакетли табияты, юксек медениети ве кениш дюньябакъышы иле эдебият алеминде озюни таныткъан ве дегерли ер алгъан языджыларымыздан бири Айдер Османовдыр. Газетада чалышкъан йыллары Айдер Османов эдебияткъа олгъан севгисини аяткъа тедбикъ этмек ичюн исрарлы суретте чалышты. Умум талиматы алий дреджеде олгъанына бакъмадан рус ве чет эль классиклерини токътамай окъуды. Кескин зеинли, келеджеги оладжакъ языджы ана тили ве эдебиятыны менимсев зарурлыгъыны эр анъ сезип турды. Онынъ бахтына о вакъыт редакцияда бизим эсли языджыларымыз ве журналистлеримиз чалыша эдилер. Айдер Османов оларнынъ ярдымы ве амелий ишлеринден кереги киби файдаланмагъа тырышты, эринмеди, курсимеди ве ниает ана тилининъ инджеликлерини яхшы менимсеп алды. О эм чалышты, эм де эдебий эсерлер яратып башлады.

Онынъ иджадий эмегининъ биринджи емиши «Эмджемден селям» адлы икяелер джыйынтыгъы олды. Бу китапкъа (1972) кирген икяелер бир кереден окъуйджыларнынъ дикъкъатыны джелъп этти. Редакция адына бир сыра хош муамелели, сыджакъ мектюплер келип башлады. Языджынынъ руху котерильди, элинден къалемини ташламады. Исрарлы эмекнинъ нетиджеси эрте-кеч белли ола экен. 1975 сенеси онынъ «Таныш козьлер», 1981 сенеси «Йыллар ве достлар», 1984 сенеси «Осюв басамакълары» киби икяелер, повестьлер ве тенкъидий макъалелер китаплары дердж олундылар. 1988 сенеси эдипнинъ 50 йыллыгъы мунасебетиле «Тутушув» адлы повестлер ве икяелер джыйынтыгъы нешир этильди.

Языджынынъ «Тутушув» повестинде мемлекетимизде гъайрыдан къурув, ашкъарлыкъ, демократиялаштырув арекетлери башлагъан бир девирде яратылды. Повестнинъ къараманлары — Юсуф, Азизе, Ниметулла ве дигер образларда биз бири-бирине къапа-къаршы тургъан эки кучъни коремиз. Бириси — къара ве адалетсизлик, экинджиси — акъикъат ве мераметлик кучюдир. Бу эр эки кучъ эсер девамында бири-биринен токъуша, бир-биринен тутуша ве ниает адалетли тараф гъалип чыкъа. Лякин бу гъалиплик къолай олмай. Бу къара кучъке къаршы курешмек ве оны еньмек ичюн къурбан бермек керек ола. Эсер меракълы окъула. Шахскъа табынув девирининъ къурбаны олгъан Юсуфнынъ чеккен аизары, хорлугъы, мешакъатлы дертлерге огъравы, чекишовлери окъуйджынынъ анына синъип къала, юрегинде аджув ве нефрет дуйгъулары пейда ола.

Умумен алгъанда Айдер Османнынъ бутюн икяелери ве повестьлери, атта очерклери бойле эеджанлы ве тесирли эпизодлар устюнде къурулгъан, олар муэллифнинъ аят теджрибеси ве язув усталыгъы къат-къат юксельгенини тасдикълап туралар.

Якъында, Айдер Османов «Саба ола, хайыр ола» адлы янъы повестини язып битирди. Гъайрыдан къурув ве ашкъарлыкъ девири башлангъанындан берли языджыларымыз да озь иджадий назариелерини денъиштирип башладылар. «Йылдыз» журналынынъ саифелеринде бу мевзуда эсерлер яваш-яваш озь ерини тапмакъталар. Бойле эсерлерден бири Айдер Османовнынъ «Саба ола, хайыр ола» повестидир. Эсер бир сёзнен айткъанда халкъымызнынъ сюрдюнюк девиринде башындан кечирген къара куньлерге багъышлангъан. 1944 сенесининъ 18 майыч сабасы башлагъан бу фаджиа аман-аман элли йыллыкъ бир девирни къаплап алды. Сюрдюнюк ёлларындаки чекишовлер, сюрдюнюк ерлериндеки мушкъюлликлер, комендантларнынъ къылынувлары, къадын-къызларымызнынъ акъаретленюви, къартларымызнынъ, бала-чагъаларымызнынъ чеккен хорлукълары, тул къадынларымыз ве къызларымыз узериндеки зорбалыкълар ве иляхри агъыр, фаджиа-вакъиялар бу повестте акс эттирильмекте. Повестнинъ эсас къараманларындан Хатидже Алиева ве комендант Марат Анурезовнынъ образлары ойле устаджа, тафсилатлы берильген ки, оларны эеджанланмай окъумакъ мумкюн дегиль.

Хатидже ве Анурезов образында бутюн бир халкънынъ башындан кечкен агъыр кунълер козюнь алдындан бир кино лентасы киби келип кече. Хатидже бир гунысы олмагъан дюльбер яш къадын, яш ана. Онынъ бутюн дюньясы бирден-бир огълу Меметнинъ устюнде къурулгъан. Тапкъаны-тападжагъыны озю ашамай, баласына къаптыра. Бабасы джебэде. Олар тек бир умютнен яшайлар, тезден дженк битер де бабасы келип оларны тапар ве джанларыны къуртарыр. Лякин, такъдири балталангъан бу аиленинъ дигер кърымтатар къоранталары киби яра устюне, ярасы ачыла. Онынъ дерди-белясы битмей. Аякъ алтында тапталгъаны, акъаретленгенине бакъмадан, «йыкъылгъангъа бир тепме» дегенлери киби, виджансыз комендант онынъ устюне тюше ве къылына, бильдикче къылына. Мен повестнинъ бутюн мундериdjеси устюнде токъталмакъ истейим. Лякин повестни окъур экенмиз, козюмиз алдында Хатидже образында бир тарафтан муляйим, гунысыз, ырызлы-намуслы, эмек-север халкъ — кърымтатар халкъы пейда ола, дигер тарафтан видждансыз, мераметсиз, ахлякъсыз, Сталин режимининъ титис панджалы укюмдары комендант образы джанлана. Бу акъикъат. Языджы мында акъикъат сынъырындан чыкъмагъан. Бу халкъымызнынъ, эр бир ана-бабачыкъларымызнынъ башындан келип кечкен фаджиа. Языджынынъ къазанчы шунда ки, эр эки образ бедий усталыкънен берильген, юрегинъни чимирдеткен вакъияларнен беян этильген. Эсер тек бунынъле битмей. Фаджиа эп девам эте. Лякин, фани дюнья тек джаризлер, къатиллер элинде дегиль. Инсаниетлигини джоймагъан, кокусинде иманы-мерамети олгъан адамлар да бар. Олар бу вахшийликке къаршы ачыкъ-ачыкътан олмаса да, ички дюньясынен исяян котерелер. Олар ёл ичинде ач-зелиль къалгъан, йыкъылгъан, тапталгъан, эр адымда акъаретленген адамларгъа сакъына-сакъына мерамет къолу узаталар. Матнияз Шахниязов, онынъ къадыны Гевар апа, оксюз къалгъан Меметни эвлядыкъкъа алалар. Ачлыкътан джаныны къуртармакъ ичюн, яман козьлерден ве тиллерден сакъламакъ ичюн кърымтатар баласыны алып, башкъа бир виляетке кочип кетелер. Оларнынъ макъсады баланы осьтюрмек ве бельки дженктен аман-сагъ къайтып кельгендай олса, озь бабасына къавуштырмакътыр... Бундан да буюк алидженаплыкъ олурмы?

Эсер бойле меракълы, тесирли сюжет ёлагъында девам эте ве окъуйыджыда буюк теэссурат къалдыра. Эсер толусынен «Йылдыз»нынъ 1990 сенеси 4—5 нджи санларында басылмакъта.

1988 сенеси март айында СССР Языджылары бирлиги идаресининъ Москвада олып кечкен пленумында «Миллий мунасебетлерни мукеммелештирюв, гъайрыдан къурув ве совет эдебиятынынъ вазифелери» деген мевзуда СССР Языджылары бирлиги идаресининъ биринджи секретары В. В. Карпов доклад япты. Бутюн къардаш республикалардаки языджылар миллий медениетни, ана тилини, миллий алякъаларны инкишаф эттирюв проблемаларынен джиддий огърашкъанлары къайд этильди. Шу джумледен Айдер Осман да пленумда сёзе чыкъты. Онынъ бу тарихий чыкъышы залдаки языджыларнынъ дикъкъатыны джелъп этти, этини-тенини чимирдетти. Мисаль оларакъ, онынъ чыкъышындан шу сёзлерни кетирмек истейим: «Аркъадашлар! Мен Озбекстандан кельдим. Озбекстаннынъ топрагъы джумерт, кунеши сыджакъ. Анда чокъ халкъларнынъ векиллери яшайлар. Бойле халкълардан бири кърымтатарлардыр. Гъайрыдан къурув бизге пек яваш ве пек къыйынлыкънен кельмекте. 1944 сенеси бизим эшелонымыз Озбекстангъа етип кельген сонъ, эр станцияда бирер вагонны бошатып башладылар. Бизим вагонымыз Фергъана облстынынъ Федченко станциясында бошатылды. Адамлар вокзал майданында ерлештилер. Эр бир къоранта озь шейлерини обалап къоя ве шу обачыкънынъ янында отура. Этрафта исе сиялы сакъчылар юрелер. Адамлар гъамкъасевет ичинде. Учюнджи куню бизим янымызгъа, элинде таягъы олгъан без сакъаллы бир къарт кельди ве шойле деди: «Джемаат, тынчланынъыз, бизни янълыш чыкъаргъан экенлер, Сталин аркъадаш эр шейни тешкерип бильген ве бизлерни къайтармакъны эмир эткен». Агълаяткъан адамлар кулип башладылар. Эр кес бири-бирине янъылыкъ хаберни айта... О кунълерден сонъ, мына, 46 йыл кечти, без сакъаллы къартнынъ сёзлерини халкъымыз аля даа бир-бирине айтып юре. Бойле эмиш-демишлер бинълернен кере янълыш олып чыкъты. Кърымгъа къайтув меселеси аля даа чезильмей. Кърымтатарлары-

нынъ агърысы сизлерни де первасыз къалдырмаз деп умют этем. Чюнки биз эпимиз бир мемлекетнинъ адамларымыз. Бир халкънынъ агърысы, бу бизим бутюн халкъларымызнынъ агърысыдыр. Бизлер буны бирликте чезмек борджлумыз».

Рустем Алиев эдебиятымызгъа 70-нджи сенелери келип, истидатлы яшларнынъ арасындан озюне дегерли ер алгъанлардан биридир. Онынъ ады ерли матбуат саифелеринде эрте корюнип башласа да, эдебий эсер яратувгъа пек агъыр ве сабырнен янашып кельди, муэллифининъ озю айткъаны киби «ашыкъмагъа не бар, тильни яхшы огренмеге тырышам» деп, язгъан ильк эсерлерини газета саифелеринде дердж этип, сынап башлады. Бойлеликле, онынъ биринджи икяелери эки муэллифнен — Ю. Аким ве Дж. Сарычевнен берабер 1976 сенеси «Таныш эзгилер» адлы джыйынтыкъта дердж этильди. Икяелер озюнинъ тюзгюн тили ве мундериджесиле бир кереден окъуйджыларнынъ дикъкъатыны джелъп этти. Арадан дёрт йыл кечти. Рустем Алиев озюнинъ икяелерден ибарет баягъы бир колемде эсерини «Сельбилер эбедий яшайлар» повестини язып битирди.

«Сельбилер эбедий яшайлар» Рустем Алиевнинъ эдебиятта къазангъан биринджи мувафакъиети деп саймагъа мумкюн. Бу эсер муэллифининъ эдебиятнен джиддий огърашмагъа джесарети олгъаныны бир даа тасдикълады. Он йыл девамында озюнинъ сайлап алгъан севимли «Эреджеп» образыны ве онынъ этрафындаки вакъияларны тафсилятлы суретте акс эттирмеге тырышты. «Сельбилер эбедий яшайлар» эсери муэллифке буюк жанрда эсер яратмакъ ичюн бир кечит олды. Бу кечиттен де мувафакъиетли кечмек ичюн о учъ йыл чалышты ве шу девир ичинде озюнинъ биринджи буюк эдебий полотносы — «Бурулышта» адлы романыны язып битирди.

Бу эпик эсер «Бурулышта» деп адландырылгъанындан да корюнип тураки, аятымызда олып кечкен ве кечмекте олгъан бурулышлар, денъишмелер, гъайрыдан къурув, демократиялаштырув киби омюрге кечирильмекте олгъан бир сыра тедбирлер устюнде къурулгъан. Эсерде бир тарафтан къуруджылыкъ объекти ве мехколонна ишчилерининъ, реберлерининъ девлет ишине ве озъара мунасебетлери, ишке намуслы ве намуссыз янашувлар, базы адамларнынъ оларгъа ишанылгъан девлет ве халкъ ишине козь боявджылыкънен янашувлары, къабар алуvgъа ёл берювлери, истисалда ишни тешкилятландырувда, иш процессинде расткельген эксикликлернинъ устюни ачувда алынып барылгъан куреш, тербиевий тедбирлер ве бу саада ортагъа келип чыкъкъан дигер уйгъунсызлыкълар, ишнинъ кейфиети ве иляхри меселелер айры-айры образлар вастасынен тафсилятлы суретте айдынлатылмакъта. Дигер тарафтан, эсерде аилевий ве ахлякий меселелер косьтериле. Мында омюримизде кунь-бугунь расткельмекте олгъан эски урф-адетлер, буларнынъ ичинден базы бир зарарлы сойларынынъ да яшап кельмеси ве бунынъ янъы аиле мейдангъа кетирювнинъ темелини къурувда ёл берген зарары, земаневийликни ред этювде тирелювлери, акъикый севги ве чюрюк севгининъ бири-биринен токъушмасы, бу ишлерде базы аркъадашларнынъ, атта яшларнынъ да иштираги, къурназлыккъа, доландырыджылыккъа, алдавджылыккъа берильген айры шахсларнынъ образларынен таныш оламыз.

Эсер яхшы язылгъан. Земане мевзусында. Бутюн вакъиялар — къуруджылыкъ тешкилятында, мехколоннада, хастаханеде ве айры къараманларнынъ аилелеринде олып кече, эписи вакъиялар ве арекетлер бугуньки куннен нефес ала, иш процессинде олып кечкен козь боявджылыкъ, къабар алув аферистлик, видждансызлыкъ ве омюримизде расткельген дигер нукъсанлыкълар тафсилятлы суретте беян этиле. Намус, ахлякъ — видждансызлыкъны енъип чыкъа. Намуссызлыкъ масхаралыкъкъа огърай ве кери чекильмеге меджбур ола, миллий адетлер эдебий кери чекилюв усулынен пек тесирли ве ериндже айдынлатылгъан. Вакъиялар эписи бугуньки кунюмизде олып кече де, эдебий кери чекилюв усулынен Судакъ халкъында белли бир тарихий девирде олып кечкен вакъияларны, аилелер арасындаки мунасебетлерни, ерли анъаневий адетлерни айрыджа усталыкънен бере бильген. Бу ерде шуны къайд этмек истейим: бедий эдебиятта шу халкънынъ эдебий тилинден тайпынмагъа олмай. Рустем Алиев бу шартны яхшы бильсе керек. Онынъ ичюн о къараманларны бири-биринен корюштиргенде пек аджайип Судакъ тили шивесинде

сәйләндире. Бу китапның окъулышына мусбет тесир быракъа, окъуйджының мерагыны арттыра, ондан да башкъа бизим козюмиз огюнде шу ерли халкъкъа хас урф-адетлер, мунасебетлер, икметли сёзлер, шакъалар айрыджа джанланалар. Яни, биз умумен бир халкъ, бир тильде лакъырды этсек де, базы бир районларда звельден яшап кельген шивелерни ялынъыз диалогларда окъуп таныш оламыз. Рустем бу меселеге кениш ёл ачкъан. Онынъ къараманлары китапның башындан сонъуна къадар Судакъ шивесинде лакъырды этелер. Лякин, муэллиф эсерни эдебий тильде язып кете ве бу эсас къанундан четке чыкъмай. Шунинъ ичюн онынъ диалоглары эсерге айрыджа бир аэн-кликлик, дюльберлик бергенинден бу меселени онъа юзлемек шарт дегилдир демек истейим. Лякин умумий эдебий тильни шивелештирюв усулы озь черчивеси ве нормасындан чыкъмамакъ керек. Муэллиф тарафындан язылган умумий текстте шиве сёзлеринден къачынмакъ файдалыдыр.

Китапның акъыйкъий юзюни косътериджи фактардан бири де, джумлелер арасында къулланылган икметли ибарелер ве халкъ афоризмлеридир. Бу ибарелер китапның окъулышыны енгиллештире, эсерни зиядесиле халкъчанлаштыра, фельсефий теренлик бере. Месея: «Бузнинъ не дередже къалынлыгыны бильмей, онъа шап этип бассанъ, сувгъа да батмакъ итималы бар». «Сёз вермекнен, баш эгмекнинъ буюк фаркы бар, сёзю юректен верирлер, башы чаресизликтен эгерлер». «Инсан башына битен бутюн белялар юзсюзликтен келип чыкъай». «Тузлу сувгъа тазе хыярны ташласанъыз, о истеристемез тузлангъаны киби». Бу ерде Асиенинъ палата муитына алышкъанлыгы козьде тутула, «Чешит уйдурмалы лафлар ахыр-сонъу шу лафлар догъуына илк себепчи олгъанларнынъ къапы-пенджересинден кире де, эвнинъ тёрюнде музакере этиле». «Разымы, разы дегильми, копеги ольдюрене сюй-реклетирлер». «Ярамазлыкънынъ динъкъоласына чыкъкъан». «Деде, ана, баба, къартбаба, къартана къудалыкъкъа келип эски адетлерни янъыджа косътердилер». «Ана, мен юз яшында оlanda, Фикрет юз он секиз яшында оладжакъ. Бизи горен адамлар, бу не къадар бири-бирине ляйыкъ севдалар, дейджеклер». «Бир инсаннынъ ичи къара олса, къальби къыйыш олса, о башкъаларны да озюнден бетер, озюнден алчакъ сайса керек». «Меджбур этелер, деп инсан озь-озюни ярдан атмаз, огълум. Кимдир аякъ тиремек керек».

Мына бойле икметли ибарелер эсерде даа пек чокъ. Булар языджынынъ пишкилигини, халкъчанлыгыны, муитни теренден бильгенини, омюр те-джрибесининъ устюнлигини бильдирелер.

Бу эсер муэллифнинъ тувган эдебиятымызгъа къошкъан дегерли иссесидир. Эсер яхшы, земаневий. Мевзусы бугуныки гъайрыдан къурув девирини акс эттире. Шу ерини айрыджа къайд этмек керек ки, эсернинъ тили тюзгюн, анълайышлы, джумлелер догъру тизильген. Энь муими, муэллиф тексти, язув усулы медений ве незакетли тильде акъып кете. Ич бир тюрлю жаргон, я да неологизм ибарелери къулланылмай.

Макъалемнинъ сонъунда бир къач сёз девримизнинъ аджайип композиторы Яя агъа Шерфединов ве онынъ «Янъгырай къайтарма» китабы акъкъында айтмакъ истейим.

Яя агъа Шерфединовнынъ ады анъылгъанда меним козюм огюнден миллий медениетимизнинъ белли бир девир келип кече. Сексен йылдан зияде омюр корьген Яя агъамыз, акъикъатен озюнинъ яшлыкъ девиринде корюшкен, таныш олган музыка оджалары ве эрбапларынынъ аятыны, халкънынъ кечмиштеки санъат усталарынынъ агъызындан алынган чокътан-чокъ халкъ макъамларыны язып алып, ишлеп, бугуныки девирде яшамакъта олган несильге етиштирди. Демек, Яя Шерфединовнынъ адынен бизим миллий музыка санъатымызнынъ аман-аман бир бучукъ асырлыкъ тарихи багълыдыр.

Яя агъа 1894 сенеси, Феодосияда, факъыр айледе дюньягъа келе. Бала-лыкъ чагъында музыкагъа авеслиги башлай. Кемане чалмагъа огрене. Семинарияны битирген сонъ, озь шеэринде оджалыкъ этип башлай. Лякин музыкагъа олган севгиси, авеслиги оны бир кунъ терк этмей. Яя агъа о девирнинъ мешур адамларынен корюше, дюньяджа белли композитор А. А. Спендиаровнен шахсен таныш ола. Спендиаров ве онынъ анасы Наталья Карповна исе, Айвазовскийнен якъын дост эдилер. Айвазовский исе, рус классик композиторла-

рындан бири Глинканен якъындан таныш эди. Сонъра о музыка севдалары, этнограф Миронов ве Кончевскийнен таныш ола. Бойлеликле, Яя Шерфединов о девирдеки мешур санъат эрбабларынынъ тесири алтында осе ве кет-кете халкъ музыка хазинесининъ ичине дала. Лякин о девирде фукъаре къримтатар баласына юксек дереджеге котерильмек ичюн ёллар къапавлы эди.

Кърым Автоном республикасы мейдангъа кетирилген сонъ, яш авескар чалгъыджы Москва консерваториясына кирди ве оны мувафакъиет иле окъуп битиререк, бутюн бильгиси ве кучюнен озъ халкъынынъ музыка аятына хызмет этти. Дженктен эвельки девир ичинде Яя агъанынъ биринджи йырлар китапчыгъы 1925 сенеси нешир этильген эди. О вакъыт Яя Шерфединов Москва консерваториясында окъуй эди. Ондан сонъ экинджи китабы чыкъты. Бу джыйынтыкъкъа 100-ге якъын къримтатар халкъ йыры кирсетильген эди. 1935 сенеси исе, онынъ учюнджи китабы нешир этильди. Бу китапларнынъ коlemi кичкене олгъанындан олар къримтатар халкъ музыка медениетининъ байлыгъыны этрафлыджа къаплап аламагъан эдилер.

Биз о сенелери кой мектебинде окъуп юрген балалар Яя агъанынъ йырларыны, маршларыны мектепте огрене ве байрамларда йырлап юрер эдик. Бойле йырлардан «Тур, аркъадаш», «Колхоз йыры», «Севги йыры» ве иляхри йырлар аля бугунъ о девирде яшагъан адамларнынъ анынъда янъгъырамакъта. О сенелери гурълеп кеткен медениетимизнинъ сафына А. Рефатов, И. Бахшыш, А. Къаври, Р. Амзаев киби профессиональ бильгиси олгъан компози-торлар келип къошулдылар.

Яя Шерфединов дженктен сонъки девир ичинде де озъ профессиональ зенаатындан вазгечмеді, аксине, оны инкишаф эттирди ве шаирлеримизнинъ сёзлерине юзге якъын янъы йырлар язды. Янъы йырлар яратмакънен бирге озюнинъ эсас макъсады — къримтатар халкъ йырларыны топлап, ишлеп, бюлюклерге болип, озюнинъ эсас негиз китабыны яратмакъ устюнде чалышты. О бир къач йыр китабы даа чыкъарды. «Эки татар йыры» (1960 сенеси), «Баарь йырлары» (1969 сенеси), «Йырлар» (1974 сенеси) адлы китаплары Гъафур Гъулам, нешриятында басылып чыкътылар.

Бу девир ичинде манъа Яя агъанен шахсен таныш олмакъ ве атта достлашмакъ къысмет олды. Мен онынъ эвинде сыкъ-сыкъ булуныр эдим. Эгер бир афта кирмесем, телефон этип мени чагъырыр ве озюнинъ янъы язаяткъан эсерлеринен мени таныш этер эди. Бизим иджадий якъынлашмамызгъа не себеп олгъаныны мен онынъ сёзлеринден анълап нетидже чыкъардым. О манъа бойле дей эди: «Шаирлер де чешит-чешит олалар, къардашым. Ойле шиирлер язалар ки, базан оларгъа музыка язмакъ керек ола, лякин ич де нотагъа тюшмейлер. Бунынъ себеплери пек чокъ, оны шаирлернинъ эписи анъламайлар. Мына сенинъ китапчыгъынъ меним къолумда. Бу шиирлер эписи йыр олмагъа тельмирелер, озълери йырлап туралар».

Мен биринджи вакъытлары Яя агъанынъ не демек истегенини анъламай, шубеленип юрер эдим, амма сонъундан бильдим ки, йыр язмакъ ичюн, композиторны иляхамландырыджы текст керек экен. Нетиджеде, ойле олып чыкъты ки, Яя агъа меним сёзлериме 20-ге якъын йыр язды. Бизим иджадий мунасебетлеримиз кеттикче якъынлашты. Бу девир ичинде мен Яя агъанынъ ве онынъ омюр аркъадашы Сафие аптенинъ «Янъгъырай къайтарма» китабы устюнде насыл чалышкъанларыны корип шаад олдым. Сафие апте бу китапнынъ яратылмасына буюк иссе къошты. Озь къолунен шу къалын китапны эки кере, базы ерлерини исе, учъ кере язып чыкъты. Яя агъа къартлыкъ себебинден зорнен юргенде, Сафие апте онынъ къолундан тутып Москвагъа алып кетти. Китапны къабул этилер. Лякин, не япаджакъсынъ, биринджи корректурасыны коръсе де, китапнынъ озюни коръмек Яя агъагъа насип олмады.

Бу ерде шуны да къайд этип кечмек истейим ки, Яя агъа Шерфединов халкълымызнынъ белли композиторы олмакъ иле, пек уста рессам эди. Онынъ табиаат манзараларына багъышлап чызгъан бир сыра ресимлерине белли рессамлар тарафындан дегерли къыймет кесильди. Озь китапларынынъ джылтларыны ве китапларгъа кирген чалгъы алетлерининъ ве миллий урбаларынынъ чокъусыны Яя агъа озъ къолунен чызгъандыр.

«Янъгъырай къайтарма» китабы Яя Шерфединовнынъ бутюн омюри ичинде алдына макъсад этип къойгъан хаялыны акъикъаткъа чыкъаргъан эсас негиз

эсеридир. Бу китапнынъ къримтатар халкъ музыка тарихыны дюнъяджа та-
нылмасы ичюн буюктен-буюк иссеси ве эмиети бар. Халкъымыз адындан, бир
чокъ окъуйджылар, композиторлар, музыка авескярлары тарафындан кель-
ген юзлернен мектюплер нетиджесинде манъа «Узкниготорг» ве нешрият
идарелерине нидже керелер кирип бу китапнынъ тиражы аз олгъаныны ве
оны гъайрыдан басып чыкъармакъ зарурлыгъыны анълатмакъ керек олды.
Ниает, экинджи кере басылды ве кене азлыкъ этти. Мына арадан чокъ йыллар
кечкен сонъ «Янъгъырай къайтарма» 1990 сенеси учюнджи кере нешир этиль-
ди. Китапнынъ редакторы Л. Лебединский сонъ сёзюнде шойле яза:
«Янъгъырай къайтарма» китабы совет музыка этнографиясында улу бир иссе-
дир. Совет музыка фольклористикасы тарихында бу китап алтын языларнен
язылып къаладжакътыр».

Бугунъ, бу къыска макъалемде базы бир хатырлавлар ве айры эсерлер
акъкъында сёз юрюттим. Макъсадым шу эди ки, кечкен агъыр сюрдюнлик
йылларында, аджыныкълы вазиятте миллий эдебиятымызнынъ багъчасындаки
фиданлар къуруп кетмесин деп, элине къалем алып джесаретленген
аркъадашларнынъ эскенджелер арасында яраткъан эсерлерини бир даа козь-
ден кечирип чыкъмакъ ве олар акъкъында озъ шахсий фикиримни айтып кеч-
мек эди. Эльбетте, умум эдебият къанунларыны козьде тутып янашсакъ, эр
бир эдипте олгъаны киби, бизде де эксикликлер ёкъ дегиль. Умют этем ки, яш
несиль, бу янъы, гъайрыдан къуруп ве ашкярлыкъ девиринде бабаларынынъ
о зор куньлерде чаналатылгъан ве кутюрлетильген къалемлерини озъ за-
манынынъ къайрагъындан кечирир ве миллий эдебият багъчамызны янъы-
янъы, бутюн алемнинъ дикъкъатыны джелъп этиджи даа дюльбер, даа яра-
шыкъ, даа сагълам ашламаларнен зенгинлештирирлер.

АБДУЛЛА ЛЯТИФ - ЗАДЕ

Догъгъанына 100 йыл
толувы мунасебетинен.

Кърымтатар классик шаири Абдулла Ляtif-заде 1890 сенеси Кезлев шеэринде Абиль оджанынъ къорантасында догъды. Рушдие мектебини битирген сонъ о гимназиягъа окъумагъа кире, лякин оны битиралмай. Балалардан бирининъ тарафыны тутып, оджагъа тиль къайтаргъаны ичюн оны гимназиядан къувалар. Бундан сонъ бабасы Абиль агъа оны Стамбулгъа окъумагъа ёллай. Лякин онъа анда да чокъ окъумакъ насип олмады. 1910 сенеси, бабасы вефат эткен сонъ, Абдулла Кърымгъа къайтып келе ве чалышмагъа, баба зенаатыны девам эттирмеге меджбур ола. Башта Кезлевде, сонъ Акъмесджитте оджа олып чалыша.

Ляtif-заде ильки эсерлерини та асырымызнынъ башында язып башлагъан олса да, асылында кърымтатар совет эдебиятына башлангъыч къойгъан уйкен несильнинъ энъ парлакъ векиллеринден бири оларакъ беллидир. Совет акимиятининъ ильки йылларында о озюни поэзияда янъы революцион шекиллерни эминликнен менимсеген, оны янъы инсаний мундериджиденен зенгинлештирген ве бу саада энъ фааль чалышкъан новатор шаир оларакъ косьтерди.

Биринджи йылларда о Кърым АССР Халкъ маариф комиссарлыгъында чалышты, сонъра республика профсоюзлары Советининъ секретары вазифесине сайланды. 1927—1931 сенелери Кърымда янъы элифбе комитетининъ месуль секретары вазифесинде чокъ фаалиет косьтерди. 1931 сенеси Ляtif-заде Ленинграддаки девлет Санъат академиясынынъ аспирантурасына кире ве оны 1934 сенеси доцент унванынен битире. 1934 сенесинден 1938 сенесинедже яни Сталин репрессиясына огърагъангъа къадар Кърым педагогика институтынынъ рус тили ве кърымтатар тили факультетлеринде гъарп эдебиятындан лекциялар окъуй.

Шаирнинъ йигирминджи сенелерде язгъан шиирлери 1928 сенеси «Янъы саз» адынен янъы латин элифбесинде ильки китап оларакъ нешир этильди. Дженктен сонъ исе онынъ эсерлери 1971 сенеси Бекир Чобан-заденинъ шиирлеринен берабер бир китапчыкъ олып басылып чыкъты.

Назик дуйгъулар шаири Абдулла Ляtif-заде тек шиириете дегиль, медениетимизнинъ чешит сааларында айдын излер къалдырды. Онынъ назм, терджиме, драматургия, эдебиятшнаслыкъ сааларындаки хызметлери медениетимиз тарихында эбедий ер аладжакътыр.

Ашагъыда шаирлеримизден Юнус Темиркъаянынъ ве Джеваире Меджитованынъ озь оджалары Абдулла Ляtif-заде акъкында къыска хатырлавларыны беремиз.

О МЕНИМ ОДЖАМ ЭДИ

Бинъ докъуз юз отуз дёрт-отуз беш сенелери бизлер Кърым педагогика институтынынъ татар тили ве эдебияты факультетинде окъугъан вакътымызда классик шаиримиз Абдулла Ляtif-заденинъ бурунгъы юнан ве Рим эдебияты боюнджа меракълы лекцияларыны динълемек бахтына наиль олгъан эдик. Менимнен берабер онынъ лек-

саяларыны о вакытта шаирлеримизден Джеваире Меджитова, Амет Мефаев ве башкалары да диньлегендирлер.

Институттаки оджаларымызны хатырлаганда, рус тили оджасы Яя Байрашевский-нинь талапчанлыгы, татар эдебияты оджасы Алим Фетислямовнынь муляимлиги, татар тили оджалары Асан Ислямовнынь мераметлиги, Усеин Куркчининь билермен-лиги, Абдулла Лятиф-заденинь джиддийлиги, талапчанлыгы ве мераметлиги козюмининь огюне келе.

Лятиф-заде юксекче бойлу, башы чаларып башлаган, узунджа бетли, кулер юзь-лю, къара къашлы, къара козьлю, тюзгюн эндамлы бир адам эди. Сачларыны артына тарап юрер эди. Кийген урбалары сукъланыладжакъ дереджеде чешит ве темиз эди. Камзолы, галстуги, чораплаы, аяккъаплаы — эписи устюндеки костюмининь мате-риалына ве тюрюне уйгъун келир эди.

Лятиф-заде кафедрада турып лекция окъуганда, тирсеклерини кафедранынь устюне къойып зевкъ-шевкъ иле сёйлер эди. Лекция окъуганда, огюндеки конспекти-не асыл козь ташламаз эди. Бу шей оннынь дюнья эдебиятыны яхшы бильгенинден делалет берир эди. О вакытларда мен энди шиирлер язып башлаган эдим. Бир кунь мен онъа озюмининь «Лётчикнинь йыры» деген шииримни корьсеттим. О, шииримни бегенди ве редакцияга алып бармамны теклиф этти. Шиирни утана-утана «Янынь дюнья» редакциясына алып бардым ве кызара-бозара шаир Амди Алимге туттырдым. Бир-эки куньден сонъ шиир газетада басылып чыккыты.

Лятиф-заде менимле селямлашканда: «Селям алейкум я да алейкум селям, Темиркъая аркъадаш!» деп селямлашыр эди. Окъув йылынынь сонъунда онныньнен экимизнинь арамызда бир анълашамамазлыкъ олды. Бурунгы юнан ве Рим эдебия-тыннан имтиан бериледжек куню къаябаштаки ятакъханемизден институткъа эрте турып кельдим. Мен кельгенде татар тили ве эдебияты факультетинде Лятиф-задеден башкъа кимсе ёкъ эди. Мен онныньнен эр вакыттаки киби селямлаштым. О, селямым-ны алган сонъ, манъа бир тикилип баккыты да: «Темиркъая аркъадаш, бу услубда имти-ан бермеге кельдиньизми?» — деп сорады. Мен: «Эбет, имтиан бермеге кельдим» — дедим. О: «Сизинь белинъизде къушагынъыз, башынъызда кепканъыз ёкъ. Мен сизлерге имтиангъа кийинип-къушанып келинъиз, деген эдим. Сиз меним айткъаныма къулак салмагъансынъыз. Шунынь ичюн бу услубда мен сизден имтиан аламайым», — деди. «Шай олса, мен имтиангъа кирмейим», — деп янымыздаки шеэр багъчасына чыккып кеттим.

О вакытта меним кепкам, къушагым дегиль, атта аягъыма киймеге аяккъабым биле ёкъ эди. Манъа оларны алып бермеге анам-бабам, агъа-къардашларым да ёкъ эди. Сой-акърабаларым олган олсалар да, манъа бир капиклик файдалары ёкъ эди. Мен ялынъыз алган стипендиямнен кунь кечирир эдим.

Шу куню мен уйле авгандже шеэр багъчасында эглендим. Бир маальде аркъадашларымдан бириси мени къыдырып кельди. О мени корьгенинен: «Юнус, Абдулла Лятиф-заде сени беклеп отура, юрь!» — деди. Мен онъа: «Барып айт, мен бармайым», — дедим. Сонъ о: «Факультетимизнинь деканы Асан Ислямов да бар, о чагъырты», — деди. Шай деген сонъ мен итааткарлыкънен догъру институткъа кет-тим. Имтиан алынган одагъа кирсем, стол башында Абдулла Лятиф-заденинен берабер Асан Ислямов да мени беклеп отура экенлер. (Эм олар мен акъкында лаф эткен олсалар керек ве Абдулла агъа энди меним вазиетимден хабердар олса керек).

Мен оларнен селямлаштым. Лятиф-заде: «Темиркъая аркъадаш, саба арамызда бир анълашамамазлыкъ олды, мен сизни ынджыттым, шунынь ичюн сиз мени багъыш-ланъыз», — деди ве стол устюндеки билетлерни косьтерип, — шимди имтиан бермек ичюн истеген билетинъизни алынъыз», — деди. Мен билетни алып, азырланып, имтиан-ны бердим.

Студентлерге имтиан нетиджелерини бильдирген сонъ, Лятиф-заде мени етеклеп догъру институтнынь директоры Мустафа Бекировнынь кабинетине алып барды. Ме-ним устюми-башымы косьтерип, манъа бир къат урба алып бермесини риджа этти. Мустафа Бекиров мени баштан-аяк кийиндирди.

Иште, мен бойле этип, буюк шаиримиз Абдулла Лятиф-заденинь айны заманда шойле бир инсаниетли, мераметли бир адам экенининь шааты олдым.

Юнус Темиркъая.

ЭБЕДИЙ УНУТЫЛМАЙДЖАКЪ

Абдулла Лятиф-задени ильки кере 1935 сенеси, сентябрь айында, Кърым педагогика институтында окъуп башлагъан куньлерде корьген эдим.

Институт коридорында сыкъ-сыкъ пейда олгъан оджалар арасында узунджа бойлу, эсмери кельген, олдукъча шырныкълы адам меним назар дикъкъатымны айрыджаджельп этти. Юкъары курс студентлеринден сорап, онынъ буюк шаиримиз Абдулла Лятиф-заде олгъаныны анъладым.

Чанъ къакъылды. Бизлер дерске кирдик. Джедвель боюнджа биз рус тили оджасы Байрашевскийни беклей эдик. Шай дер экеч, къапыда факультетнинъ секретары пейда олды ве бизде шимди умумий эдебияттан дерс оладжагъыны ве бу дерсни Абдулла Лятиф-заде алып бараджагъыны илян этти.

Ода чым-чырт олды. Эпимиз сабырсызлыкънен козьлеримизни къапыгъа тиктик. Ниает, къапыдан мен бана корьген киши кирип кельди. Биз аякъкъа турып оны урьметнен къаршыладыкъ. О кулюмсиреди, кафедра артына кечти, башта эпимизни козьден кечирди ве бизлернен таныш олды. Онынъ бу биринджи лекциясы антик эдебиятнынъ пейда олувы ве шекилленген девири акъкъында эди. Бойледже, о биринджи курсларда бизим энъ сеvimли оджаларымыздан бири олды.

Абдулла Лятиф-заденинъ лекциясыны биз эр вакъыт сабырсызлыкънен беклей эдик. О бизге умумий эдебияттан, гъарп эдебиятындан терен бильги берди. Биз даима онъа такълид этмеге уруна эдик. Эм о такълид этильмеге лаяйыкъ аджайип бир адам эди. О девир меним анъымда силимез излер къалдырды. О куньлерден энди 55 йыл кечсе де, оджамыз, буюк шаиримиз Абдулла Лятиф-заденинъ инсаниетли сымасы аля бугунъ козюмнинъ огюнде олгъан киби джанлана. Онынъ джанлы образы хатырымызда эбедий къаладжакътыр.

Джеваире Меджитова.

ОСМАН АМИТ

Догъгъанына 80 йыл толды

Осман Амит 1910 сенеси Евпатория уездининъ Денъизбайджы коюнде догъды. Он бир яшында ана-бабадан оксюз къалып, дайысынынъ элинде тербиеленди. Оксюз къардашларыны бакъмакъ ичюн яшлыкътан чалышты, эм кой мектебинде окъуды. 1923 сенеси Акъмесджиттеки нумюневий орта мектепке ёлланыла. Анда Осман Акъчокъракълы, Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде, Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Мамут Недим киби меде ниет эрбапларындан тасиль ала. 1928 сенеси педагогика институтына кире. Онынъ шаирлик фаалиетининъ башланувыны да бу сенеден эсап этмек мумкюн. Гуръдели шеэр аяты джошкъун студентлик йыллары оны шаир оларакъ халкъкъа танытты. Институтны битирген сонъ «Яш къувет» газета-сында, «Яш ленинджилер», «Эдебият ве культура» журналларында чалышты.

Осман Амит Пушкин, Крылов, Лермонтов ве Шевченконынъ бир сыра эсерлерини кърымтатар тилине чевирди. Шаирнинъ Кърымда «Биринджи баразна» (1933), «Меним баарим» (1941) деген шиир китаплары чыкъты. Онынъ балаларгъа багъышлап язылгъан шиирлеринден тертип этильген джыйынтыгъы («Яш къардашларыма») дженк йыллары басмаханеде гъайып ола. Осман Амит «Буюклер элифбеси», «Тиль ве язы инкишафы дерслиги» китапларынынъ муэллифлеринден биридир. Дженк арфесинде о «Сеит огълу Сейдамет» дестаны узеринде чалыша эди. Белли бир муддет Кърым АССР Языджылар бирлигинде эдебий консультант олып чалышты.

Улу Ватан дженки башлангъанда Осман Амит душман аркъасында гизли иш алып бармакъ ичюн Кърымда къалдырыла. О, Сакъ районындаки Джагъа-къушчы коюнде мектеп директоры ола. 1942 сенеси март 17-де фашистлер оны якъалайлар. Осман Амит къапатылгъанынынъ экинджи афтасында эляк ола.

Дженктен сонъки девирде шаирнинъ «Челик давушы» (1871) адлы джыйынтыгъы, А. С. Пушкиннинъ о терджиме эткен «Балыкъчы ве балыкъ акъкъында масалы» (1985) дердж олунды.

Йигирминджи, отузынджы йылларда яш шаирлер революцион рухлы Маяковскийнинъ артындан кеттилер. Поэзия силянен бир сырада туруп курушмек керек эди. Кърымнынъ яш шаири Осман Амит эдебияткъа курушчен шаир оларакъ, девир рухуна хас олгъан даветлер ве хытапларнен, тасдыкълавлар ве инкяр этиювлернен кирип кельди. О, озюнинъ илькиги шиирлеринде яш несильни, бутюн халкъны юкъудан уянмагъа чагъырды: «Уян дей эди, уяндым къоркъулардан, Эскиликтен, зарлардан. Уяндым динден, алладан». Янъы эмекнинъ джошкъунлыгъыны, ишчи унванынынъ

юксеклигини йырлады: «Домна йырын, Маден йырын Але бутунь йырлап тоймадым».

Шаирни девир догъура ве онынъ яратыджылыгыны о яшагъан девирден айырды талиль этмек мумкюн дегиль. Осман Амитнинъ яратыджылыгы эписи олып 10—12 йыл девам этти. Бу — эсасен отузынджы йыллар эди. Колхозлар къурула, кулаклар къапатыла, сербест эмек эшкъы йырлана, адамлар ишке биле йырлап кетелер, дженк эткен киби шеджаатнен чалышалар — бойледже, эски омюрни йыкъып, янъысыны къуралар. Тышкъы душманлар буны кунълей, янъы аятны богъмакъ истейлер. Отузынджы йылларнынъ йыкъув ве къурув, якъалав ве енъов гъаелери о девирнинъ эдебиятында да акс олунды. Осман Амит ичтимаий мевзуда бир чокъ шиирлер язгъан олса да, озюнинъ лирикасыны яратып етиштирди. Онынъ эдебий асабалыгынынъ яшавчанлыкъ себеплеринден бири де мына шу ичтимаий фикирни лирик нурларнен ялдызламагъа билюв маарети олса керек. Бааръде севишкенлер къавушалар, къыргъа чыккып, севги тюзюндеки чечеклерни джыялар. Гузель табият манзараларынынъ тасвири къараманнынъ рухий вазиятини толуджа ачмагъа хызмет эте. Ватангъа севги, садакъат, оны къорчаламагъа азыр турув, онынъ ичюн, керек олса, джаныны феда этюв гъаеси Осман Амит яраткъан бутюн эсерлерни бири-бирине багълайджы екяне гъаедир.

Шаирнинъ «Онынъ хытабы», «Бадем агъачлары», «Мамут», «Ишчи достума», «Постта», «Бааръ», «Эки къардаш», «Карпат къучагъы», «Ватаным меним», «Улу ташкъын», «Джирен къашкъа алаша» киби шиирлеринде ве дигерлеринде де эмекнинъ джошкъунлыгы, севгининъ темизлиги, курешнинъ къызгъынлыгы, амансызлыгы, дженкяверлиги, огте кетювининъ къатийлиги, шиддети кене шу сарсылмаз Ватан севгисиле ашланыла.

Сонъундан онъа озю яраткъан эсерлерни озъ аятынен, озъ арекетлеринен тасдыкъламакъ керек олды. Осман Амит озю яраткъан шиирлернинъ эр бир сатырына, эр бир сёзюне садыкъ къалды.

Осман Амитнинъ тышкъы озю киби огълу бар. Эмиль Амит бабасы эляк олгъанда учъ бучукъ яшында эди. О кърымтатар эдебиятына баба ишининъ девамджысы оларакъ кельди. Кърымтатар окъуйыджысы Эмиль Амитни яхшы биле. Эмиль де, бабасы киби, халкъ башына кельген къыйынлыкълардан бир заман къоркъмады, иркильмеди, бабасынынъ айдын хатиреси огюнде даима имтиан тутып яшады ве яшамакъта.

Пек аз омюр корьген, амма сизнен бизни пек севген аджайип инсан ве аджайип шаир Осман Амит он йылларнынъ артындан турып, кене бизге мураджаат этмекте»

Улу ташкъын! Ич къаршы туралмазсынъ —
Ташкъында кучъ эм ватан урьлюги бар.
Чекиль четке! Тез тартыл! Кыралмазсынъ —
Бизде эр халкъ кучюнинъ бирлиги бар.

САИД АХМАД

Догъгъанына 70 йыл
толувы мунасебетинен.

Кеченлерде республика джемаатчылыгы белли озбек языджысы Саид Ахмаднынъ 70 йыллыгыны кениш нишанлады.

Саид Ахмад 1920 сенеси Ташкентте догъды. Онынъ эмек ве яратыджылыкъ фаалиети пек эрте башланды. Саид Ахмад отузынджы йылларнынъ орталарында яш журналист ве языджы оларакъ кой ходжалыгыны джемаатлештирюв ве джаилликни битирюв огърундаки аркетлерде фааль иштирак этти.

Отузынджы йылларнынъ сонъунда ве кырквынджы йылларнынъ башында «Кызыл Озбекистан» газетасында, «Муштум» ве «Шаркъ юлдузи» журналарында онынъ ильки очерклери ве икяелери басылды, радио эшиттирювлерде онынъ эсерлери окъулып турды.

Саид Ахмад отузынджы йылларнынъ сонъундан шимдигедже бедий несир саасында семерели чалышмакъта. Онынъ 1940 сенеси нешир олунгъан «Бахшыш» адды икяелер джыйынтыгындан башлап, даа якъындарда басылып чыкъкъан «Тынчлыкъ» романына дже олгъан бутюн эсерлеринде озь халкъынынъ аяты, девирнинъ муим вакъиалары тасвирлене. Кырквынджы йылларда онынъ «Эр юрек», «Фергана икяелери», «Мухаббат» ве дигер икяелер джыйынтыкълары нешир этильди.

Эллинджи йылларнынъ орталарында ве алтмышынджы йылларнынъ башында Саид Ахмаднынъ яратыджылыгы даа да юксек бедий seviеге котерильди. О, озбек икяеджилигини инкишаф эттирювде муим роль ойнагъан онларнен лирик ве юмористик икяелер яратты. Бу йылларда Саид Ахмаднынъ яратыджылыгындаки янъы буюк мевзу — Меркезий Фергана кырышчыларынынъ аятыны акс эттирюв мевзусы муим ер тутта.

Языджынынъ «Чель къарталы», «Чель еллери» ве «Чель акъшамлары» киби джыйынтыкъларына кирген икяелери чокъ миллетли эдебиятымыздаки «кой несири»нинъ озюне махсус нумюнелеридир. Саид Ахмад несирнинъ буюк жанрларында да озюни косътерди. «Укм» адды повесть язды, бундан сонъ озбек эдебиятында баягы инкишаф эткен детектив жанрына мураджаат этерек, ахлякъ-эдеп меселелерине багъышлангъан «Суд» повестини язды. Ве ниаат «Уфукъ» трилогиясы догъды. Языджы яратыджылыгында айрыджа ер туткъан бу трилогия шимдики озбек эдебиятында буюк вакъиа олды. Саид Ахмад бу романларны яратувгъа он беш йыл омюрини сарф этти.

Озбек халкъынынъ дженктен эвельки, дженк девириндеки ве дженктен сонъки йыллардаки аятыны акс эттирген бу роман — Буюк Фергана каналынынъ къуруджылыгына ве Фергана чёллерининъ менимсенилювине даир вакъиалар эсасында языла. Языджы романда озбек халкъынынъ рухий дюнъясыны, онынъ эмексеверлигини, намуслылыгыны, джесарети-

ни, акъикъий инсаний хасиетлер, алидженап ве юксек дуйгъулар саиби экенини севги-садакъатнен тасвирледи. «Уфукъ» романы чокъ керелер озьбек ве рус тиллеринде нешир олунды, бир сыра къардаш халкъларнынъ тиллерине терджиме этильди. «Уфукъ» озьбек окъуйыджыларынынъ севимли китабына чевирильди, бу трилогиягъа 1978 сенеси Хамза адына Озьбекстан ССР Девлет муяфаты берильди. Бу романны рус тилине кърымтатар языджысы Эмиль Амит терджиме эткен эди.

Саид Ахмад драматургия ве кино сааларында да семерели чалышмакъта. Онынъ сценарийлери эсасында «Севги маджерасы», «Той хайырлы олсун» фильмлери чыкъарылды. Языджынынъ хусусан «Келинлер исьяны» комедиясы пек мешур олды, о тек Озьбекстан республикасында дегиль, бир сыра къардаш халкъларнынъ театрлеринде ве тыш мемлекетлернинъ саналарында ойналды.

Саид Ахмад сонъки вакъытларда озю бильген, таныгъан языджылар акъкъында хатырлавлар язмакъта. «Шаркъ юлдузи» журналында басылгъан ве окъуйыджылар тарафындан къызгъын къаршылангъан Гъафур Гъулам, Абдулла Къаххар ве Саида Зуннунова акъкъындаки хатырлавлар шулар джумлесиндендир.

Озьбекстан халкъ языджысы Саид Ахмад иджадий кучълери чечек ачкъан девирде яшамакъта, окъуйыджылары ондан даа мукеммель земаневий эсерлер беклемеге акълылар. Етмиш яшынъыз хайырлы олсун, къыйметли Саид Ахмад ака, сизге сагълыкъ-селяметлик, янгы иджадий мувафакъиетлер истеймиз.

КЪУЧАКЪЛАР ТОЛУ СЕЛЯМЛАР

Тыш мемлекеттен мектюп

Къыйметли «Йылдыз» журналынынъ хадимлери, азиз къардашларым! Бугунь 1 майыс 1990 сенеси, яни меним 63 яшымны толдурдыгъы кунюм. Бу мунасебетле сиз къардашларымызгъа узакъ диярлардан сесленмекни ве батыда булунгъан кърымтатарлар акъкъында бираз хабер бермекни ве базы тевсиелерде булунмакъны керекли сандым.

Мен беллесем, бугунь дюньянынъ чешит улькелеринде булунгъан кърымтатарларнынъ бир-бирлерини пек яхшы танымалары ве Кърымгъа къайтып, о ерде Автоном Республика ктураракъ, топлу суретте яшамалары ичюн бир-бирлеринен чокъ эйи мунасебетлерде булунмалары ве ярдымлашып яшамалары гъает муимдир. Асырымызда, экинжи дюнья муаребеси деп адландырылгъан дженк дюньяда базы миллетлернинъ парчаланмасына, ватанларындан сюрюльмелерине ве имха (геноцид) этильмелерине себеп олды.

Бу джумледен, биз, кърымтатарлар да, дюньяда бу муаребеден энъ буюк маддий ве маневий зарар корьген халкъларнынъ биримиз. 1944 сенеси 18 майыс гедже-си бутюн кърымтатарларны — балаларны, къартларны, къадынларны 15 дакъикъа ичерисинде эвлеринден меджбурий чыкъартаракъ, этрафыны силаы аскерлернен сарып аларакъ, станцияда беклеп тургъан мал вагонларына кетирип, баласыны анасындан айырып, расткельген вагонларгъа итеклеп, къапыларыны килитлеп, ашсыз ве сувсыз афталарнен Орта Асиянынъ къургъакъ чёллерине ве Сибирьнинъ уджсыз-буджакъсыз орманларына сюрмюшлердир.

Бутюн бунлар инсанлыкъ тарихында мисли олмагъан ве анджакъ Сталин ве онынъ тайфасы япабиледжек вахшийликтир...

Афталарджа девам эткен бу сюрюнлерде, эзиетлерге даянамайып ольгенлернинъ олюсини аскерлер чекип алды ве оларны расткельген ерлерге ташлап кеттилер. Бутюн бу адджыларны ичерек ве кърымтатар давасына чокъ хызмети кечкен Решат Джемилевнинъ издыкъларыны ве 1989 сенеси Нью-Йоркта манъа Рустем Муединовнынъ анылаттыкъларыны шимди къайд этмейджегим, алла, насип этсе, бутюн бунлары илериде бир китап шеклинде беян этмекни къарарлаштырам...

Кечкен мектюбимде де къыскаджа язып кечтигим киби, мен 1927 сенеси 1 майыста Судакъ районы Айсерез коюнде догъма, Аджи Абибулла эфендининъ торуны ве Абдулла оджанынъ огълудырым. Бабамнынъ дедеси ве онынъ бабасы да, Усеин ве Омер эфендилер ходжалар олып, ангисининъ Судакъта къады олдугъыны билип оламайым. Ялынъыз мерум бабам, Коньянынъ Карапынар казасынынъ мюф-тиси экен, 1958 сенеси генч яшта вефат эткен. Шимди сизинъ тарафта, эмдже ве тизе балалары ве торунлары чешит ерлерде яшайлар. Топлансакъ буюк бир сюялени тешкиль этермиз. Алла насип этсе, ильк фырсаатта оларны ве сизерни зиярет этмек энъ буюк зевкъым оладжакътыр. Меним ходжалыкъле бир тутамакъым ёкъ. Нью-Йоркы Фикретнинъ агъабейим, оны таныдыгъынынъ тахмин этем, зира о бундан он беш сене эвель, Мустафа Джемилев Кърымогълу Сибирьдеки апсханеде экен, оны Нью-Йорктан телефон иле араштырып булгъан эди ве баты дюньясында Кърым давасыны кутерек, Кърым Вакъуфына (фондацион) ёлбашчылыкъ япмакъта.

Бу ерде, чокъ джиддий атта сюрюнлер къадар узерине пармакъ басылмасы кереккен мевзу да шудыр. Сталининъ якъынлары халкъымыз сюрюн этильген вакытларда, ерли халкъны бизим халкъымызгъа къаршы сыттыраракъ, оларны фашистлер, ватан хаинлери ве саткъынлар оларакъ косътерип, халкъымызнынъ узерине ифтиралар ягъдырдылар.

1942—1943 сенелери, Кърымда немселер ат ойнатаракъ, 15—16 яшларындаки осьмюрлерни Германиягъа чалышмагъа айдадылар. Бу генчлер кокюслеринде (ОСТ) ишарети ташымакъ меджбуриетинде эдилер. Манасы, шаркъ ишчиси демек. Аякъларында таконялар (агъач аякъкъабы) олгъан бу генчлер, саба саат 6-дан акъшам саат 7-гедже, агъыр шариятта чалышмагъа меджбур эдилер ве мен де оларнынъ бириси эдим. Фабрика ве тармаalarda агъыр шариятта чалыштырылгъан бу генчлер чокъ акъаретлер корьди, котеклер ве чешит эзиетлерге къатландылар. Дженк биткен сонъ, оларнынъ бир къысымы ана ве бабасына къавушмакъ умюти иле Кърымгъа къайтты, факъат оларны Кърымгъа къоймайып, догърудан-догъру бир

сене эвельси сюрюльген къримлыларнынъ янына — Орта Асиягъа ве я да Сибирьге сюръдилер. Эльбетте, бу мушкюль кърарсамбалардан сагъ къалгъанлар, сенелер сонъра, ана-баба ве агъа-кърдашларына къавуша бильдилер.

Базылары исе, (буналар шимди батыда булунгъанлар) кърымтатарларгъа япылгъан акъсыз арекет ве сюрдюнюликни дуйдукълары ичюн, Кърымгъа къайтмакъны ред эттилер ве дженктен сонъ, Германия, Австрия, Италиядаки чешит лагерльерде йыгъылыштылар. Бу инсанларнынъ 85 файызы 1947—1952 сенесинедже Тюркие тарафкъа ынтылдылар, 10 файызы Германиянынъ кунъдогъуш виляетлерине ерлештилер, дигер къысымлары исе Австрия, Австралия, Швейцария, Америка, Англия ве АКЪШта ерлештилер.

Ялынъыз булардан Тюркиеге кеткенлер чокъ иш сыкъынтысы чектилер ве Тюркиеден он сене къалдыкътан сонъра, «Эй гъазылар, ёл корюнир» дие, о ерден мектюплештиктери АКЪШтаки кърдашларынынъ ярдымы иле, АКЪШкъа авушмагъа башладылар. Бу эснада 1930-дан 1935-гедже Тюрк табииети оларакъ Тюркиеге кочъкенлернинъ де бир чокълары имиграцион акъкъыны (гечмен) алып, бала-чагъалары иле ве кыркъ сене эвельси Тюркиеге кельгенлер де балалары ве торунлары иле АКЪШкъа кельдилер. Иште, бутюн бу къримлылар хусусан Нью-Йоркта, Детройтте, Мичиган виляетинде, Бостон ве дигер шеэрлерде ерлештилер. Тюркиеден исе 250 къадар къоранта къалды. Шимди АКЪШта алты бишъ этрафында кърымтатар яшамакъта олып, о ерде бир «Лобу» тешкиль этмектедирлер, яни бир группа ве бир къувет демек... кочюв аля даа девам этмекте, зира мен де кетеджегим. Шимди бу ватандашларымызнынъ маддий турмушлары акъкъында да бир аз маллюмат береджегим.

Юкъарыда да кыйд эттигим киби, Тюркиеден иш тапалмайып, койлерге ерлешкенлер богъдай, оны-буны эккенлер. Зенаат саиби олгъанлар: доктор, муэндислер де арамызда аз эди. Кимилери бакъкъал, ресторан ачтылар, олар да пекинамадылар, чиберек япып саткъанлар олды, амма олар да саба давуны эвден насыл алып чыкъса, акъшамгъа къадар ярысыны биле сатамадылар. Девлет даирелерине кирмек ичюн, я дипломынъ оладжакъ, я да тиль биледжексинъ (русча дегиль), инглиздже, я да немседже. Сёз келими сизлер о якъта инъьеркен, бу ердеки кърдашларынынъ да гуль багъчасында яшамалар. Алладан ярдым булып АКШкъа кеткенлер, Тюркиеден сыкъынты чекейткъан кърдашларынынъ имдатына етиштилер ве оларны да АКЪШкъа кельмелерине ярдымджи олдылар.

АКЪШтаки хемшехрилеримиз (кечкен мектюбимде де бу сёзни язгъан эдим, айны шеэрден ве я айны ерден кельгенлер манасында къулланыла, гъалиба сиз семетдеш дейсинъиз, факъат «хемшехри» сёзю тилимизге даа уйгъун киби...) параны насыл къазандылар? Буларны да бильмек файдалыдыр. АКЪШкъа 1950 йылларында беш-алты къоранта кетип, дигерлерини де о ерге кельмелерине ярдымджи олдукъларыны юкъарыда яздым. Шимди яваш-яваш АКЪШкъа Тюркиеден кельгенлернинъ чокълары Нью-Йоркта къалдылар. Тиль бильмейлер, ишлери де къапыджылыкъ, яни буюк-буюк эвлерде 50—100 аиленинъ хызметчиси олдылар. Ишлери-куннинъ эр анги саатинде, о ерде яшагъанларнынъ шикъyeti эсасында сув трубаларыны, электрик агъыны, къапысынынъ килитини, къырылгъан джамларыны ве иляхрини япмакъ, эвнинъ темизлигини теминлемек ве кеңди япалмагъан тамирни махсус тамирджи чагъыртып яптырмакътыр. Яни, параны чокъ зор къазандылар. Қъазанчалары тек АКЪШнынъ парасынынъ чокъ дегерли олмасында эди. Онынъ ичюн де бутюн семетдешлеримиз АКЪШкъа йыгъылдылар... Мен де Германиядаки пенсия ишими аль эттикче, о ерге кетмекни тюшюнем, ялынъыз о ерге Германиядаки низам ёкътыр... Кечкен сене, АКЪШта экенде, бир танышымнынъ звине давет этильдим. Зияфеттен сонъра, «Эй, бир аз да олса, бу ерлерге кельгендже чектигинъиз сыкъынтылардан сёйленъиз» дедим. Мегер, олар да сёз ачылмасыны беклеп тура экенлер. Қъарысы аман анълатмагъа башлады. «Қъоджам ишке кеткен сонъ, мен биревлернинъ эвлерини темизлемеге кете эдим. Мен иштен кельгендже къоджам ёргъунлыкътан юкъләп къалыр эди,— деди ве иляве этти:— О, куню япкъанларымызны бир-биримизге анълатып, ич олмаса, бир аз агъласам яхшы оладжкъ амма, агъламакъ ичюн де вакъыт керек даа»,— деди. Иште, АКЪШта олгъанлар параны бойле къазандылар. 1950 сенесинден сонъра окъугъан доктор ве муэндис генчлеримиз исе — оларнынъ сайылары эпшейи ве ифтихар этиледжек къадар бар,— олар озъ зенаатларында чалышып яхшы пара къазаналар. Дигер бир къысымы исе, мотор тамир устаханелери, бакъкъаллары, терзиханелери, урба темизлеме ерлери ве чешит бунъа бенъзер кеңди ишлери, ресторан чалыштыргъанлар да бар. Табий ки, оларнынъ ишлери даа яхшы. Бутюн булар иле берабер, Фикрет Юртэрнинъ 1971 сенеси джемиет башы оларакъ, халкъымыздан пара топлап алдыгъы джемиет биналары ве бир де кене онынъ тешеббюси иле япылгъан Кърым шейтлери абидеси бар...

Бутюн бу инсанлар, Советлер Бирлигинде булунгъан кърдаш ве акърабаларына ярдым этмекни джан-гонъюльден истейлер... Ялынъыз бир-бирлерини бийсинме-

мезгилкери ве чокъ языкъ ки, озъ-ара юрюткен тат-ногъай лафлары асырларджа оладугъы киби аля даа девам этмекте, ич олмагъанда бир-бирине хафифтен лаф айтып ташлайлар. Бу къадар эзиег чектиктен сонъра, айны шейлерни сизинъ о тарафта да айта ве япадырлар... деп зан этмектен къоркъам...

Окъарыда къайд эттигим киби, мен кечкен сене, чокъ тюшонип-ташынгъан сонъ «Йылдыз» журналына мектюп ёллагъан эдим. Илериде, керек олып къалгъан манча, сизлерге даима объектив малюматлар беререк, базы тевсиелерде булунмакъны кендиге бордж деп сандым. Бойлеликле, догъу ве батыда булунгъан кърымтатарларнынъ арасында бир багъ ве мунасебет сакъламагъа чалышаджагъым. Якъын бир келеджекте бу мектюплернинъ эмиети оладжагъына ве келеджек ичюн бираз ышыкъ тутаджагъына инанам.

Бу шариатта Кърымгъа келип чадыр къураракъ, ёрулмадан чалышкъан ве кенди эвлерини къургъан къардашларымны газетада корьгенде козьлерим яшландыгъыны ве оларгъа эв якъанларгъа буюк танърынынъ эр заман ярдымджы оладжагъыны бу ерде бильдирмек истейим...

Сизлер сюрюнде экен, Мустафа Джемилев Къырымгъау ве дигер дегерли къардашларымыз ватанымызгъа олгъан адден-ашкъын севгиньизден толайы, эр тюрю эзиегке, къапалув ве хорланувларгъа къатланып, чокъ буюк федакарлыкъ косьтердиньиз. Эпиньиз сагъ олунъыз. Бугунъ кърымтатарлар Кърымгъа къайтып башлагъан экен, булар эписи сизинъ саенгизде олды.

Ялынъыз, та бу якъларда къулагъымызгъа кельдигине коре, лидер (онъдер) намыны ташыгъан кишилернинъ арасында бош-нетиджесиз тартышмалар бар эмиш. Ойле олур исе, халкъымыз озъ алынджа экиге ве я да учьке болюнир. Буларнынъ эписи халкъымызнынъ Кърымгъа къайтып ерлешмелерини зорлаштырыр. Ошекчининъ энъ эйи иши сусмакътыр. Гизли-къапакълы олса да ярышларгъа девам этерсиньиз, ошеклер токътамаз ве бундан халкъымыз зарар корер, бунынъ ичюн эр эки тараф месульдир...

Учь ай эвельси Нью-Йоркта эдим, шимди сизе адыны айтмадан язаджагъым бир ватандашымыз, Орта Асиягъа ве Кърымгъа кетерек, о ерде тенор-йырджы Февзи Биляловны, йырджы Керменчикли ханымны ве «Къайтарма» ансамблининъ генч оюнджыларыны видеогъа чыкъарып кельди. Фильм ойле пек яхшы чыкъмагъан, бет-юзьлери ачыкъ корюнмей, бунъа бакъмадан бизлерни чокъ эеджанландырды. Эписи йырлар ве оюнлар февкъуляде эди. Хусусан, Билялов йырларкен козьлеринден сызып чыкъкъан эки тамла козьяшы акъып келип, тап меним къальбимни якъты... Джоштум ве эеджанландым. О татар балаларынынъ оюнлары да чокъ тертип-ли, Керменчикли ханымнынъ йырлары чокъ аджайип эди...

Эпиньизге бахтлы ве яхшы кунълер теменни этер, къучакълар толусы севги ве селямларымы сунарым, азиз къардашларым.

Фейзи Рахман Юртэр.
Гамбург. 1.5.1990.

Бекленильмеген севинчли корюшюв

Бир адам лафны «мен» деп башладымы, ондан к'чадажакъсынъ. Эксерияет «мен»ден сонъ макътанув башлай: «Мен ойле эттим», «мен бойле эттим», «мен олмасам иш харап эди» ве иляхри. Бу с'з догъру.

Догъру амма, мен де с'зюмни «мен»ден башламакъ истейим. Тек сиз к'оркъманъыз, менимки тез битер. Мен ялы боюнда осьтим. Озюмни билип башлагъанымдан берли, окъумагъа огренгенден берли к'олума не тюшсе, газетми, китапми, окъуй эдим. Манъа пек меракълы келе эди.

Йигирминджи йыллар... Койлюерге топракъ, багъ-багъча берильди, колхоз даа ёкъ, адамлар пек буюк умятнен Советлер укюметинден озьлерине даа да чокъ яхшылыкълар беклей эдилер. О йыллары койлерде драмтёгереклер фааль ишлей эдилер, отурышлар, акъшамлар, кинонынъ к'артдедеси — «Туманная картина» деген сейирлер откериле эдилер. Баыда, бильмем кимлер тарафындан, татарджагъа терджиме олунгъан классик пьесалар да кой саналарына к'ойыла эди.

Ич акълымдан чыкъмай, бизим чокъ буюк олмагъан коюмизде ерли драмтёгерге тарафындан «Аршын мал алан» пьесасы санагъа к'ююлгъан эди. Эльбетте, койде яшап, к'оранталарында бутюн вакъыт иш иле мешг'уль олгъан яшлар ве кызылар о к'адар чебер артистлер олмасалар керек. Амма «Аршын мал алан» халкъкъа анлашылгъан, онынъ бильген омюрини тасвир эткени ичюн пек буюк мувафакъияет иле кечкен эди. Йыллар кечкен сонъ, колхоз яшайышынынъ биринджи йыллары, энъ агъыр девиринде де «Аршын мал алан» макъамлары де тютюн тараларында, де багълар ичинде, де бостанлыкъта эшитиле эдилер.

Пьесалар санагъа к'ююлгъанда биринджи перде, экинджи перде ве иляхри ола эди. Биз балалар фырсааттан файдаланып, тенефюс вакътында санагъа чыккып шиирлер, о вакъытта айтылгъаны киби манзумелер окъуй эдик. Мен (макътанув башлады деп к'оркъманъыз) эр пердеден сонъ санагъа чыкъа, эзберлеген шииримни айта эдим, баыда эки кере де етиштире эдим.

Энъ аздан алтмыш йыл эвельси айтылгъан манзумелерден пек яхшы акълымда к'алгъан, унутылмагъанлардан бири «Айгиди татар яшлары», экинджиси «Сары тюльпан» эди.

Йыллар кечти. Биз о вакъыттаки балалар к'артбабаларгъа чевирилъдик. Аят вакъиалары бири-бири артындан кечип кеттилер. Чокъ шейлер унутылды, башкъа адиселер к'альбимизде ер алдылар.

«Айгиди татар яшлары» ве «Сары тюльпан» темиз унутылмадылар. Биринджи сатырлары акълымда, к'алгъан сатырлары ве бейитлери туман ичиндеки киби.

Даа якъында почта к'утумдан «Йылдыз»нынъ бу йылки учюнджи саныны алдым. Саифелерини чевирип таныш олмагъа башладым. Мына Эмир Фаикънынъ Эшреф Шемъи-заде акъкъында пек меракълы хатырлавлары. Мында меним к'айна-там Мамут Недим акъкъында да с'з кете. Эмир Фаикънынъ айткъаны догъру. Мамут Недим макътамагъа ляйыкъ адам эди. Сагъ ол, Эмир агъа, догърусыны язгъансыз. Таныш олмакъны девам этемиз.

Эсерлерни бири-бири артындан окъуйым. Бир даа бакъсам не корейим, учъ саифе Номан Челебиджаннынъ шиирлери: «Айгиди татар яшлары», «Сары тюльпан», «Ёлджы гъарип», «Савлыкъман к'ал, татарлыкъ!», «Бастырыкъ», «Ант эткенмен». Шашып к'алдым, булар к'айдан тапылгъан, ким арап булгъан, севинчми кимге айтайым. Сагъ олунъыз, «Йылдыз» хадимлери! Башкъалары ичюн айтып оламайым, амма мени, к'арт эдебиятны джандан севген адамны, яшлыкътан севген, манъа инсанперверлик ёлу косътерген, халкъыны терен, ольченмез дереджеде севген устазымызнен корюштирдинъиз. Бинъ кере сизге эвалла. Алтмыш йылдан сонъ пек к'уванчлы, козьяшларымы акыткъан корюшюв олды.

Макъсадым башкъа материалларынъыз яман демек дегиль, севинчимден олардан бир данеси олмаса биле, тек «Сары тюльпан» ичюн журналнынъ фиатыны, эскиджесине айткъанда, бинъ алтына кесер эдим.

Текрарлайым, сагъ олунъыз! Менимдже окъуйджыларынъызнынъ к'арты да, яшы да буюк истидатлы шаир иле корюшкенлерине севинирлер.

Илериде де к'олларынъыз талмасын, халкъымызнынъ тарихлар бою топлангъан хазинесинден чыккыан инджилернен окъуйджыларынъызны таныш этип турынъ.

И. АМЕТОВ.

Партизан Сейдали

Муз. Мемет Арслановнынъ.

Сёз. Черкез-Алининъ.

Ашыкъмадан

Зу-я да-гъында бир те-рек осьмекте, ас-тын-да бир эй-кель
тик-лен-ген. Душ-ман къолундан бу юк-сек те-ректе
Сей-да-ли а-сы-лып джан бер-ген, джан берген.

Зуя дагъында бир терек осьмекте,
Астында бир эйкель тикленген.
Душман къолундан бу юксек теректе
Сейдали асылып джан берген.

Багълама: Сейдали, Сейдали, джесюрлигинъ
Къалды гузель Ватанда.
Сейдали, эбедийсинъ
Юреклерде, халкъынъда.

Сенден яш несиллер
Унер аладжакъ,
Санъа къойылгъан гуллер
Ич солмайджакъ.

Багълама:

Сей-да-ли, Сей-да-ли дже-сюр-лигинъ къалды

гу-зель ва-тан-да Сей-да-ли э-бе-дий- синъ

и-рек-лер-де хал-къынъда. Сен-ден яш не-сил-лер

унер аладжакъ, санъа къо-мылгъан гул-лер ич солмайджакъ

лер ич сол-май-джакъ. **Сонъы** ич сол-май-джакъ, ич сол-май-джакъ.

Яшлыкъ чагъынъда, йигирми яшынъда
 Курештинъ душманнен, къоркъмадынъ.
 Ватаннынъ садыкъ топракъ-ташынъда
 Сен джесюр адынъны къалдырдынъ.
 Багълама:

МУХТЕРЕМ ОКЪУЙЫДЖЫЛАР!

Журналымызнын илеридеки санларында корюмли языджыларымыз **Сентумер Эмин**нын «Сенин йылдызын», **Урие Эдемованын** «Айдын геджеде», **Ибраим Пашинин** «Джанлы нишан» романларынен, белли медениет эрбабымыз **Амет Озенбашлынын** «Кърым иджретлери» аглы тарихий эсеринен, 30-гжы сенелернин репрессиясы къурбаны олгъан классик шаиримиз **Абдураман Къадрий-заденин** шиирлеринен, **Исмаил бей Гаспринскийнин** аяты ве фаалиетине багъышлангъан материалнын девамынен, шаир **Черкез-Алинин** кърымтатар халкъыны сюргюн этюв фаджиаларына багъышлангъан «Афат» аглы шиирий повестинен, языджы **Сафтер Нагаевнин** дюньяджа мешур тюркшнас алимимиз **Бекир Чобан-заденин** аяты ве фаалиетине багъышлангъан «Медений инкъиляп аскери» намлы весикъалы повестинен, «Кърымтатар шиирieti антологиясы» рубрикасында исе къадимий ве кечкен девир шаирлеримиз акъкъында малюматларнен ве оларнын яратыджылыгъынен, буннын киби де земане шаирлеримизден **Юнус Къандымовнын** халкълар достлугъына багъышлангъан «Азер ялыларында» аглы поэмасынен, **Шерьян-Алиевнин**, мерум шаиримиз **Мустафа Ибраимнин** шиирлеринен ве дигер муэллифлернин янъы эсерлеринен таныш ола билесинъиз.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 5 («Звезда» № 5)
Орган Союза писателей Узбекской ССР,
Ордена Трудового Красного Знамени типография Издательства
ЦК КП Узбекистана

Техникий редактор Э. Асанова.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик зъязмалар муэллифине къайтарылмаз.
Буюк колемли эсерлернин къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна:
несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ керек.

Басылувгъа 17.08.90 с. берильди. Басылувгъа 17.09.90 с. рухсет этильди. Къагъытнын форматы 70X108^{1/16}. Офсет басма, къагъыт № 1. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Шартлы боялы басма табагъы 12,86. Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 6.197. Сымарыш 3937.

Условных печ. л. 12,6, физ. л. 9. Уч.-изд. л. 13,5. Зак. 3937 Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000, Ташкент, ГСП, «Правда» газетасы сокъагъы, 41-нджи эв.
Телефонлар: 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36.

КНЯЗЬ ПОТЕМКИНЪ
еклонилъ Яна Шегинъ Геря къ уступки
крымскаго полуострова Россіи 1783 года.